

KONRÁD GYÖRGY

ÁRAMLÓ LELTÁR

Elmélkedések

© Konrád György, 1996

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

PESTI SZALON KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 1996

A kiadó könyvei kaphatók:
1061 Budapest, Andrássy út 16.
Levélcím: 1245 Budapest, Pf. 1125

TARTALOM

**MIRE JÓ A GYEREK?
RETTEGETES, AVAGY TANULJUNK A FECSKÉTŐL
AZ ÉLETTÁRS MARAD
A LOGIKAI TRIÓ
EZREDEVÉGI BESZÉLGETÉS
ELMÉLKEDÉS A POLGÁRMESTERSÉGRŐL
BUDAPESTI AMBIVALENCIÁK
ESZMÉNYEK VÁSÁRA
TRANSZATLANTI KÉPESLAPOK
PEREGRINÁCIÓ
ZSIDÓK HÁRMAS ÚTJA
SE BOSSZÚ, SE MEGBOCSÁTÁS
A BIRODALOM KAPUJÁBAN
ÁRAMLÓ LEPTÁR**

MIRE JÓ A GYEREK?

1. Mire jó a gyerek? Nem az a kérdés, hogy ő mire jó, már inkább az, hogy én mire vagyok jó. A kezdet arra jó, hogy minden lehessen. A kezdet szentsége a meghatározatlansága.

Ebben az ismeretlenben, akivel föl-alá járunk, ujjunkat a nyakszirtje alá támasztva, hogy bőffentsen, ebben az ismeretlenben, akinek a fejét szagolgom az ablakból havas fákra látva, ebben az ötödik ajándékban, mint valamennyi kollégájában, benne lakik a teljes emberiség lehetőségözone.

Megjön a bőffentés, követi a pukkantás, azután a mély elgondolkodás, befelé hallgatás és a széklet kieröltetése, majd tisztába tétel után a kellemes elnyugvás.

A gyerek arra való, hogy hosszú és szép élete legyen ezen a földön. Hogy jól költse meg magát, a lehetőségek végtelen halmazából azt a figurát, akivé éppen lett, azt a mind aggasztóbban kialakult, dermedő lényt, akivé lennie sikerül.

Vagyunk, hogy legyünk elődeinkhez és utódainkhoz hasonlóan, benne a szövedékben, anyagokat és tudást, meleg és hideg érzéseket kapva-adva, kölcsönözve és visszaadva egymásnak?

Kalapot emelünk a folytatódás iróniája előtt, köszönünk magunkban - a korban előrejutva - apánk-anyánk tulajdonságainak, felismerjük a hangunkban, hülyéskedésünkben és a tósztajainkban az öreget, aki nálunk jóval fiatalabb volt, amikor a lényével akaratlanul megmintázott.

Tudjuk keserű megadással, hogy a csúfságaink is hagyatékká válnak minden tanúban, de talán reménykedően is, hogy ilyen módon örök életűek vagyunk, mert gyarló mivoltunkban is emléket hagyunk mindenkiben, aki lát.

Még inkább abban, aki szemben ül velünk a vacsoraasztalnál. Akitől megkérdezzük, hogy mi újság, és aki várja ezt a kérdést. Mondaná is szívesen, de attól tart, hogy mire eljut magához a történethez, közte és a kérdező között ott lesz valami más. Valami, ami nem tartozik szorosan a kérdezetthez, tehát nem érdekes.

A gyermek önzése olyan, mint az újhagyma, gusztusos. Nevetünk rajta, ahogy adja a játékot és a falatot, ha már néhány hónapos, de mikor vennéd, a kezét visszahúzza, nem adja. Megtanulta már a pápát és a pusztit, tanulja az emberi kétértelműséget, de hisz abban, hogy neki lennie kell, és a szülők őérte valók.

Ne ütközzünk meg azon, hogy a csecsemő királya óhajt lenni a mindenségének. A királynak, adott esetben a királynőnek hódolók karára van szüksége. Dicsérgessék, ragyogjanak rá. Könnyűszerrel megérzi, hogy mikor van szó órála, és mikor fordul el tőle a családi közfigyelem, mert hát, sajna, mások is vannak, és a primadonna mellékszereplőkkel kénytelen megosztani a színpadot. Nem kenegetheti mindenki popsikrémmel, nem hurcigálhatja, csomagolhatja, mulattathatja mindenki.

Jaj miért nem? Mert nem megy, nem jut. Ezt kell megtanulnod: a korlátokat. Ne kellemetlenkedj, szívem, hiszen a civilizáció, aminek a nyelvén beszélned kell, védekezés a kellemetlenkedők ellen. Uralkodj magadon, kegyelmes csecsemő. Jól akarsz járni egész életedben? Akkor rendezkedj be arra, hogy te adsz. Többnyire adsz. Mert ebben nem csalódhatsz, hajlandóságodat folyvást gyakorolhatod. Egy öreg tanár szerint a tapintatos érdeklődés a legtöbb, amit az emberek egymásnak adhatnak.

2. Akinak gyereke van, könnyen belátja, hogy minden egyes emberi élet a maga egyetlen mivoltában szent. Meg hogy bűn vagy legalábbis téboly az olyan gondolkodásmód, amely bizonyos fajta gyerekeket megfoszt ettől a szentségtől, és olybá tüntet fel, mint egy csirkét, vagy még annál is lejjebb süllyeszt. Hiszen az ellenség a mi civilizációnkban nem ehető meg. Pedig talán pedagógikusabb lenne azt mondani, hogy ha már megölted, edd is meg! Vagy: ha nem akarod megenni, akkor inkább ne is öld meg! Ha muszáj lenne elfogyasztani az áldozatot, sok tömeggyilkos gyomorfájdalmaktól tartva mérsékletet tanúsítana a gyilkolásban.

3. Közeledve az ezredfordulóhoz, nem hinném, hogy fajtánk eljutott az érettség állapotába. Több nyugalom, derű, önfegyelem kellene ahhoz, és kevesebb izgága, mogorva agresszió. Több tehetség, kevesebb sértődöttség. Az érettséghez az kellene, hogy ne tartsuk szegényes úrnek a közös utópiák és a velük járó fundamentalizmusok elvonulását földrészünkről. Elfújta a szél a gőzfelhőt, kezdjük látni egymást, külön-külön arcokat.

Nincs szent ügy. Ennélfogva nincsenek szent harcosok. A fegyver és a szent könyv elvált egymástól ezen a kontinensen, emiatt sokan kifosztva érzik magukat. Talán mert a gyerekük, a család, a szomszédok, a barátok, a kollégák, az ismeretlen ismerősök, az ismerős ismeretlenek, a ma is élők és a már rég megholtak nem tudják lekötni őket. Furcsák. A valóságos személyektől hova vágyakoznak? Miféle ismeretlen tájakra?

Nem vagyok biztos abban, hogy én magam vágyakozom-e a harmadik évezred - pusztán a forma kedvéért elképzelhető - beteljesülésére, hogy látni vágyom-e azt a sok okostojást, aki majd akkor él. Az biztos, hogy mi gyarlók vagyunk. Ők talán nem lesznek azok? Ők is azok lesznek. Ha a gyarlóságból indulok ki mint a legkézenfekvőbb erkölcsi kondíciónkból, akkor tulajdonképpen élhetünk akár most is. Mert ez a nap: az a nap. Mert most jön a gyerek. Mert mind az ember lánya és fia. Az utópia ott ül a babakocsiban.

1995

RETTENETES, AVAGY TANULJUNK A FECSKÉTŐL

Rettenetes - oroszul groznij. Furcsa városnév. Huszonnégyezer civilt, ezen belül háromezer-hatszáz gyermeket ölt meg itt az elmúlt hónapokban az orosz sereg. A csecsen harcosok is majdnem kétezret öltek meg a besorozott, tizenhét-húsz éves orosz katonák közül. Némelyiket, ha fogságba esett, megcsönkítették. Az oroszok is kínozzák a csecsen túszoikat. A rom-házakból kóbor orosz katonák rabolják el a megmaradt ingóságot. Tavaly ősszel még fel sem ötlött bennük, hogy tőlük ilyesmi is kitelik.

Csecsen harcosok dicsérik a náci német rendszert, mert az majdnem legyőzte az oroszokat. A háború végén a csecsen lakosság felét Sztálin parancsára deportálták, a többség belehalt.

Zsirinovszkij jobboldali pártvezér azt mondja, hogy a főellenség a Nyugat, ellene össze kell fognia a keleti keresztényeknek és az iszlám országoknak. Zsirinovszkij Magyarországra nem tart igényt, nem vagyunk szlávok, kimaradhatunk a helyreállítandó birodalomból. Egy orosz fasiszta értelmiségi, Vegyenkin azt mondja, hogy saját kezűleg szeretné lelőni Kovaljovot, az emberi jogok védelmezőjét, aki külföldön vádolta az orosz kormányt ezért a háborúért. Az orosz fasiszták azt mondják, hogy minden jól menne, ha százezer embert, akiről listájuk van, gázkamrával vagy más eszközökkel kinyírhatnának.

Csernomirgyin miniszterelnök azt mondja, hogy az egész akció hiba volt. Lebegy tábornok azt mondja, rosszul csinálták, ütni csak kétszer kell, egyszer a fejre, másodszor a koporsóra.

Egy magyar diplomata azt mondja, hogy a kormánynak nem dolga az értékelés. Örvendetes, hogy a volt szovjet tömb országai közül Magyarország van a legjobb viszonyban Orosz-országgal.

Politikusok kikiáltják egy terület önállóságát a rajta élő nemzeti többség nevében, és ezt fegyverrel akarják biztosítani. A függetlenség szimbóluma a saját hadsereg. Ezt követik a minisztériumok, követségek, adók, sorompók, magas köztisztviselői fizetések.

A csecsen vezetés első dolga az volt, hogy egy mániákus repülőtiszt vezérlete alatt kinyilvánítsa fegyveres különállását. Sikerült a nemzetközi fegyverpiacon a legmodernebb kézfegyvereket beszerezniük.

Az orosz elnök és a csecsen elnök szuverenitása összeütközött. Egy repülőtiszt feláldozta a népét. A klánok főemberei átadták egy kalandornak a főhatalmat, az meg államcsínnyel diktátor lett. Dudajev várhatott volna a törvényes választások eredményére. Nem kellett volna nagyképűsködni, megszabva a tárgyalási feltételeket. Ha a népének valóságos érdekei vezették volna, akkor nem a fegyvercsempészség, a drogüzlet és a maffiaszervezés területein kamatoztatta volna a tehetségét, akkor gyakorlatias tárgyalókészséggel és az európai alkotmányos gondolkodás komolyan vételével párosította volna a csecsen önérzetet. Ehelyett a vidéki diktátorok útját járta, megkísértette a bandavezéri bonapartizmus; vereséget, rommezőt és tömegsírokat hagy maga után.

Fenyeget a bonapartizmus példája nagyobb léptékben is, és az is, hogy az orosz szélsőjobboldal szövetkezik egyik-másik akarnokkal a katonai-rendőri apparátusból. Mivelhogy találunk a nagyközönségben is dühös és agresszív kisebbséget, azzal áztatják magukat, hogy a többség is ilyen dühös, agresszív és türelmetlen.

A csecsenek nem támadtak, csak fegyverkeztek és törvénytelenkedtek. Az embargó nem volt tökéletes, de hát semmi sem tökéletes. Ki lehetett volna várni, amíg csecsen földön is moco-rogni kezd, majd erőre kap a demokrácia. Enyhíteni kellett volna a károkat, nem megsokszorozni.

Az oroszok nem tudtak tárgyalni. Csak azt bírták elképzelni, hogy jól fejbe vágják a kisebbet. Aztán csodálkoznak, ha átlövik a legjobb páncélosaikat, és leszedik az égről a harci repülőgépeiket. Ha elég lett volna két ütés, egyszer a fejre és még egyszer a koporsóra, akkor az akció nem lett volna hibás.

Az oroszok támadtak. Ami történt, előre látható volt, az orosz gyerekkatonák ezrei haltak bele ebbe a kalandba, tapasztalatlan fiúk, akik még mindig a mamájuk gyerekei voltak. Ez a hadparancs vagy hullazsákba irányította őket, vagy egy tank lövegtornyába, ahonnan félelmükben összevissza lövöldöznek. Így lett ellenséggé a csecsen és orosz fiú, holott ülhetnének egymás mellett egy főiskolai előadóteremben.

Az államok és társult szervezeteik szerint az állami szuverenitás mindenekfelett. Hogy meg ne sértődjenek és hogy a jó kapcsolat megmaradjon - nem illik bírálni az államfőket. A külvilág elismeri Oroszország területi sérthetetlenségét és az orosz kormány szuverenitását a saját területe és a rajta élők fölött.

1956 október végén Eisenhower amerikai elnök sietett az oroszokat biztosítani, hogy az amerikaiak nem akarnak visszaélni a magyar forradalommal, nem akarnak szovjet csatlósból NATO-országot csinálni. Mikor a szovjet hadsereg a gyarmati uralmat helyreállította Budapest felett, akkor jött a mosolyoffenzíva és a békülés szelleme a Camp David-i elnöki nyaralóból. Egy évvel Nagy Imre kivégzése után. A gyarmatbirodalom legitim határa akkor Hegyeshalom volt.

Az orosz az utolsó gyarmatbirodalom. Tovább tudott fennmaradni, mint az európai tengerentúli gyarmatbirodalmak, mert szárazföldi, és mert a központ könyörtelenebb, mint a nyugati demokráciák voltak. Az orosz gyarmatbirodalom bomlik fel utoljára. 1989-ben levált előbb Közép- és Kelet-Európa, amely az első világháború előtt nem tartozott az orosz birodalomhoz. Azután, 1991-ben leváltak a tagköztársaságok, amelyek már az orosz forradalom idején ki akartak válni a birodalomból, és már akkor nemzetté válva önálló országok akartak volna lenni, de sikerült őket erővel és ideológiával bevonni a Szovjetunióba. Most az orosz szövetségi köztársaság van soron. Lakosságának húsz százaléka muzulmán, és a déli autonóm köztársaságokban él, amelyeknek lázadó törzsei ellen a múlt század első felében évtizedeken át zajlott a fegyelmező, pacifikáló kaukázusi háború.

A grozniji utcai harcokban 1995 telén sok fiatal orosz halt meg. A csecsen gerillák jobban értenek a fegyverekhez, az otthonukat védik, és a civil háttérbe bele tudnak simulni. Ezért az orosz hadvezetés stratégiát váltott, most előbb légi fölény, bombázók és messzehordó-fegyverek, és csak azután indulnak meg a páncélosok és a katonák elfoglalni a romokat. Nézzük meg a légi fényképet Groznijről, csak tűzfaltöredékek meredeznek, köztük semmi. Amelyik város nem engedelmeskedik, abból nem marad szinte semmi. Minden város a földdel egyenlővé tehető.

Melyik politikai cél éri meg 3600 gyerek halálát? Felelős vezető nem veszélyeztetheti a civil lakosság életét. Erre nincs indok és nincsen mentség. Ha ez megtörténhetett, arra utal, hogy a vezetők észjárásával valami nincsen rendben. Merev államnacionalizmusuk sugalmazására elvadult állapotot teremtettek, és gondatlan tömeggyilkosokká váltak. Hiába mosolyognak. Az ő mosolyuk már nem érvényes. Ez a foglalkozásuk kockázata, hogy a bársonyszékben egy aláírással bűnbe lehet esni. Az erkölcsi halál nem látszik, de végez az emberrel, mint egy gyógyíthatatlan betegség. A politika nagyon veszélyes mesterség.

Kaukázusi tájakon teljesítette katonai szolgálatát Puskin, Lermontov és Tolsztoj. Klasszikus szövegeket olvasunk büntetőakciókról, romantikus lázadókról, gyönyörű csecsen és cserkesz lányokról. Szeretem az orosz irodalmat, és becsülök sok orosz embert, de ezt a birodalmi nacionalizmust elítélem, és ennek hangot kívántam adni. Ha a kormányok nem teszik, személyekre marad a tiltakozás. Közeli országok polgárai kifejezhetik akár az illetékes követségnek címzett levélben a megbotrányozásukat azon, hogy több ezer gyereket a saját államuk megöl. Amit a harcosok Groznijban tettek, az rettenetes.

Humanista nézőpontból az államérdek nem a legmagasabb érték. A politika viszont az államra hivatkozik mint legmagasabb értékre. Államérdekből lehet gyermeket ölni. Lehet - és nem történik semmi. Akadálytalanul lehet tömegesen gyereket ölni. A védtelen csakugyan védtelen. Nemcsak a gyerekirtás rettenetes, hanem a közöny is iránta, a közöny számos magyarázkodása. Mivelhogy az ember ítélkező jószág, közönye látszólagos, értékek és elvek támogatják. Az esze segíti hozzá az embert, hogy tömeggyilkos legyen vagy a tömeggyilkosság közömbös tanúja.

Mi a szent? Szent az, amiért az életünket adnánk. Talán a birodalom szent határai? Talán a szent harcosok? No nem. Itt és most már nem. Találunk egyéb szentséget. Persze ki-ki a maga mesterségét tolja előtérbe. Szokásunk naponta megnézni a híradót, amelynek a politikusok a főszereplői, természetes, hogy ők az államügyek bálványozására hajlanak. Minden szakma igyekszik a maga dolgát öncélúnak tartani. A vallási szervezetek és tisztségek célja sem annyira isten, mint inkább önmaguk. A szervezetek - kormányzatok, pártok, egyházak, akadémiák, hadseregek, cégek, korporációk - mind önmagukért valónak próbálják tudni magukat. Hozzájuk képest minden más cél alárendelt jelentőségű. A vezérigazgató, a képviselő, a bajnok, a rektor, a bandavezér, a divatkirály, a karizma hordozója mind tartani vagy éppen javítani akarja a pozícióját, és ennek rendel alá mindent. Érezni akarja a hatalmát, időnként meg is részegedik tőle, és ha valaki el akarja azt venni tőle, vagy ha fölfelé menet az útjában van valaki, akkor felötlik benne az az édes álom, hogy talán át kéne harapnia a kedves kolléga torkát. Szűk helyen a patkányok agyonharapdálják egymást. Minél feljebb, annál szűkebb. Sokan lehetnek kiskirályok, de király csak egyvalaki lehet.

Kellene egy értékrendszer, amely nem az intézményeké és szervezeteké. Kell egy a gazdaságtól és a politikától független értékhálózat. A kommunizmus rossz volt, de a kapitalista nyereségmaximálás sem tud egy társadalom közös értékrendszerének alapjává lenni. A tőzsdék számítógépei előtt reggeltől estig teljes koncentrációval rögtönző alkuszok, traderek lehetnek nagy játékosok, akár művészei a szakmának, tevékenységük a maga elvontságában, ha mégannyira jellemző is a modern kapitalizmusra, a nemzetközi pénzügyi rendszerre, a pénz nyelvvé változására és a gazdasági sikerek és kudarcok imaginárius mivoltára, erkölshöz

azonban annak, amit ők csinálnak, nincs sok köze, nem ez mozgatja őket a monitor előtt, noha persze bizonyos szabályok között mozognak, és ha fáradtan hazamennek, természetesen nekik is vannak erkölcsi kérdéseik és válaszaik. Nézik a híreket, a hullákat, elborzadnak, és bár sokféleképpen szavaznak, van azért néhány norma, amiben szívesen egyetértenek.

Nincs az emberségnél, az emberiességnél kézenfekvőbb és egyszersmind magasabb norma. A humanitás, a humanizmus az irodalom szelleme és a történelem büntudata. Az emberiség a cselekvés világában a lelkiismeret kísérő szótára, akár vallásosak vagyunk, akár nem. A civilizált politika lelkiismerete a humanizmus, ami kereszténydemokratára és szocialistára, konzervatívra és liberálisra egyaránt kötelező. Különben is az értékek homogenizációja öl, butít és hazugságba dönt. Ha egyetlen világnézet parancsol, akkor jön az inkvizíció és a kirakatper. Baj, ha egy akár mégoly nemes utópia áthatja az óvodát és a slágereket. Nem baj viszont, hogy nincs közös víziónk a jövőről, így legalább nem csalogódhatunk mind együttesen.

Lehet, hogy nincs is ellenség, lehet, hogy csak félreértés van. Mindig az én és a te viszonyáról, az ego és a másik viszonyáról van szó. Igen fárasztó mindig szem előtt tartani, hogy a másik sokkal több annál, mint ami látszik belőle. Nemcsak mi vagyunk szinte végtelenek, ő is az. Erről kiábrándult hangulatainkban hajlamosak vagyunk megfeledezni. Ha nincs vagy nem látszik a végtelenség sem énbennem, sem tebenned, akkor semmibe vehetek, gögös magasságból nézhetek le rád. Kifejleszthetem az embermegvetés filozófiáit, a dendizmus konzervatív, nihilista vagy éppen forradalmi változatait. Lehet az igazság nevében beszélni, ölni, kínozni, dolyfös utálattal az ellenfél, az áldozat iránt.

Az emberség kiindulópontja a viszonyunk a csecsemőhöz és a meghaló emberhez. A tehetetlen test a kezdet és a vég. Amikor tisztelgünk a haldokló előtt, akkor egy másik ember előtt hajtjuk meg a fejünket, aki a vég perceiben minden különösségétől megszabadult, egy másik ember, önmagunk mása, aki most eltávozik közülünk. Egyéniségünk minden biztonnal roppantul különböző volt, de egymáshoz hasonlóan születünk és halunk ki innen. A kezdet és a vég állapotában nagy egyenlőség uralkodik az emberek között. Amikor ott állunk a haldokló mellett, percekre megérezzük, hogy mi zajlik benne. Látjuk, hogy fél a haláltól, és hogy fáj neki a fájdalom. Ilyenkor a harcos is képes arra, hogy meglássa az ellenfélben az embert, a magához hasonlót.

Addig lepöckölte, elutasította magában az ellenfél képét, ellenségnek tartotta, mindenáron le akarta győzni, a földbe kívánta taposni, ne legyen! De most, hogy már mindjárt nem lesz, nem biztos, hogy a szemben állónak a harcos halála kellett. Lehet, hogy neki valami egész más kellett. Lehet, hogy tévedések sorozata vitte mind a kettejüket oda, hogy ellenséggé álljanak egymással szemben. Vannak ideológiai sínek, amelyek tisztességes embereket előbb gyilkosságba, majd az undorba és a halálba visznek. Azok az orosz és csecsen, azok a szerb, horvát és bosnyák fiúk, akik különösebb belső ellenkezés nélkül lelövik egymást, akik egy távcsöves puskával célba veszik esetleg hajdani osztálytársukat, és már csak egy könnyű ujjmozdulat kellene ahhoz, hogy felbuktassák, akiknek csak ennyibe kerül, szinte semmibe, hogy a másik ne legyen, akiket azért senki nem fog semmilyen bíróság előtt felelősségre vonni, akiknek játék az egész (ő is játszik, én is játszom, ma ő, holnap én), azok a körülmények más alakulása mellett jó kollégák, esetleg barátok is lehetnének, és talán áldozatot is hoznának egymásért. Hogy idetévedtek, a kölcsönös gyilkosság küszöbére, arról nemcsak a vezetőik, a parancsnokaik tehetnek, arról a fejükben és a korukban uralkodó értékzűrzavar is tehet, az, hogy

elhomályosodott bennük az igaz tudás arról, hogy mi a jó és mi a rossz, és megbénult az erkölcsi alany bennük, aki gyakorolja a jót és kerüli a rosszat.

De hát mi a jó? Van olyan politika, amely igyekszik elkerülni a fegyverhasználatot, az indulatok egymás elleni felforrósodását, az erőszakos mondatok és cselekedetek eszkalációját, amely az erőszakot minimalizálja, és elvágja az utat az eszmék és a fegyverek között. Ismerjük az erős emberek toleranciáját. Van önmérséklet és türelem az erő helyzetéből. Lehet a dühöngőt orvosi vagy ápolói hozzáértéssel lecsillapítani. Van úgy, hogy az erős is az áldozat mellé áll, és megvédi az ő ügyét. Van, aki a békeszerzést választja hivatásának, a tűrhető alkuk kimódolásának a művészetét, a kézfogásos megállapodások és az írott szerződések szellemének a művelését.

A világirodalom egyebek között arra jó, hogy a különös eseteket világítja meg, hogy megjelenítve átélhetővé teszi a dilemmákat, és így pallérozza tehetségünket a különbségtételre. Az erkölcsi ízlés és az esztétikai ízlés voltaképpen közös töről fakad: együtt akarjuk azt, ami megbízható és egyszersmind görcestelen, ami megformált és szabad, ami erős és elnéző. Keressük a másikban az igényes cinkost, és nem keressük a vékony szájú, mindig mindent jobban tudót, a fölényes lepöckölőt, a mindenkinél okosabbat, aki folyton be akarja bizonyítani az igazát. Tudjuk, hogy milyenek a gyűlölet retorikái, megismerhettük a csukott lelkű, mosolytalan emberek beszédét. Tudjuk, hogy milyen formulákat használ az, aki a másik fölé akar kerekedni, aki mindig valami rosszat mond a másiról. Aki a tekintélyt akarja, attól esetleg tartani fognak, de annak nem lesz tekintélye. Valódi tekintélye annak lesz, aki nem fut utána, mert a dolgot magát akarja értelmesen megfogni, elrendezni, megcsinálni, és mert közben kiderül, hogy ért a dologhoz, hogy jól csinálja, ezért a tekintélye kinő a helyzetből, mint a fű a földből. A nap nem akarja a meleget, csak süt, érezzük a melegét.

Az alapkérdés mindig az, hogyan tud az ember a másikkal viselkedni, és még inkább az, hogyan viselkedik a gyengébbekkel. A keletiesen rendi társadalomban közszokás magasból beszélni a lejjebb állókkal és arra törekedni, hogy felülről szólhassunk hozzájuk. Ilyen országban a vezetés, alkalmasint a kormányzás nem csapatjáték, a vezérigazgató, az állam- vagy a kormányfő nem első az egyenlők között, hanem egyeduralkodó akar lenni, monarchikus elnöki rendszer csúcsán, lenézett, felhasznált tanácsadók és engedelmes udvaroncok fölött. Kisemberek, közepes elmék királyok akarnak lenni. Sok tisztségviselőnek nincsen gyakorlata abban a mesterségben, hogyan egyesítse az autoritást az énvisszatartással, az önuralommal, sőt ha lehet, némi kedvességgel és humorral is. Nem tudják a politikát átlátható csapatmunkává tenni, amelyben minden hozzáértőnek örülnek, és kíváncsiak az értelmes ellenérvekre. Rendies társadalomban a felfújott tisztségviselők a vesszőparipáikon nyargalnak, a gyakorlati ellentapasztalatra nem kíváncsiak, és nincsen világos képük arról, hogy mi a dolguk, és mi nem az ő dolguk, más szóval nincsen érett politikai erkölcsük.

A tolerancia szilárd alapja az embervédelem, a segítség, a tapintat, a tisztelet a másik emberrel szemben. Mondjuk, hogy a megélt humanizmus, mert mást, mint embert, nem szerethetünk egyenrangúan. Isten eleve hatalmasabb, az állat elve gyengébb. Szeretni csak személyt lehet. Toleranciát a nőktől kell tanulni, méghozzá olyankor, amikor önmagukhoz képest a legjobbak, amikor a gyerekeikkel vannak, empatikusan megértett különös személyekkel. Mindig az egyéni az intelligencia próbája. A könyvemberek, a tanok és hitek hirdetőinek az intelligenciája olyankor mondja fel a szolgálatot, amikor az egyénivel kerülnek szembe. Be vannak

páncélozva az absztrakcióikba, nincsenek figyelmes észlelő szerveik az előttük lévő egyéniség bonyolult ambivalenciái iránt, és ettől egy kicsit idétlenek, süketek, merevek.

Ne tedd a másíknak, amit magadnak nem kívánsz, ez a Tóra lényege, a többi csak kommentár, mondta Hillél, a bölcs tanító a szemtelen fiatalembernek, aki arra kérte, mondaná el a Tóra lényegét annyi idő alatt, ameddig ő fél lábon tud állni. Ha a mester megmondja, akkor beiratkozik az iskolájába. A szemtelen fiatalember hamar letehetette a lábát a földre: Ne tedd a másíknak, amit magadnak nem kívánsz. Tekintsük ezt a mondatot kiinduló tételünknek. Nem következik belőle, hogy tedd a másíknak, amit magadnak kívánsz. Tételezzük fel, hogy én a kávé cukorral szeretem, a vendégem pedig anélkül. Ha kérdés nélkül beleteszem a cukrot a kávéjába, goromba vagyok hozzá. A negatív meghatározás (ne tedd) mintha világosabb és útbaigazítóbb lenne, mint a szeretet pozitív előírása, amelyet követni nem mindig lehet vagy kívánatos. Ha a barátságos udvariasságon túl szeretettel közelednék a bolti pénztársnőhöz, feltartóztatnám a mögöttem álló sort, és terhes lennék a pénztársnőnek. A mindennapos élet szabályozza a normális viselkedést, normálison az értve, hogy a többieknek nem jelent külön nehézséget, és a legegyszerűbben hozzásegíti őket a szükséges szolgálathoz vagy felvilágosításhoz. Így például azt, aki útbaigazítást kér tőlem az utcán, nem kell szeretnem, de illik megadnom neki a kért felvilágosítást, ha tudom. Nem kötelező elkísérnem az úti céljához, és egyenesen hiba lenne ráakaszkodnom. Megvan az egyenrangú, másokkal szemben tiszteletudó viselkedés rutinja, amelyből alkalmasint lehet személyesebb irányban is továbbhaladni, ha úgy adódik, de semmi kivetnivaló nincsen abban, ha megmaradunk az udvariasság körén belül. Nem kell mindenkit szeretnünk. Ha mégis erre utasítanám magamat, lehetetlen és őszintétlen kíváalomnak próbálnék engedelmeskedni, édeskés, szenteskedő modort vennék föl, amely éppenséggel taszítaná az igaz és a hamis megkülönböztetésére képes felebarátaimat. A kapcsolatok kultúrája a tartózkodás és a közeledés, szemérmesség és őszinteség ellentétes impulzusainak finom váltakozását igényeli. A szeretet nem erkölcsi kötelességem mindenkivel szemben, a tolerancia igen, ennél fogva a türelem egyetemes eszmény.

Mindazonáltal kéne valami plurális eszmény, valami igen konkrét és pozitív, kézbe fogható, megszagolható, füllel hallható, etethető, fürdethető, simogatható, amelyhez képest sápadt és vértelen eszmény a nyereség, a karrier, a hatalom és a dicsőség. Az állam igazán nem olyan nagy ügy, érdemes rendesen megcsinálni, hogy megfelelő eszköz lehessen. A nyereség igazán nem olyan nagy ügy, érdemes rendesen megcsinálni, hogy megfelelő eszköz lehessen. De mi a cél? A cél a gyerek. Ez a több mint egymilliárd gyerek a földön.

Braziliában sok millió gyereket tesznek ki a házból a nyomorgó sokgyerekes szülők. Éljenek ahogy tudnak. Hogy tudnak? Csavarognak és lopnak. Néha bandákban. Amikor ott jártam, két gyermekvédő azt mesélte, hogy a kereskedők, a vagyonosok és a rendőrség együttesen szerveznek osztagokat, amelyek alkalmasint összeszedik és megöldörik a kóbor gyerekeket. Egy ilyen gyerekbandát a Copacabana homokjára lefektettek, és mindegyiknek pisztollyal átlőtték a jobb kezét, azt, amelyikkel lop. Ez volt az engedékenyebb megoldás. De hogy Európában maradjunk: szerb orvlövészek megcélznak egy nyitott téren, vagy egy iskola ablakában vagy a villamosban egy-egy gyereket. Szarajevóból ellenben nem engedik elmenekülni a gyerekeket anyjuk kíséretében, de még egyedül sem. Ahhoz, hogy a kormány kitarthasson, ott kell maradnia mindenkinek. Az orvlövészek esetleges célpontjaként. Az ellenféllel megköthető alku helyett katonai megoldást választani - döntés a gyerekek ellen.

Van-e mindennekfelett álló érték? Igen van. A gyerek. Van-e olyan érték, amelyet elvben, elgyöngülve, ha csak ideiglenesen is, de mindenki, minden szervezet, egyház, párt, egyesület és mindenféle felfogású ember elfogad? Van. A gyerek. Nem azért, mert hasznos, noha hasznos, hanem azért, mert ő még tiszta eshetőség, még nem követte el a számára lehetséges bűnöket. A gyerekben a rossz még csak mint elméleti lehetőség lakozik. Korunknak szüksége van egy megbízható, tartós és nem nagyképű, de mindazonáltal univerzális értékrendszerre. Kell, hogy legyen címere. Ez a gyerek.

Törzsi lakomán előbb vesz a húsból a férfi, csak azután - erősorrendben - a többi jelenlévő és csak utoljára a gyerek. A civilizáció a sorrend megfordítása. Az a társadalom jó, amely képes a gyerekhez figyelmesen, tapintatosan, bátorítóan közeledni. A tolerancia a csecsemőlet megtapasztalásából indul ki. Az abszolút kiindulópont a csecsemő működésének teljes helyeslése. Mindent jól tesz, amit tesz. Eszik, alszik, nézelődik, hadonász, sír, Ha sír, akkor valami baja van. Valószínűleg éhes, vagy kakás, vagy csak nyűgös. Ezért a lármáért az anyának eszébe sem jut haragudni, karra veszi, megeteti, ringatja. A baba sír, mert van benne valami feszültség, amely netalán böffenni, pukkantani és sírni készíti, méltányoljuk a baba indítékait. Valószínűleg az ilyen síráshoz hasonló a felnőtt zúgolódás is: valami nem tetszik, a világ rosszulesik, szelek bántják a pocakot, a lelket. A kisgyereknek fokozatosan rá kell ébrednie az igazságra, nevezetesen annak felismerésére, hogy ő és a világ, az kettő, hogy az ő énjének határai vannak, hogy ő és az anya nem teljesen közös világ, hogy ő kicsi és gyenge, de hogy azért sok mindent tehet, hogy vannak benne tehetségek, amelyeket munkába foghat, és amelyekkel az élet játszójában nyerhet is.

A gyermek nézőpontja eligazító. Attól még, hogy az élet megnyílását, az új kiindulást, a csecsemőt és általában a gyerekvilágot első helyre tesszük az emberi értékek sorában, ki-ki odaszentelheti figyelme nagy részét a tözsdének, a politikának, a televíziónak vagy a divatszabászatnak. Nem árt azonban tudni, hogy van, ami ennél több. A gyermekek ügye iránt való elkötelezettség a hosszú élet záloga. A gyermektisztelő népek nagy lelkierővel rendelkeznek, és sokáig fennmaradnak. A zsidók a családban, a gyermekben látják a legjobbat, a legkedvesebbet. A keresztény festők a gyermek Jézusban a családjuk, környezetük csecsemőit örökítették meg. A transzcendencia ott feküdt a bölcsőben. Mi volt az érett judaizmusból kinövő kereszténység egyik nívója? A gyermek fölfedezése. Az ártatlanság megváltó hatalmának az állítása. Annak megértése, hogy a gyermek isteni. Vannak körülöttünk apró megváltók, csak észre kell venni őket. Az újrakezdés lehetőségénél többel nem vigasztalódhatunk. Normális anyák és apák azzal vannak elfoglalva, hogy maguknál tökéletesebb gyereket, unokát neveljenek. Legyen a gyerek szabadabb, erősebb, barátságosabb és bölcsőbb, mint mi vagyunk. A gyermeki lélek, a még nem bűnös ember lelke mindannyiunkban megvan, de ahogy az idő múlik, ahogy előrehaladunk a korban, úgy gyarapítjuk érdemeinket és mulasztásainkat vagy akár a rossz cselekedeteink lajstromát. Az óvodában még nincsenek bűnösök, ott mindenki megérdemli a bizalmat. A gyerekek igazságérzete, együtt érző képessége, ízlése nem rosszabb, mint a felnőtté. Aki egy csecsemő szemébe néz, azt tudja, hogy onnan valami nálunk tökéletesebb néz vissza ránk.

Az intézmények erkölcsi rendeltetése az, hogy jóvoltukból a gyerekek egészségben növekedjenek és lehetőleg boldoguljanak. Egy ország értelmessége a gyermekeivel való törődésben nyilvánul meg. Esélyt kell adni az újrakezdés megtestesítőinek. Mire való a gazdagok gazdagsága? Arra, hogy a maguk módján segítsék a rászorulókat és az arra érdemeseket. A

gyermekvédelem sűrített embervédelem. A magyar társadalom kitűzheti célul, hogy ne legyenek az országban nélkülöző gyerekek. A magyar gazdaság így, ahogy most van, válságával és hiányaival, de mindazokkal, akik benne a legkülönbözőbb körökben tevékenyek, már ma is elég erős volna a gyermekínség elhárításához vagy legalábbis enyhítéséhez. Látszik, ha csak azért történik valami a gyerekekért, hogy az adott politikai csoport jó pontot szerezzen, vagy hogy fájdalmasan bele tudjon csípni a másikba. Ahány szellemi család, ahány erkölcsi személyiség, annyiféle irányba mennek, de abban, hogy a gyermek élete és jóléte magas érték, a legtöbbje meg tud egyezni. Jó sejteni, hogy vannak ilyen közös helyek, ha tetszik, közterek. Mint például ez: bármelyik gyermek a világon megérdemli a segítséget. Bármely nemzethez, fajhoz, osztályhoz, néphez tartozó gyermek védelmet kell hogy kapjon bármely nemzethez, fajhoz, osztályhoz, néphez tartozó felnőttektől. Minél inkább gyerek-központú egy társadalom, annál civilizáltabb. Tolsztoj meséjében a fecskeanya odaröppen a macska elé, hogy védelmezze a fészekből kipottyant fiókáját, pedig a fecske bizonyára tudja, hogy a macska túlerőben van. Tanuljunk a fecskétől, javasolja Lev Tolsztoj az ő ábécéskönyvében. Nemsokára jönnek a fecskék Groznijba is.

1995

AZ ÉLETTÁRS MARAD¹

A rossz hírek jósai valószínűleg az emberiség kezdetei óta jó kérdéseket tesznek föl azoknak, akik szeretnek paradoxálisabban gondolkozni, és akik mind az optimista, mind a pesszimista szólamot unalmasnak tartják, csekély szellemi fáradsággal előállíthatónak. Mert minden öröndetes hírek van egy csalódást keltő ikerpárja. Ha tehát valaki a könyv halálát, a gutenbergi tradíció végét kívánná jósolni, továbbá mellékesen az irodalom hanyatlását vagy éppen a szóbeli műveltségét, akkor remek szervákat adna másoknak, hogy elkezdődhessen a pingpong, s hogy pusztán a társalgás élénkítése végett a másik a könyv diadalát jelezze előre, s mindazt, ami ezzel jár, írók és kiadók, közvetítők ígéretes jövőjét.

A világ könyvforgalma tudomásom szerint nő, az olvasni tudók száma is. Szerthe a földön új könyvpiacok jelennek meg, és ezek egymással mind több szálon érintkeznek. Ahogy a többi termelési és fogyasztási ágban nő a világpiac és a nemzetközi kereskedelem szerepe, úgy ez a könyvről is elmondható. Amit Goethe még csak gondolatfutamként említett, hogy van világirodalom, az robusztus valósággá lett az elmúlt két évszázadban és kivált a huszadiknak a második felében, mert a világirodalom eszméjének a könyv világpiaca nyújt létalapot.

A könyvipar a piaczgazdaságokban aránylag kevés külső támogatásban részesül, többnyire meg kell állnia a maga lábán. Van ettől valamelyes szilárdsága: nem szorul egész létével az állam vagy más jótevők kegyére és tartós fogyasztói hajlamokra, a magán-vásárlóerő sokszereplős és nem nagyon szeszélyes igényeire támaszkodhat. Kormányváltozások, költségvetési politikák megnehezíthetik a létezését, de nem tehetik egészen tönkre. Nem állítom, hogy túl nagy gazdasági ágazatról beszélek, hiszen az Egyesült Államokban az összes könyvkiadó együttes forgalma sem elég ahhoz, hogy a negyven legnagyobb cég rangsorába bekerüljön, de már a negyvenkettedik hely sem lebecsülendő, jóllehet a könyv és az irodalom jelentősége nem igazán mérhető pénzben.

Emlékszem, még a hidegháború éveiben kiszámoltam, hogy egy vadászbombázó többbe kerül, mint egy kis ország, például Magyarország közkönyvtárainak feltöltése ajándékba adott szükséges és értékes művekkel, mégis úgy adódott, hogy a vadászbombázók szükségességét senki sem vitatta, s a könyvtárak megajándékozása föl sem vetődött. Pedig a mesterséges falak, mint például a vasfüggöny, leginkább könyvek által válnak lyukacsossá és omlanak később semmivé; de hát a döntéshozók a félelmet nagyobb úrnak vélik, mint a gondolkodást, amiben nincsen igazuk.

Van, lett tartós infrastruktúrája a világirodalomnak, és ez mindinkább így lesz. Más kérdés, hogy a létező könyveken belül mekkora a magaskultúra és mekkora tömegkultúra részaránya. A negatív jósok azt mondják, hogy a ponyva mindent betölt. Nostalgikusan említik az államszocialista tegnapot, amelyben nem volt ugyan nagy a kapitalista ponyva részaránya, de meglehetősen nagy volt a szocialista, politikai ponyváé vagy a kötelező olvasmányoké. Emlékszem szélső példaként arra a horrorképre, hogy abban a szép könyvesboltban Kolozsvár főterén, amelyben nagybátyám valaha, még mielőtt a boltját elvették tőle, hazai és világ-irodalmat tartott, a polcok felét a nyolcvanas években az államelnök beszédei foglalták el.

¹ A Budapesti Nemzetközi Könyvvásár megnyitójára, 1995 április

A kelet-európai rendszerváltozások a piaci könyvállomány átrétegződését eredményezték, oktalanság volna azonban feltételezni, hogy a kereskedelmileg sikeres akcióirodalom minden helyet elfoglal. Az a tömegirodalom, amely megfelel a tömegmozgóképnek, és amelynek világpiacán az USA az első exportőr, az olvasásra jutó pénz és idő nagy hányadát leköti ugyan, de marad egy rész az úgynevezett magaskultúrának, az igényes, értékálló műveknek, a mindenkori klasszikus és félklasszikus repertoárnak, amelyre ugyanúgy lesznek vevők, mint bármilyen minőségi termékre a bortól a kabátig. A mozgókép előállítására igényeli a nagy nézőszámot, ezzel szemben a könyv a kis szériával is összefér. Amire néhány ezer olvasó van, az a könyv megszülethet és élheti a maga kalandos életét.

Közép- és Kelet-Európában gondot okoz, hogy az értelmiségi vásárlóerő csökkent, azok pedig, akik tudnának könyvet venni, nem nagyon vesznek, mert még nem nagypolgárok, sőt nem is igazán polgárok, csak gazdagok, s ha vesznek, akkor inkább csak disztárgyként.

Előre jelezhető, hogy a szép kiállítású könyv mint a minőségi ipar terméke, olyan fogyasztói jószág, amely befektetés is, bútorozza a lakást, jelzi a család műveltségét, és alkalmasint el is olvasható. Tartós foglalatba tartós szöveg kívánczik. Biztos tehát, hogy a bibliofília, a könyv szemlélhető műtárgyként felfogása a könyveseknek tartósan munkát és megélhetést ad.

A kemény és puha kötés árkülönbsége noha ad némi esélyt a kisebb pénzű olvasónak, tanároknak, diákoknak, hogy ne maradjanak ki a vásárlók közül, de valószínű, hogy az olcsóbb hozzáférhetőségnek divatba jönnek a hagyományos és az elektronikus módozatai. A hagyományos lehetne a kölcsönkönyvtárak hálózatának változatosabb kiépülése és a magánkönyvcsereszokásának elterjedése. Látogatások kiegészítője lehetne barátainkhoz könyvekkel érkezni, hozni, vinni, hogy az egy könyvre jutó olvasók száma szaporodjék, ami az író szerzői hiúságának kellemes, a zsebének kellemetlen távlat, de hát a reklám esetenként vételt szül, mondjuk tehát, hogy könyveink bármilyen olvasása végső soron jó nekünk.

Minden bizonnyal terjedni fog az elektronikus olvasás. Ha számítógépembe behívhatok bármely könyvet, lehetséges, hogy képernyőn olvasom egy darabig, lehetséges, hogy ugrom benne, és gyorsan lapozom, hogy átfuttatom és átfutom, ha azonban megállít a szöveg, megállít és marasztal, akkor kinyomtatom, de még valószínűbb, hogy akkor a vágy arányában nő a készség is megvennem a könyvet magát, mert aki sokat nézi a monitort, annak karosszékben jó fogású könyvet lapozni szabad órájában kellemesebb, mint az elenyésző fénybetűkre tapasztani a szemét nem csupán munkaidőben, de még a kötelességmentes olvasás luxussidejében is.

Az irodalom részben tehát ott marad köz- és magánkönyvtárainkban, részben azonban elszakad az ő anyagi valóságától, a félezer éves könyvtől, és digitális suhanássá változik. Sőt az is lehet, hogy a szemtelen olvasó azt csinál a szövegünkkel, amit akar, kiemel belőle részeket, amelyek tetszenek neki, másokat elhagy, interaktív gazdája lesz annak, hogy mit olvas el, és mind gyakrabban követi azt az utálatos szokást, amelyet a diákok gyakorolnak, hogy fejezeteket, oldalakat, szemelvényeket olvasnak tanáraik biztatására művekből, amelyeket szerves egésznek szánt a szerző, aki eleve rossz szemmel néz mindenféle húzási, tömörítési, vagdalási intervencióra.

Nem tudjuk tehát, hogy mi lesz velünk. Üzenetünk elindul vándorútjára, lehet, hogy rövid távon elakad, lehet, hogy szívósnak mutatkozik, szaporodik, ahogy azt sem tudjuk, hogy mi lesz a gyermekeink sorsa. Tőlünk nagyjából elég, ha megadunk nekik apait-anyait, és sorsukra bízunk őket. Majd a szerzői jog tisztázza, hogy milyen honorárium jár nekünk elvillanó fényszövegünk behívásáért. Rengeteg ma még ismeretlen veszteség érhet, valószínű, hogy irodalomból továbbra sem lesznek a szerzők gazdagok, ha kevesen megélnék is belőle, a

többség arra kényszerül, hogy más úton keresse meg a pénzét, de hogy az igazi tehetségek abbahagynák az írást, azt éppoly valószínűtlennek gondolom, mint azt, hogy az emberiség megkukulna, mert a kimondott szónak az írott szó az unokatestvére, és ahogy az emberek különbséget tudnak tenni a fecsegés és a tartalmas beszéd között, az információ és a redundancia között, úgy lesznek mindig néhányan, akik bármely csatornán, bármilyen médiumban a magvas szöveget igényelni fogják, és lesznek közvetítők, akik az író és az olvasót összekötik, továbbá az is valószínű, hogy bár az íróknak is jut egy rész, de a közvetítők mindig jobban fognak járni a bolton.

Külön méltatást érdemelnek a fordítók. Ők a szerző legbizalmasabb barátai. Lehet, hogy sosem látták egymást, de közelebb vannak egymáshoz, mint gyakran a barátok vagy a szeretők. A fordító beül a szerző koponyájába, mondatonkénti küzdelmes előrehaladásában magába fogadja, bekebelezi a szerzőt, és úgy bocsátja útjára a szöveget, hogy ráteszi a nevét, vállalja, ketten együtt felelősek érte. Nagy odaadás, szerény kereset, a fordító ebben is a szerzőhöz áll közel. Pedig általuk létezhet csupán a világirodalom.

Az író nem tud nem lenni, mert bolond, akkor is ír, ha felkopik az álla, habár ezt nem bölcs elárulni. Manapság csak abban bízhatunk, hogy a fordítók is ilyen bolondok. De ha az illetékes politikusok, az állami pénzek szétosztói egy percre hajlandóak volnának a tárgy érdemén elgondolkodni, akkor megértenék, hogy az ország nyelvén az ország polgárai által írott művek terjedése a nagyvilágban a legkörmönfontabb országreklám, még akkor is, ha csupa vad rémségről ad hírt a szerző és a fordító, mert ha a könyv jó, akkor ebből kiderül, hogy a szóban forgó országnak van irodalma, alkalmasint nem is rosszabb és nem is szegényebb, mint amilyen a nagyobb és gazdagabb országoké, jóllehet ezt az anyagi termelés többi ágáról nem lehet elmondani, ahol pedig van irodalom, ott vannak emberi kincsek. Megeshet, hogy a miniszterek neve a külföldi olvasó számára semmit sem mond, az íróké ellenben mond valamit. Megeshet, hogy egy könyv olvasása nyomán családok fölkerelkednek, és meg akarnak bizonyosodni arról, hogy létezik-e a szerző hazájában az a táj, viselkedés, hangulat, ami az érdeklődésüket a könyvben fölkelte. Írás, fordítás, kiadás támogatása az állami és a magánredistribúció csatornáiból bölcs kormányok olcsó és szépen kamatozó befektetése.

Mindenki, akinek köze van az irodalomhoz, örülhet, hogy városunkban a könyv emberei szép számban összetalálkoznak egy kis időre, üdvözljük mindannyiukat, és jámbor levelibéka gyanánt szeretnénk biztosítani őket, hogy munkájuk nem hiábavaló, mert az embernek, amíg van szeme és keze, nélkülözhetetlen társa lesz a könyv.

1995

A LOGIKAI TRIÓ²

Az antipolitika: a politikai döntések tárgyának, a nem politikusoknak a játszmája a politika befolyásának, hatókörének csökkentése érdekében.

Az antipolitika: a nem hivatásos politikusok, az érdeklődő civilek politikája - többnyire önvédelemként - a polgári mesterségeiket és magánéletüket fenyegető veszélyek elhárítása érdekében.

Antipolitika, mert tapasztalataik szerint a veszélyek alanyai többnyire politikusok, hivatásosak vagy olyan militánsok, akik professzionálisok akarnak lenni, abból akarnak megélni, és ezáltal szeretnék az adott hierarchiában felülre kerülni, hatalmat, hírnevet, jólétet szerezni.

A politikus a világot politikává változtatja át, az ökonómus ökonómiává, a technikus technikává, a misztikus misztikává, az író irodalomná, mindenki azt erőlteti, amije van. Mivel a politika rendelkezik a törvényes kényszereszközökkel, a legközvetlenebb hatalmat embertársaik fölött a kényszereszközök törvényes birtokosai gyakorolhatják. Egyedül ők kényszeríthetnek, hogy alkalmazkodjunk a szabályaikhoz, és büntethetnek, ha nem tesszük ezt. Ennélfogva a politikusok válhatnak a többiekre nézve legveszélyesebb foglalkozási csoporttá, hiszen akár háborúkkal is megajándékozhatják népüket, ha terjeszkedésüknek a civil társadalom nem szab határt.

A polgároknak józan érdekük a politikusok körmére nézni. A politikai vezetők autoritásának vitatóit zsarnokságokban elnémítják, alkalmasint megölhetik, demokráciákban bekebelezhetik, alkalmasint bevonhatják őket a politikai osztályba, akár mint funkcionáriust, akár mint értelmiségi tanácsadót. Az antipolitika diktatúrában államellenes, demokráciában nem az, csak az államhatalom illegitim kiterjesztése ellen védekezik. Nem antipolitika a jobb- vagy baloldali radikálisok fegyveres szervezkedése a létező államhatalom megdöntésére, illetve megragadására.

A militánsban benne lakott a leendő miniszter, mint bábban a pillangó. Az antipolitikát olyanok üzik, akiknek eszük ágában sincsen miniszterré lenni, leginkább azért, mert van más szakmájuk, amelyhez értenek, és amelyet nem szeretnének a politikai szakmával fölcserélni. De azt sem kedvelik, ha őket a korlátozatlan döntés pusztá objektumainak tekintik.

Elég sokan vannak olyanok, akiket a polgári mesterségük mellett érdekelnek a közügyek. Az éber civilek, akik rajta tartják a szemüket a politikusokon, nem választják az apolitikus magatartást. Az apolitikus lemond az önvédelemről, és nyíltabban vagy csavarosabban lojális az éppen fennállóhoz. Az éppen fennálló szinte minden lehet, például bármilyen vallásos, nacionalista vagy kommunista fundamentalizmus, lehet valamilyen eklektikus tekintélyuralom is, az apolitikus beletörődik, ha nem szereti is, sőt ha utálja is; ellenérzéseinek csak szűk magánkörben ad hangot, nyilvánosan vagy alkalmazkodik a hivatalos nyelvhez, vagy hallgat.

Diktatúrákban az egyszerű emberek zöme apolitikus, mert fél. A tanultabbak egy része nyíltan és érdekelten lojális, nagyobb része apolitikus igyekszik lenni, kis része antipolitikus. Természetes, hogy diktatúrákban az antipolitikus nem lehet a politikai osztály tagja, de még legálisan engedélyezett értelmiségi sem, nem személlyé (unperson) alakítják át. A szóban

² Előadás a párizsi Sorbonne egyetemen, 1995 június

forgó személyek egészsége szempontjából nem közömbös, hogy milyen eljárással teszik őt láthatatlanná és hangtalanná.

Az antipolitika tehát kockázat, amelyet csak az vállal, akinek van valamilyen elkobozhatatlan, alkalmasint kulturális tőkéje. A közép- és kelet-európai demokratikus ellenzékben voltak tehetséges akadémikusok, írók, művészek, újságírók, politikai és gazdasági szervezők (állás nélkül, kirúgva, felfüggesztve), akiknek biztonságot adott az a sejtés, hogy szabadabb körülmények között nem maradnának marginálisok. És valóban, a fordulat után az ellenzékiek többsége néhány év alatt visszakerült a normális helyére, és lett belőle tudós, író, művész, újságíró, tőkés vállalkozó vagy hivatásos politikus.

Mivelhogy a szerep magához hasonlítja (asszimilálja) a személyt, és mert a szerepnek megvan a maga logikája és etikája, az értelmiségi, aki hosszabb időn át mint politikus dolgozik, az nyelvében, gondolkodásmódjában, egész habitusában politikussá változik.

Mit csinálnak a többiek?

Demokráciában van, aki elől és van, aki hátul kezdi olvasni az újságot, ha egyáltalán újságot olvas. Az apolitikus igyekszik úgy élni, hogy a politika - többnyire rossz - hírei minél kevésbé zavarják. Van, amit érdekesebbnek talál. Nem szán időt rá, nem kíván belebonyolódni. A kormánypártot és az ellenzékét, az uralkodó elitet és a helyére lépni szándékozókat egyaránt nagy szkepszissel nézi. Kitér a harcosok útjából, műveli a kertjét, nem ír alá tiltakozó nyilatkozatot, és amikor kollégáit megbüntetik nyílt lázadásuk miatt, szaktudományos vagy örök emberi témákba merül.

Az apolitikus normálisnak tartja, hogy másképp beszél nyilvánosan, mint magánkörben, másképp a pódiumon, mint étkezés közben, hogy cenzúrázza magát minden életmegnyilvánulásában. Lehet persze mondani, hogy az apolitikus nagyon is politikus. Pontosan tudja, hogy mit nem szabad mondani. Pontosan tudja, hogy hol az a forró kályha, amelyet ösztönszerűen nem vágyik megölelni, inkább a pozíciójában óhajt megmaradni, és ezért pragmatikusan megfontolja, hogy mit ne vitasson. Az apolitikus trükkjei közé tartozik a nemes általánosság, a magasztos, politikailag azonban irreleváns pesszimizmus, a nyúlós humanizmus és a határait ismerő vicc. Az apolitikus esetleg ismeri az ő erejének a határait, és inkább hallgat, mintsem hogy belekeveredjen, és szorongattatás esetén netalán spiclivé váljon.

A családfők gyermekeinek számával arányosan nő a hajlam az apolitikus viselkedésre. Az apolitikusnak mindig vannak védelmezendő magasabb szempontjai, a rábízott emberek ügye, a család, az intézmény, a város, a nemzet megóvása, átmentése megkívánja az alkalmazkodást a mindenkori hatalomhoz, nem túlságosan, csak az arany középser mértékében. A csatlakozás nem politika, hanem értékmegóvás. Ha ő nem csinálná, más kerülne a helyére, és többet ártana a rábízott közösségnek, mint amennyi ártalomra maga is rákényszerül.

1956. után az egyik csapat tízezret öletett volna Magyarországon kötelező megtorlás gyanánt, a másik csapat egyezséget kötött Moszkvával s az érdekeltekkel általában, hogy ötszáz is elég legyen. Az apolitikusok azt mondták, hogy ötszáz mégiscsak kevesebb, mint tízezer, és ezt a különbséget feltételes lojalitásukkal jutalmazták.

Megjelent az apolitikus - tehát a két tabut: a szovjet megszállást és az egypártrendszert nem érintő - reformizmus sok társadalomkritikával a hivatalos nyilvánosságban. Ez volt a kommunizmus utolsó évtizedeinek uralkodó ideológiája, értelmiségi konszenzusa, és ezen belül jó kulturális teljesítmények is keletkeztek.

A tabu vagy lő, vagy megdől. Ha nem lő, megdől, és megdöntik azt a rendszert, amely a tabura épül.

A demokratikus nyelvezet a margóról bekerült a professzionális centrumba, a technokrácia, a szakemberek beszédébe, és innen már rövid úton haladt át a politikai bürokrácia nyelvébe. A Nyugat ideológiája legyőzte a Kelet ideológiáját, a demokratikus nyelvezet szétporlasztotta Moszkva birodalmának a nyelvét, és a jogállam, az alkotmányos pluralizmus lett az új *political correctness*, az új paradigma, ehhez alkalmazkodik a többség. A megszelídített államszocializmus átolvad a posztkommunista állami-magán vegyesvállalatba a kapitalizmus peremén.

Az államból még mindig túl sok van. A tisztviselők száma és az adók nagysága párhuzamosan emelkedik.

Kevés az állam, mondja a polgár, ha a maffiákat nézi. A polgár itt kevesebb, ott több államot igényel, kevesebb adóelvonást és nagyobb közbiztonságot.

Az 1989 előtti antipolitikusok zöme üzi a tanult mesterségét, ír, tanít, kutat, anyaggal, pénzzel dolgozik, vagy éppen politikai szövegeket hallgat és mond olyan helyiségekben, ahol többen vannak. Ha a politika lett a mestersége, amennyiben a kormányon van, akkor úgy viselkedik, ahogy a kormányon kell, amennyiben az ellenzékben van, úgy viselkedik, ahogy az ellenzékben kell, más szóval követi szervezetének, testületének fegyelmi szabályait, paradigma-váltások nem foglalkoztatják, olyan ügyek érdeklik, amelyek többségi támogatást élveznek, vagy jó eséllyel fognak ilyet élvezni.

A politikai osztály természetéhez tartozik, hogy nő. A diktatúra után jött a demokrácia, az utolsó öt évben Magyarországon a köztisztviselők száma megkétszereződött. A politikai osztály természetéhez tartozik az is, hogy a közélet szereplőit igyekszik bevonni a tanácsadó pozíciókba, az ünnepi rítusokba, mintegy államosítva a közügyeket és a tekintélyeket.

Az antipolitikus civilek sokban hasonlítanak az apolitikusokhoz, de van még egy érdeklődésük: szemmel tartják a politikát. Az antipolitikusok a saját nevükben és a saját nyelvükön beleszólnak a közügyekbe állampolgári jogn, civilként lazán összeszerveződve.

Az antipolitikus civilek nem szeretnék nem civilek lenni, jól vannak a bőrükben, a mesterségükben, az utcájukban úgy, ahogy vannak, de gondoskodnak a biztonságukról, és megtesznek bizonyos óvintézkedéseket, mert látták, hogy a bolondság elterpeszkedése életveszélyessé válhat. Vigyáznak, nehogy goromba viselkedések uralkodjanak el a színpadon. Védik a gyerekeiket és a műveiket, nehogy a hazafias lelkesedésből könyvégetés, majd gázkamra legyen. Éreznek némi felelősséget hozzátartozóikért, a következő nemzedékért, idejében figyelmeztetnek, ha baj készül. Többnyire akkor, amikor már késő, néha azonban idejében, és még az is megesik, hogy sikerül az érlelődő katasztrófát elhárítani.

Az antipolitikusok ezt nem azért teszik, hogy a siker nyomán bekapcsolódjanak a politikai osztályba, hanem hogy most egy jó darabig nyugtuk legyen a politikától.

A politikusoknak az állami szuverenitás a legnagyobb érték. Az antipolitikusoknak a személyes szuverenitás a legnagyobb érték. Az egyes személyek élete, joga és méltósága. A politikusok azt gondolják, hogy ha az egyik párt helyett a másik kerül felülre, vagy ha ott marad, az nagyszerű lesz, és akkor az állampolgár - rábízva a törvényes képviselőire az ügyeket - a fülére húzhatja a hálósipkát.

Kialakulhatnak olyan politikai divatok a demokráciákban is, amelyeket senkinek sem érdemes vitatni, amelyek helyett másik paradigmát ajánlani nemhogy a kormánypártiaknak, de az ellenzékieknek sem tanácsos. Mindenki tudja, hogyan maradhat még kritikai észrevételeivel is az adott időben korrekt politikai beszéden belül.

Vannak érzelmes tévedések, amelyekhez egy egész közvélemény ragaszkodhat. Aki politikai karrierre számít, az nem nyúl ezekhez az érzelmes tévedésekhez, vagy csak igen óvatosan. Az antipolitikusnak nincs ilyen feszélyezettsége, mert más az érdeke, az ő karrierje: nem bevenni a maszlagot, szembesíteni a retorikát a valósággal, felületes állításokat megalapozottabbakkal fölcserélni.

Lehet, hogy ez a tevékenység inkább verbális, sőt irodalmi, tehát inkább a kultúra, mint a politika fogalmai körébe tartozik, hatása azonban tagadhatatlan. Az antipolitikus szép időben él a passzióinak, ha pedig esik az eső, kinyitja az esernyőjét.

Az antipolitikus inkább játékos, mint harcos. A nyilvános szférát inkább színháznak tekinti, mint csatamezőnek.

Az értelmiség tehát úgy-ahogy ellenőrzi a politikai osztályt, és ez a szerep előreláthatóan a huszonegyedik században sem fog megszűnni.

A politikus, az apolitikus és az antipolitikus összetartozó szerepek, egyik sem tud meglenni a másik kettő nélkül, és ahogy eddig meglették, úgy ezután is meg fogják találni a viselőiket.

1995.

EZREDVÉGI BESZÉLGETÉS

Milyennek látom ma a szellemi ember, vagy éppen az írás szerepét? - kérdezik egy televíziós beszélgetésben. Vannak, akik a szerzők tehetetlenségét hangsúlyozzák, én inkább annak megállapítására hajlok, hogy az írásnak nagy, alkalmasint veszedelmesen nagy szerepe van. A gondolatok a magányos művekből áthúzódnak a népszerűbb, szokásosabb megfogalmazások körébe. Ha megjelenik egy-egy releváns gondolat, akkor annak az útja az igényes szakfolyóiratokból a tömegsajtóig eléggé rövid manapság. A botrányból klisé lesz. Ez a gondolatok normális útja.

Ha az ember nem türelmetlen, és ha nem ragaszkodik ahhoz, hogy nyomban mindenki figyeljen oda minden szavára, akkor rábízhatja magát az időre, a palackpostát a folyóra, majd lesz valaki, aki a palackot kiemeli a folyóból és az üzenetet elolvassa.

Eszmékből származik minden, ami jó és minden, ami rossz. Minden intézmény, amely arra szolgál, hogy tudjunk egymással együtt élni, anélkül hogy megölnénk egymást. És ugyanígy a szervezett gyűlölködésnek és erőszaknak minden igazolása nemkülönben eszmékből, írott szövegekből ered.

Írások táplálják a sértett neheztelés, a *ressentiment* hangulatát, amely a mi vidékünkön bőven terem és garázdálkodik. A *ressentiment* minden kollektívumot el tud fogni, nagy önsajnálattal párosul, sőt önmagunknak való hízélgéssel, mert mi nemhogy rosszabbak lennénk, mint a többiek, de éppenséggel jobbak is vagyunk. Írott szavak kellenek ahhoz, hogy egy közösség önzése felmagasztosuljon.

Van felelőssége a szónak, amely a médiumok sorozatán át népszerűsödik. Van felelőssége az olyan szónak is, amely az emberek egyenrangú méltóságát értékeli. És van felelőssége az olyan szónak is, amely az emberek alá-fölérendeltségét értékeli. A gondolat felelős a tettért.

Az akció - és mögötte a gondolat - éppen úgy segíthet, mint ölhet, a beavatkozás kockázatos. Erre a századvégre jellemző, hogy ráébredünk kettősségünkre és a gondolat erkölcsi kétértelműségére: tapasztaltuk, hogy a jóhiszemű cselekvés, amely a közösségi erkölcs nevében történt, bajt és veszedelmet okozott. Ez a felismerés szerényebb, humorosabb, kevésbé hisztérikus, nyugodtabb önszemléletet eredményezhet.

A Nyugatnak nevezett civilizációk törekenyek, bizonytalanok. Krízishelyzetekben a nyugati politikai gondolkodás nem egy esetben rövidzárlatos, nem jut eszébe semmi. Így is rossz, úgy is rossz, nem tudja, hogy mit csináljon, mint például a délszláv krízisben. A politikai ésszerűség nemegyszer szembesülni kénytelen a saját tehetetlenségével. Vannak gyógyíthatatlan válságok, amelyekkel úgy állnak szemben a vezetők, mint az orvos a rákkal.

A naiv önbizalom többek között a technokratikus észben testesült meg. Az alkotók többet pusztítottak, mint a bombák, az építészek többet romboltak, mint a háború vagy az idő. Az ökológiai-konzervatív fordulat nyomán a századvégi gondolkodás a meglevőnek növvő értéket tulajdonít, és rájött arra, hogy ami a helyébe jön, az nem jobb. Ez a fordulat válasz volt a szcientista-technokratikus önbizalomra, amelynek megvolt a nyugati és a keleti válfaja. A szabványosított ember lakótelepe keleten barbárabb lett és nagyiparibb, mint amilyen nyugaton volt, de nem sokkal. Megmenthető és megszépíthető belvárosokat Magyarországon is földig romboltak, és a helyükbe fölismerhetetlenül jellegtelen gyári házak kerültek. Lehet, hogy a posztmodern annyit jelent: hogy már azt, ami van, ne pusztítsuk tovább? Eseti gondnokai lettünk a világnak. Ezt, ami maradt, már meg kellene tartani.

Eljött a felelőtlenség visszatekintő fölismerése. A huszadik század - a modernitás kora - a felelőtlenség korszaka volt. A nagy felelőtlenség nyilatkozott meg a jobb- és baloldali forradalmiságban, amely azt hirdette, hogy velünk új korszak kezdődik, hogy mindaz, ami eddig volt, rossz volt, hogy a jelen tűrhetetlen, a jövő ellenben pompás lesz. Hallgassatok ránk, kövessetek bennünket, ha nem, akkor fejbe vágunk. Ez a forradalmiság ott kerekedik felül, ahol gyenge a polgárság, és ahol az embereket az orruknál fogva lehet vezetni.

Vannak szórványos tüzek, de az emberiség mint egész, a második évezred végén kevésbé hajlamos kiirtani önmagát, és felismerte, hogy nemcsak öldökléssel, de békés tevékenységekkel is kiirthatja önmagát. Lehet, hogy az emberiség egy-két fokozattal értelmesebb és tisztábban látó, mint tíz-húsz évvel ezelőtt volt. A világ egész, az emberiség is az, részei egymásra utaltak és egymástól függők, tehát össze vagyunk kötve. Mint célképzet, megjelent az emberiség egészének a fennmaradása mint az értékelmélet tengelye. Ez egybevág a naiv bölcsességgel, hogy az ember felelős a gyerekeiért, és hogy nem szeretne nagy bajokat hagyni az utódaira.

A századvég gondolkodása sokkal kevésbé futurista, mint a századelőé volt. Akkoriban az emberiség megrészegedett a technológiai haladás, az internacionalista eggyé válás, a kommunista és a fasiszta aktivizmus, a felsőbbrendű új emberek mítoszaitól és utópiáitól. Most inkább egy visszatekintő nézőpont érvényes, amely a századunkban összehordott töméntelen marhaságot, amelyeket szentesítettek, amelyeknek a nevében öltek és meghaltak, most végre a *legszejkesebb* szigorral marhaságnak látja és nevezi. Indokolt, hogy az emberiség már ne újabb hengegésekkel vesztegesse az idejét, mert abból csak újabb marhaságok származnak, hanem mint *egész* önkritikusabban tekintsen magára.

Hogy mi lesz? Nem tudhatjuk, hogy mi lesz velünk. Az egyik lehetséges felfogás szerint a jelenlegi tendenciák extrapolálhatók. A másik szerint ezek aszimptotikus görbék, vagyis valami megy valamerre, aztán egyszer csak nem megy tovább, elfordul vagy lekonyul. Ilyen fordulatok akkor következnek be, ha az emberiség valamilyen katasztrófa közelébe ér, ha rányílik a szeme, hogy szakadék van a lába előtt. Az öngyilkos gesztusok eluralkodása nem igazán jellemző az emberre.

Az öngyilkos hagymáz részlegesen elboríthatja az agyát, mint például az a józannak ítélt gondolat, hogy a föld javaiból egyre többet fogyaszthatunk. A társadalmak viselkedése függ attól, hogy milyen értékeket emelnek az emberek a legmagasabb polcra, amelyeknek minden egyebet alárendelnek. Az újkor a sokszorozást, a multiplikációt tűzte ki célként maga elé: *több* sikert, *több* jószágot, *több* önmegvalósítást, *több* elsajátítást igényelt. Az új médiumok révén a sikeres ember fantasztikus gyorsulással tudja megsokszorozni önmagát, milliárdok ismerik. Aki ezt nagyon akarja, az egyebet sem csinál, csak lohol, hogy mindenütt ott legyen. Mintha egyre közelednék a kritikus pont, amelyen fölismerjük, hogy a *több* már nem a mindent felülmúló cél.

És akkor előáll a nullpont filozófiája, hogy az élet több a semminél. Hogy a világ a létező világok legjobbika, csupán mert nincsen más világról tudomásunk. Nincsen tapasztalásunk más világokról, minden, amit más világokról tudunk, az itteninek naivan stilizált leírása. Tudomásul kell venni a halált, s hogy a személy is, a faj is meg fog halni. Az emberiség ki fog halni. Az életünk a röppálya a kezdet és a vég között. Ez az ív minden, amink van.

Lehetséges, hogy egy falu jól érezze magát a hétköznapi és ünnepi pillanataiban, önmagában, miközben a televízióban mindent lát. Az egésznek és a résznek olyan relativizmusa következett be a gondolkodásban, amely mindenképpen igazolja az irodalomnak azt a pompás

képességét, hogy perspektívát váltson. Nevezhetjük iróniának is ezt a képességet, hogy a testünkbe zárt létünkben kiröppenjünk. Az egyén személyiségként önmagát tudó alannyá változik, és ennyiben az istenit utánozza, mert isteninek hisszük a fényt, ami önmagát átvilágítja.

Az individualizáció a közösségek viszonylatában is előrehalad. Tagolódásnak is nevezhetjük. A közösségek önállósulnak, a nemzetek függetlenednek, az etnikumok nemzetté válnak, a válások alig elkerülhetőek. Kisebb embercsoportok rájönnek, hogy ők is tudnak államokká szerveződni. Apró államok és magánhadseregek szerveződnek. Akinek van egy pár géppisztolya, az már egy kis helyi hatalommá tud válni. A birodalmakból kiválnak a törpeállamok. A nagyobb területű államok autoritása lebomlik, nő az autonómiák igénye. A kisebb csoportok, ha másképp nem megy, géppisztollyal vagy pokolgéppel szereznek érvényt a jogaiknak, és már nem kell tartaniuk a szemben álló fél atombombáitól. Az individualizáció azonban nemcsak erőszakos formában megy végbe, hanem megállapodások, alkotmányos formulák keretében is. A nagy massa tagolódik, a szuverenitások sokszorozódnak, erjednek az autonómiák.

1993

ELMÉLKEDÉS A POLGÁRMESTERSÉGRŐL³

A közszolgálat tisztségei közül nekem a leginkább a polgármesterség tetszik, mert egyszerre átfogó és gyakorlatias, szimbolikus és technikai. Két rokonszenves fogalom kapcsolódik össze benne: a polgár és a mester, magyarul is és még néhány más nyelven, és eljátszhatunk sorrendjük megfordításával is: mesterpolgár. Nem könnyű szerep a város első polgárának lenni, dönteni és beszélni, szervezni és hangulatot teremteni. Demokratikus szerep, polgármesterek diktatúrájáról ritkán hallani.

Használni szoktam az urbanizmus kontra etatizmus ellentétpárt, világos, hogy a polgármester inkább urbanista, mint etatista. Inkább a város, mint az állam kultuszában él. Ez még a külsőségekben is megmutatkozik, a polgármesterek őrizet nélkül, civilmód járhatnak a városukban, nincsen szükségük testőrré.

Ha pártok jelölik is a polgármestert erre a funkcióra, hamar kiderül, hogy az egész város érdekében próbál eljárni, másképp nem boldogul. A szakmai korlátoltság sem jellemző a polgármesterekre, hiszen mindenhez közük van, ami a városban történik. Rendszerként kénytelenek látni a várost, művek és életszokások bonyolult együtteseként, és felismerik, hogy a lakosok története és mindennapi viselkedése úgy össze van fonódva, mint a föld alatti csövek, csatornák és kábelek hálózata.

Értelmes polgármester kapiskálja, hogy milyen érzékeny rendszer a város, s hogy nem lehet beavatkozni az életébe az egyik oldalon anélkül, hogy a másikon ne állna elő valami előre nem látott következmény. Csodálja maga is, hogy ez a bonyolult egész működik, csoda, hogy annyi ember megfér egymással, ez az ámulat, azt hiszem, együtt jár a polgármesteri állással, márpedig a csodálkozás minden tudás kezdete.

Szokás a helyi önkormányzatot kapcsolatba hozni a civil társadalom fogalmával. Ki a civil? Aki nem katona? Aki nem hivatásos politikus? Az ellenzéki az, a kormánypárti nem az? A bűnöző civil, a nyomozó nem az? A gondatlan tűzrakó civil, a tűzoltó nem az? Ki a civil?

Aki közügyekkel személyes érdeklődésből törődik, akár pénzt kap érte, akár nem, s a polgári értékeket - a szabadságot és az emberiességet - segíti-védi. Civil társadalom: polgárok önkéntes konszenzusa jogok és szabadságok, természeti és kulturális értékek védelmében. Hol egy nagy tömegben megtestesülő együttérzés, hol meg olyan testetlen, lappangó egyetértés, amely közvetve szabályoz, amely egyszer csak kikristályosodik, majd visszahúzódik, és máshol, máskor bukkan fel meglepő erővel. Összecsendő gondolatok, amelyek titkos ösvényeket találnak egymáshoz, és alkalmasint intézményesülnek, de a lényegük a szellem, amely az intézményekben kivirágozhatik, ám el is hagyhatja azokat, hogy valamely más társulásban jelenjen meg és éppenséggel új szószólókra leljen.

A városi és a falusi önkormányzatok hasonlítanak arra a képre, amely a civil társadalom fogalmához kapcsolódik bennünk, hiszen a képviselőknek megvan a maguk polgári mestersége, amelyet nem szüneteltetnek képviselőségük idejére, de idejükből többet vagy kevesebbet közügyek megtárgyalására és vitelére szentelnek meghatározott időre a többi polgár bizalmából. A települési önkormányzatok - mint az államhatalom helyi szervei és a helyi társadalom politikai szóvivői - magukon viselik az emberi dolgok természetes kétértelműségét. Az

³ Előadás Hágában a polgármesterek világtalálkozóján 1995 szeptemberében.

önkormányzat civilebb a központi hatalomnál, bürokratikusabb viszont a polgári kezdeményezéseknél, ami nem jelenti azt, hogy kevésbé demokratikus azoknál, s hogy minden, ami helyi és alulról jövő, egyúttal bölcs és igaz is. A szervezkedő gyűlölet és a merénylet is alulról jön.

A polgárok és a központi hatalom között az önkormányzatok és a polgármesterek kiegyensúlyozó szerepet töltenek be, olyannyira, hogy amikor a kormánnyal elégedetlen többség, a helyi önkormányzatról lehet jóval kedvezőbb véleménye.

Városok városokkal az országhatárok fölött kevesebb megkötéssel érintkeznek, mint az államok, korrigálhatják a kormánypolitikát és ellensúlyozhatják annak egyoldalúságait. Különböző nemzetek polgárainak sokféle kapcsolata városközi útvonalakon mozog, és nincsen arra szükségük, hogy kormányközi csatornákon haladjanak át. Sok olyan ügy van, amelynek rendezéséhez a magánszféra kevés, az államközi kapcsolat sok, ellenben a városközi érintkezés éppen megfelelő. Az önkormányzatok annyi szálát szönek a közösségek között, amennyihez kedvük van, ahányat bírnak.

A civil társadalom meglehetősen cseppfolyós, képzeletbeli és megfoghatatlan fogalom, és mégis *van*, olyasmi, mint az ókori kínai bölcsek szerint a TAO, feltarthatatlan görgeteg és elvillanó fénysugár, s bár alig meghatározható, mégis valóságos.

Megfoghatatlansága teszi, hogy nem ismer határokat. Átkel rajtuk, meglovagolva az összes hordozóeszközt, utazva a helyváltoztató koponyákban, és még csak nem is muszáj átkelnie a határokon, hiszen kinő a földből egymástól távol eső helyeken, mert bizonyos elképzelések szinte egyidejűen születnek meg a Föld lakóinak a fejében.

Tanúbizonyosságunk az irodalom, hogy eszmék és ízlések más-más égtájakon közel azonos időben nyertek meg fogékony embereket, aminthogy életünkben is tapasztaljuk, hogy egyszer csak, bármerre megyünk, hasonló gondolatokra bukkanunk. Fogalmak nyargalnak végig a földtekén, terjedő rokonszenvre találnak, gazdag jelentést ölelnek föl magukban, és bensőséges társaságokba kapcsolnak össze ismeretleneket.

Megoszthatja a városi közösségeket, sőt a családokat és az egyes embereket is a más társadalmi, nemzetiségi, vallási csoporthoz tartozók jelenléte, közelsége. Mert egyfelől ősi igazság, hogy a város sokféle népnek nyújt otthont, hogy soknyelvű fecsegést hallunk a piacon, hogy a város falai között összejönnek a tudások, áruk, szokások és tapasztalatok, hogy több vallási közösség templomát leljük föl benne, olyannyira, hogy a bölcs városvezetés a nagyobb tarkaságban a nagyobb gazdaság forrását látja, nem ritka eset viszont, hogy a többségi nemzet nacionalistái háborogni kezdenek, és meggyanúsítják a polgármestert, aki méltányosan viselkedik a kisebbséggel, a másik közösséggel szemben, hogy alattomban el akarja nyomni a többségi nemzetet vagy nemzetiséget.

Egyrészt kíváncsi, hogy a városban - mint egy testben - folyjon a keringés, hogy ne keletkezzenek benne zárványok, hogy ne álljon elő az egymásra gyanakvó közösségek között süket és ellenséges inkommunikáció. A teljes nyitás eszménye azonban visszahatást szokott eredményezni az elzárkózás irányába, a túl nagy beáramlás agressziót vált ki a helyi közösségből, amelynek viszonylagos rugalmatlansága határt szab a multikulturalizmusnak. Hiába magyarázzák nekik, hogy az idegen szép, ők szebbnek látják önmagukat. Farsangi barátkozás után jön a hamvazószerda mogorvasága.

A nacionalista bezárkózók szeretik kettévágni a városokat. Tetszik nekik határt húzni olykor épp egy település közepén, jónak látják szögesdróttal, fallal elválasztani egymástól a szomszédokat, az utca két oldalát, azt, ami összetartozik. Fegyveres határral kettévágott városok és

falvak jelképezik az etatizmus szellemét, amely a tarka városokra gyanakszik, és ünnepli a határsorompókat.

Az urbanizmus fölemeli a határsorompókat, törvényes és törvénytelen kapcsolatokat sző az elszakított részek között, és ha másként nem megy, akkor a levegőben vagy a föld alatt átszökteti az embereket a falon. Mindig vannak emberek, akiknek eszébe jut, hogy át kéne menni a túloldalra, már csak azért is, mert nem szabad, csak azért is, hiszen a szomszéd város arra való, hogy átruccanjunk oda.

Semmi sem városellenesebb, mint a szomszédokat gyűlölködő propagandával elválasztani egymástól. Őrtorony, aknazár, ezek az etatizmus jelképei, kivált, ha ügyel rá az állam, hogy a polgárai ne tudják elhagyni, legfőljebb rendkívüli engedéllyel.

A haragos nacionalizmus a civil társadalom ellentéte, és elsorvasztja a városokat az újonnan létesített határok mindkét oldalán, egyszínű, egynyelvű, egyvallású és egynemzetiségű helyekké vidékiesíti őket, redukálja a sokfélét az egyre, nem bírja elviselni az alanyok különbözőségét, utálja az individualizmust, és a közösség nevében telerakja a városokat otromba emlékművekkel. Az etatizmus kedveli a fellengzős és drága építészetet, és szabad utat enged a vezetők nagyzási hóbortjának. Napjaink homogenizáló nacionalizmusa a tegnapi fasizmus unokatestvére.

Mindinkább kialakul a város és falu szimbiotikus együttélése. A koncentráció együtt jár a dekoncentrációval, sokan beköltöznek a nagyvárosokba, legalább annyian kiköltöznek onnan, de aki teheti, az itt is, ott is van, mert nem szeretne lemondani egyiknek az előnyeiről és örömeiről sem.

A korábbi ipari forradalmaknak kellett az összetömörülés; az informatika viszont megengedi a széthúzódást. A magányos erdei házban is össze vagyunk kötve - ha igényt tartunk erre - a világ gócpontjaival. Modern iparágak költöznek ki a drága nagyvárosokból az olcsóbb vidékre, és sok olyan munka van, amely éppannyira lehetséges künn, mint bent.

Ha meggondoljuk, mi köt a nagyobb városokhoz, mindinkább a kultúrára, a szórakozásra és a találkozásokra gondolunk. A színházra és arra, amit jelképez, amit nem helyettesít a képernyő, az élő zenére, amit nem helyettesít a hanglezet, a sarki vendéglátóhelyre, a maga törzsközönségével, amit nem helyettesít a telefon, a nem gépesíthető együttlétre, arcok és testek sokaságára és váratlan szenzációira, és talán a leginkább a sétára, ami érdekesebb tud lenni bármilyen mozinál, mert szembevisz az emberi világ kiszámíthatatlan eseményeivel.

A mai emberre ezek a párhuzamosan ellentétes hajlandóságok a jellemzőek, hogy ragaszkodik az elvonuláshoz és a forgataghoz, ha nem is ugyanaznap, ha talán élete különböző korszakaiban is, de mindenesetre ezt tartja természetesnek, az ingázást, mert neki ez is, az is kell, a sokaság és a ritkaság, a mesterséges és a természeti, a bonyolult és az egyszerű, és nem kíván csak az egyik vagy csak a másik póluson lehorgonyozni.

A város megengedi, hogy gyönyörködjünk az emberi sokféleségében, hogy megbámuljuk egymást, ahol csak találkozunk. A vegyülés és a visszahúzódas, az akció és a pihenés ingamozgása, és ennek a kettősségnek az elfogadása jellemzi a századvégi modernitást. Hol keressük, hol meg kerüljük az érintkezést embertársainkkal, és ez a változás éppolyan természetes, mint az ébrenlét és az alvás. Idegenkedünk a nagy kultúrfilozófiai elköteleződéstől egyik vagy másik végpont mellett, hiszen éppen ez a birtokunk, ez a mozgékony feszítávolság a két pólus között, a választás és az ide-oda mozgás lehetősége.

Különböző életkorszakokban különböző igényeink vannak; gyerekeknek, öregnek jobb a falu, a fiatal felnőtteknek a város. Fiatalon több élmény kell, idősebb korban kevesebb. De akinek megadatik, hogy itt is, ott is élhessen, annak jólesik bemenni az izgalmas városba és kimenni a nyugalmas faluba, akár egyetlen napon belül is.

Ma az emberek kíváncsisága egyre fontosabb városalkotó tényező. Nem a szűken vett anyagi termelés és fogyasztás, ez utóbbiak aránylag könnyebben szóródnak a térben széjjel. Szabadidőnkben gyakran akarjuk az eseményhalmazt, a teret és a korzót, ahol a többiek is ott lesznek, ahol a különbözők megszemlélik egymást, ahol fél óra alatt is dús csokrot köthetünk össze magunknak benyomásokból, ahol a divatos különcök önmagukat állítják ki. Ezek a helyek még a világvárosokban sem nagy kiterjedésűek, tényérnyi megvilágított és mitologikus helyek a nagyvároson belül.

A legkisebb falunak csakúgy, mint a világvárosoknak, megvan a maga helyi színpada, ahova este oda lehet menni, ahol több fény, beszéd és mosoly van, mint másutt, ahol valaminek mégiscsak történnie kell, ahova odamennek azok a nők és férfiak, akik nem érik be a produkció és reprodukció körforgásával, hanem a napot kivételessé akarják avatni, hogy lehessen emlékezni rá, hogy képpé, felidézhetővé és elfeledhetlenné váljon.

A jó városnak van központja, ahol a város körülölel bennünket, ahol mindig belül vagyunk. A jó utca - felül nyitott belső tér. A képzeletszegény városokban mindig kívül érezzük önmagunkat az emberi történeleken, s bár talán sokba került a fölépítése, anyag és tér pazarló bőséggel lett ráköltve, még sincs miért kilépni a házból, a legegyszerűbb szükségleteken kívül nem vonz ki semmi sem.

Leginkább olyan városokban szeretünk élni, amelyek érdekesekek, mint egy jó regény, ahol az utca egyszerre otthonos és figyelemkeltő. A város életkedvet adhat és elcsüggeszthet, a város depresszióba süllyeszt, ha unjuk, ha csak a monotóniát mérhetjük benne a lépteinkkel, ha egyforma házak sorakoznak benne, ha szelleme a funkcionalizmus, ha a huszadik század urbanisztikai dogmái felszámolták benne az utcát, ha bármiért, amire szükségünk van, messzire kell autózni benne, ha testünk súlyának a húszszorosát kell magunkkal cipelni ahhoz, hogy egy kávé megigyunk, ha az emberek lemondanak benne a gyalogjárásról, ha a fenekük kényelme kedvéért mellőzik a lábukat, ha csak lakásról lakásra kocsiznak benne, amikor éppen emberhiányuk van, ha benne valahol lakni-lenni közömbös, ha sem a város bútorzatát, sem a lakóit nem tudjuk érzéki csodálkozással szemlélni és megőrizni az emlékezetünkben.

A város vezetőinek a világszemlélete boldogabbá, illetőleg szomorúbbá teheti a városlakókat. A döntéshozók ízlése megtestesül a tárgyi környezetben, és egyaránt ösztönözheti a polgárokat életörömrre és figyelemre vagy terepszínű egykedvűségre.

Ideje felismerni az egyfunkciós városi övezetek koncepciójában rejlő antihumánus tévedést. Mind szembeötlőbb, hogy az organikus, nőtt városok a maguk bonyolult történelmével emberségesebbek, mint az egységes koncepció szerint tervezettek, amelyek inkább az alkotók önkényét ábrázolják, mint a polgárok sokféleségét és változékonyságát.

A város esztétikájának és varázslatának eltúlozhatatlan jelentősége van. Természetes, hogy az én nézőpontom különbözik számos városépítőétől, mivelhogy ellentétesek az érdekeink. Az építőnek az az érdeke, hogy az ő műve fedjen be minél nagyobb területet. Nagyobb kielégülést az építész nem érezhet, mint ha egy egész városrészt az ő tervei szerint építenek be.

Nekem mint olyan városlakónak, aki szeret mászkálni és nézelődni, az az érdekem, hogy minden háztömb, minden ház más legyen, hogy legyen a szememnek ennivalója. Csöppet sem bosszant, ha az egyik ház nagy, a másik meg kicsi. Ha toronyból vagy hegyről látom vagy a túlsó járdáról nézem a homlokzatmagasságokat, elbűvöl a szintkülönbségekből előálló szobor.

Legyen a város minden, csak ne egységesített. Ha minden házat más tervez, akkor tíz-húsz méterenként egy másik személyiséggel találkozom. Ha viszont lakótelepen járok, akkor ugyanaz az ember beszél, és egy olyan életformát javasol, amelyben az ember reggel elmegy dolgozni, egy nagyobb dobozból egy kisebb dobozba ül át, onnan megint egy nagyobb dobozba lép be, majd ezt megteszi visszafelé is. Közben úgy vásárol, hogy minél gyorsabban megtölthesse a bendőjét; és a kis villogó dobozt szemlélve másnap kész megint ezt a dobozról dobozra mozgást folytatni az egész rendszer érdekében.

Adassék tisztelet a nagy szabályozóknak, de az élvezet nem tőlük jön. Azt az idő hozta, a véletlen, és a legkülönbözőbb törekvések kereszteződése, sőt némi rendetlenség és anarchia. Olyasmi, amin lehet bosszankodni. Valami kompromisszum, nem egészen racionális tényezőkkel. Minden jelenkor ilyesmiből áll. Akárhogy szidjuk is ma városaink jelenkorát, száz év múlva már utódaink mindezt értékelni fogják, csak azért, mert valami megmaradt belőle.

A város nemcsak ház, foglalat, belső és külső tér, a város lényege a polgár. A város díszé a járókelő, ha egyáltalán jár és nemcsak autózik, és ha van rajta mit nézni. A világvárosokban ott van az egész Föld a maga bőrszíneivel, arcszerkezeteivel, az emberiség tarkasága. Egyik meglepőbb, mint a másik. Mind mást tart szépnek, és eszerint öltözik, eszerint viseli a testét, eszerint mosolyog és fintorog. A járókelő, aki ezt a sokféle ábrázatot és frizurát látja, kezd örülni, hogy az emberiség nevű fajhoz tartozik.

Az emberek szeretnek összejönni sok kis városközpontban, ahol a jövő-menők, a fények, áruk, kínálatok összesűrűsödnek. Talán kicsit fárasztó, de csábító is, ha mondjuk könyvüzletből, bútorboltból, vendéglőből, galériából, moziból, vöröslámpás házból és más kétes hírű intézményekből sok van egymás mellett. Jóízű városokban kell valami erkölcstelen-ségnek is lennie. És legyen hova éjfélkor beülni. Lehessen vásárolni este, és lehessen valahol enni-inni a nap bármely órájában.

A jó város ügyel arra, hogy gyarapodjon a mitológiája s elbűszkélkedhessen azzal, hogy milyen jelentős és bizarr személyek laknak itt. Lehessen egész társaságokról beszélni, akik megmintázták a város szellemét. Néhány tucat érdekes ember bevisz egy várost a kulturális és turisztikus halhatatlanságba.

A mitológiát leginkább a művészek költik. Bölcs polgármesterek igyekeznek odacsábítani néhány író és művészt; lehetnek, vendégváró műterem és íróasztal kisebb városokban is, hogy legyen valaki, aki szöveget, képet, elbeszélőnivalókat ad a vendéglátásért cserében. A jó városhoz események kellenek, nemcsak a csend, a rend és a nyugalom. Ha a város nem csábít, akkor a pénz se jön.

Az üzletemberek szívesebben mennek oda, ahol este is van hova kimenni. A tőkeforgalom és a spektakulumok pozitív összefüggésben vannak egymással. A város kelleméhez hozzátartoznak az utcai zenészek, az imitátorok, az artisták, a mozdulatművészek, az önmagukból maskarát csináló különcök. A város meggazdagszik, ha érdekes.

A jó város több nyelvet ismer, és nem nézi le a vendéget, ha az nem beszéli a hely nyelvét. A vendég, ha nem kényszerül némaságra, biztonságban érzi magát, abból pedig még egy városnak sem lett kára, ha az is otthon van benne, aki máshol van otthon.

Nehéz a polgármester élete: egyensúlyoznia kell a csendrendelet őrei és az eseménycsinálók között, a bezárkózás és a vendéglátás pártja között. El kell csábítania a várost, hogy maga a város is csábító legyen, de a rendre ebben a mutatványos hangulatban is vigyáznia kell, hogy másnap reggel tiszta utcákon sétálhassunk a gyerekekkel. Nagyszerűek a városi terek, hogy százezer ember hallgatja a neki tetsző szónokot, még inkább, ahol utána nincsenek üvegcserepek a kövezeten, és uralmát zavartalanul visszaveheti a magánélet a maga köznapi jövés-menésével.

Ha a polgármester nem zárkózik be a városházba, és időt szakít magának a sétára, akkor több ideája támad. A váratlan és szerencsés kezdeményezések ötlete séta közben jön, olykor egy jó beszélgetőtárssal előregurítva a labdát. A kiemelkedő polgármesterek nem sajnálják a fáradságot a párbeszédtől a városlakókkal, és tudnak baráttan kedvesek lenni az ellenfeleikkel is.

Könnyű a kibicnek, aki bár látott már néhány polgármestert, de hogy ő maga hogyan csinálná, arról legfőljebb elmélkedhet nyugodt szobájában, ahova egyetlen tisztviselő vagy ügyfél sem nyithat be. Szép-szép ez a civil társadalom, amíg meg nem szólal, és el nem magyarázza, hogy mire is kellene a város pénzét elkölteni. De arról már nem sokat tud mondani a kedves civil társadalom, hogy honnan lehetne azt a pénzt előteremteni. Nem lennék meglepve, ha a normális polgármester titkos vágya nem lenne több, csak ennyi: legalább tíz percre hagyják békén.

1995

BUDAPESTI AMBIVALENCIÁK⁴

Alább következő naplójegyzetem kelt 1996. április 24-én, György napján, a Szent György hegyen, falusi bál, mókák, ünnepségek, körmenetek, lovasjátékok és borverseny előtt. Hegymagasra, egy Balaton közeli kis faluba menekültem, hogy távolban, háborítatlan tudjak írni Budapestről, amelyben fél évszázadot eltöltöttem, mindenféle érzésekkel a városom iránt, a rajongástól az irtózó idegenkedésig. Kérem önöket, hölgyeim és uraim, hogy ne várjanak tőlem tudós objektivitást, ahogy legközelebbi családtagjaim hűvös elemzésére sem lennék alkalmas. Bármit mondok, képes lennék nyomban utána az ellenkezőjét is bebizonyítani, mert ha például gyalog bandukolok a városban, egész napos út általmennem rajta, sőt még repülőgépről is hosszú percekben át nézhetem a magasból, de ha például innen Hegymagásról gondolkodom a két szélére, akkor egy pillanat alatt ide-oda cikázom, Pest keleti szélétől Buda nyugati széléig, az egész a fejemben van, vagy legalábbis nekem is megvan a saját Budapestem, mint minden lakójának és látogatójának, és közben tanárosan megállapítom, hogy ez a kétmillió város robosztus, sokarcú és változatos, mindenképp sok van benne, emberből, gépből, szagból zajból, törekvésekből; itt viszont, ebben a kétszázötven lelkes faluban örvendezem, hogy nincsen annyi minden; van egy bolt, posta, kocsmá, ennyi elég is. Egy-két nap után budapesti ügyeimből kibontakozva itt falun megnyugszom, és kaján értetlenséggel gondolkodom arra a sok örültre, aki ott lohol és autózik a zsúfolt utcákon, egymással súrlódva, összetorlódva, és kérdezem magamtól, miért kell néha nekem is a sok, miért élvezem visszatérve Budapestre az utakon az ember- és a járműfolyamot, miért bámulok gondolatlanul annyiféle színes tárgyat újszerűen virító kirakatokban, noha nincsen rájuk szükségem, csak nézem őket, mert vannak, mert a szemem elé tévednek, és a pusztaság létükkel megérdemlik a figyelmemet, egyébiránt ezek a tárgyak igen gyakran feleslegesek, és csak azért kellenek valakinek, ha kellenek, mert vannak, ha nem lennének, akkor nem kellenének, és kérdezem magamtól, hogy miért tévedek magam is vissza a hiúság vásárába, hogy megnézzem a legkülönbözőbb kollégákat és barátokat, hogy eleget tegyek meghívásoknak, amelyeket elfogadtam, hogy elmenjek oda, ahova illett, mert a fővárosban annak az embernek, akinek a jelmezében járok, illik ott lennie, és miért ógyelgek utcákon, ahova senki sem hív, miért dugom be az orromat udvarokba, ahol már jártam. Talán csak ellenőrizni akarom, hogy egy teherautógumiba telepített virágágy vagy egy agg tricikli a helyén van-e még. Egyszerűen miért jött össze itt és miért marad itt annyi ember, olyan is, akinek módja lenne vidékre menni, és talán a megélhetése is könnyebb lenne ott? Ha itt ebben az apró faluban tisztább az ég, élvezetesebb a lélegzés, illatoznak a kertek, és jólesik a lábnak a rét és a hegyoldal, ha mindenki aki itt él, úgy gondolja, hogy ez az ország szíve-lelke, egyszerűen ha jobb itt, miért vagyunk időnk javarésztében mégis inkább ott Budapesten?

Akit a kíváncsiság és a hiúság, ez a két urbánus szenvedély űz, az úgy veti be magát a nagyvárosi porondra, mint aki tudja, hogy adni is fog, kapni is fog, de versenyez, és minden bizonnyal jobban kedveli a magasabb izgalmi fokot, mint az alacsonyabbat. Szeret dühöngeni a forgalmi dugó miatt, szereti pocskondiázni a levegőt, a bűnözést, a többi embert. Még a veszély sem igazán elriasztó, mert vannak titkos veszélyesők. Biztatnám a turistát, hogy jöjjön, nem valószínű, hogy lelövik a szálloda kapujában, nem valószínű, hogy fölrobbantják az áruházban, vagy megfojtják a metróban. Budapest aránylag békés város. Ma reggel hallom a megnyugtató közlést, hogy Budapest nem a terrorizmus célsországa, legalábbis ezt mondják a

⁴ Felolvasás Bécsben és Zürichben, 1996

titkosszolgálatok, s valóban a legtöbb gyilkosság családi belhistoria, és olyasmi a maffiák világában is, hiszen ki tudja, hogy egyik ukrán miért lövi le a másikat autóban, szállodaszobában, a szomszéd lakóra nem tartozik az eset. Egy szemközti szomszédnak a héten lopták el az új kocsiját, a miénkhöz hét éve senki sem nyúlt, egyszóval a legkülönbébb veszélyeknek csupán statisztikai esélyük van, engem még soha senki ki nem rabolt, meg nem támadott az utcán, de még egy árva zsebtolvaj sem turkált a zsebemben, legföljebb barátságtalan pillantásokkal találkozom, amelyekből, mire a szembejövő a hátam mögé kerül, lehet egy halkan elpötytyentett ellenszenvező politikai megjegyzés is, de akkor már nem néz rám, mondhatta maga elé is, az ember azt dünnög, amit akar, de hogy megnyugtassam önöket, barátságos üdvözlésekben is van részem, őrizkedem tehát bármely kiegyensúlyozatlan véleményről, és csatlakozom a turistareklámok megállapításaihoz, sőt magam is tanúsítom, hogy az erkélyről tetszetős nézni a Svábhegyet és a János-hegyet, hogy negyedórás villamos- vagy autóbusz-utazás, amely önmagában is élvezetes, erdős hegy-völgyekbe visz, ahol sétánkat valamely kocsmá vagy kisvendéglő útba ejtésével kezdhethjük el. Változatos a táj, Pesten kezdődik a nagyalföldi síkság, a budai dombok pedig szinte már hegyek, Budán a házak között kertek zöldellnek, nem túlságosan gondozott, de nem is elhanyagolt kertek, íróasztalom mellől jegenyét, kőrisfát és vadgesztenyét látok, Pesten viszont a házak zöme körülöleli az udvart, és körfolyosókról nyílnak az udvari lakások a huszadik század elejére már elkészült városmagban, ahova a két háború között még benyomult a Bauhaus-iskolát követő modern építészet. A bécsiekhez hasonló épületek Budapesten egy szinttel talán alacsonyabbak, elhanyagoltabbak. De ha némelyiket felújítják, újrafestik, akkor kiragyognak a környezetükből, és feltűnik, hogy milyen kiváló épületek voltak ezek az évszázados házak a maguk idején. Még ma is jók, és mintha a homlokzat eklektikus tagozása mára összefűzött volna ízlésünkkel. Már nem izgat, hogy ezek a gipsz- és kőfaragványok nem igazán funkcionálisak, és hogy leplezik a struktúrát.

Tudjuk, hogy a századvégi polgárság szerette a díszeket, és ezt a historicizmust ugyanúgy a magunkénak érezzük, mint a korábbi stílusokat, a szerény, arányos újklasszicizmust vagy a barokkot, amely Budapestnek a tulajdonképpeni alapozása, mert a törököktől visszafoglalt város a tizenhetedik század végén romhalmazzá vált, mindent újra kellett kezdeni.

De azóta megvan a folytonosság, és a város az eddigi legnagyobb pusztulást, a második világháborút is aránylag hamar kiheverte, a földig bombázott házak helyén mások állnak, és azok is megöregedtek már. Bámulatos a város megújuló képessége, emlékszem 1945 kora tavaszi állapotára, szikár csontvázak meredtek üresen fölfelé, hús nőtt rájuk csakhamar.

Azon is sokat merengtem, hogy épületek, amelyekhez bizonyos fajta - nekem kevésbé rokonszenves - intézmények képe tapadt a tudatomban, mire képesek még az ő biográfiájukban, mi mindenre lehetnének alkalmasak, ha netán megtörténne az, amire gondolni is csak elvarázsolt óráimban bírtam, ha megváltozna a rendszer. És amikor egyszer csak itt volt (addig-addig erodáltuk, míg nem egyszer csak szétporladt), a székházak 1989 után megrázták magukat, és merőben más tartalmat vettek fel. Sejtettem ezt a forgandóságukat és ideológiai hűtlenségüket. Miként változik például a fehér ház, ami a sztálinizmus korában épült, és akkor a belügyminisztérium volt, fenyegető épület, mendemondákkal a pincerendszerről, majd a kommunista pártközpontnak adott helyet, amelynek egyik felső emeletéről Kádár János nézte a Dunát, és az ember a járdát is elkerülte, ha arra járt. Ha pedig a budai Duna-part vadgesztenyesora alatt sétáltam, mindig éreztem a szégyent, hogy ez a fehér kocka az ország közepe, és hogy az parancsol a nagy neogótikus parlamentnek, amely az angol parlamenttől nyert elég közvetlen ihletést, csak persze nagyobb, pompásabb. Ha netán állami díszvendég is lakozik önök között, hölgyeim és uraim, biztosíthatom önöket, hogy egy szálfatermetű csinos

testőr fog magas huszárkalpagban kivont karddal rezzenéstelenül haladni önök előtt. Ne tartsanak attól, hogy lekaszabolja egy váratlan pillanatban önöket, de abban se reménykedjenek, hogy egy mosolyt vagy akár visszaköszönést nyerhetnek tőle. Felvezeti tehát önöket valamely terembe, ahol a század eleji historicista freskókon magyar vitézeket látnak mindenféle győzelmi pozícióban, sarkantyús csizmájukat a legyőzött ellenség mellére helyezve kíméletesen. A kedves vendéglátó talán majd úgy ülteti önöket, hogy háttal üljenek régi dicsőségünk tablóinak. Gondolom, értik, igen tisztelt hallgatóim, hogy a parlament mai állapotáról beszélek, mert visszanyerte rendeltetését ez az aranyozott fantasztikus palota, amelynek könyvtárában ifjúkorom izgalmas éveit töltöttem, ismét ez lett az ország közepe, ennek gyűléseit nézik a nyugdíjasok délelőttönként, ennek heves beszédei alkotják a folyamatos nemzeti színház ügyeit. Komor arcú politikusok nyilatkoznak a sajtónak a szünetekben, láthatók az újságírók jegyzető tollai, *laptopjai*. Mindenesetre van konfliktus, van vita, és az a fehér ház már csak a képviselők irodaháza, be lehet menni, ha ismerős képviselőt akarunk meglátogatni. De hát miért is akarnánk? Jó tudni mindenestre, hogy az a fehér kocka már nem félelmetes, hanem közönséges. Leparkolhatsz mellette, és miért is kerülnéd ki a járdát előtte? A borzongás és a titokzatosság lefoszlott róla.

Megint a parlament parancsol, ott van a miniszterelnök is, a köztársasági elnök is. Ez az az épület, amelyről ifjúkoromban gyanútlan turistáknak azt hazudtam, hogy a tizenötödik századból való. Bólogattak, méltányolták a régi csodát. Ez a századfordulás, hivalkodó épület egy kissé karikatúrája és parabolája magának a városnak. Budapest nagyobb, mint az ország, a mainál jelentősebb ország fővárosának épült, és még jelentősebb birodalom társfővárosának. Ma a magyar lakosság egyötöde itt él, Budapestország, mondják a sértett vidékiek. Itt futnak össze az utak és a vonatok, és mert Magyarország nem föderális szervezetű, és mivel a megyék funkciója újabban csökkent, Budapestre fűződnek fel a városok és falvak, mondhatni hierarchia nélkül. Mind verseng, mind iparkodik, a nyugat-magyarországiaknak jobban megy, a keletieknek rosszabbul, serkentő és leverő értelemben működnek a szindrómahatások, vagyis akinek van, annak adatik, akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszi a sors keze, amije van neki, ami majdnem igaz lenne, de aztán vannak váratlan nekilendülések, szinte érthetetlenül egy város kimászik a gödörből, és ebben a városi eliteknek is van szerepük, aminek felismerése ösztönzőleg hat a tetterősekre.

Budán lakni világnézet, mondta egy jeles prózaíró, Márai Sándor, és ezen az idő finom mulatását értette, Pest mindig bűnös volt, szörnyen aktív, bankok és kiadók, kávéházak és bordélyok, vigalmi negyedek és proletár övezetek, ipar és futballstadionok, a nép, a tömeg, a Körúton a kirakatok előtt hömpölyögve és mellékutcák kis műhelyeiben sürgölődve.

Ennek a különbségtételnek a jobb part és a bal part között még inkább van értelme Budapesten, mint Párizsban. Mert a Duna az valami. Szép sétaút, amíg átérsz a valamelyik hídon, érzed magad alatt a víztömeg testét, a rakpartokkal megfegyelmezett vadat, amely néha előnti az alsó rakpartokat, de ha visszahúzódik, a kőlépcsőkön ülve a távolság élményét adja, messziről jön, messzire megy, a legnagyobb folyó itt a kontinensen, és a városok közül azt ajándékozza meg valami komoly szépséggel, amely a két partra telepedik kiegyensúlyozottan, amely szinte főutcájának választja a folyót, vagy ha tetszik, áramló gerincoszlopának, amely ráépül a Dunára, és társalog vele, amelynek magaslati pontjairól rálátni a vízre és a túlpartra, amely sétautakat kínál a folyóparton.

Európa valahány folyópartján járva az itt és a máshol együttes élményével megajándékozottnak éreztem magam. Ma is főlemelem a fejem az autóbuszban ülve olvasmányomból, ha valamelyik hídon megyünk át, mert a szépség fehér foltos, lilaszürke télben és kékarany nyári ragyogásban egyaránt lenyűgöző, olyannyira, hogy ha a repülőtérről jövök, és az épületek egy

kissé csalódásba ejtenek is, mert nem oly szépek, amilyennek látni reméltem őket, a hídon megjön a vigasztalás: igen, ezért az átkelésért érdemes a város két lebenye között cirkulálni, ezért érdemes volt hazajönni, hogy belevezzek és megint apró pont legyek benne. Szokásos kiskörömet vagy nagykörömet sétálva megteszem a hozzám közel állókkal, netán egy gyerekocsit tolva a közeli játszótérre, ahol a hinta és a pingpongasztal körül egykori és mai óvodástársak meg a szüleik beszédes viszonyban vannak egymással.

Egy alagsori stúdióban dolgozom, fölöttem a második emeleten a család. Itt van a bolt, a vendéglő, a bevásárlóközpont a közelben. Nekünk is van piacunk, más kerületeknek is van piacuk, és persze mindenki a maga piacát dicséri, szidva a drágaságot, de méltatva a relatív olcsóságot a boltokhoz képest. Újabban gyakran hallom, hogy a város különböző pontján lakó ismerőseim elégedetten nyilatkoznak az új boltokról, vendéglőről, amelyek a közelükben nyíltak. Ez összefügg mindenféle népek Budapestre áramlásával. Az elmúlt években keletkezett egy kínai kolónia a kereskedelmével és a vendéglőivel, vannak mindenféle ázsiaiak, közel-keletiek, balkániak, oroszok. Két angol nyelvű újságot tart el az anglofon kolónia, de a franciák és a német nyelvűek is népes társaságot alkotnak. A keletiek inkább Pesten, a nyugatiak inkább Budán. A város kezd visszatérni önmagához, a század elején is olvasztótégely volt, most is kezd az lenni. Még mindig a legnagyobb közép-európai zsidó közösség lakóhelye, mert a fele ugyan elment az életben maradottaknak, de a másik fele jobbára Budapesten maradt. A világibb, tanultabb, integráltabb hányad, ami a város gazdasági és kulturális életén is nyomot hagy. Amiképpen a város házait nézve nehezen felejthető, hogy száz évvel ezelőtt a lakosság egyötöde vagy akár egynegyede zsidó volt, és ezek a házak jobbára a zsidó vállalkozó töke művei, amely érzés Bécsben és Prágában sem kerül el. „Verrückt! Verrückt!” - mondogatta Hans Magnus Enzensberger, amikor Budapesten sétálva a bérházak és társasvillák dúsan tagozott homlokzatát szemlélte, mennyi felesleg, mennyi túlzás, mennyi tornyocska, mellvéd, oszlop, szobor, amelynek az a rendeltetése, hogy még az is legyen, hogy jelezen valami bőséget, a „megmutatjuk” bőségét, amitől a múlt század eleji kisváros egyszer csak nagyváros lett, akkor, amikor Bécs és Pest-Buda egymással kiegyezett, abban a szerencsés ötven évben, amikor nagyobb drámák nélkül együttműködtünk, és amikor Prága és más városok el kellett volna hogy nyerjék az első nagy európai integráción, a közép-európai, Duna-vidéki közöspiacon belül a társfővárosi rangjukat, hogy valami *szerves* tartsa össze őket, a városok érdekhálózata és párbeszéde, nem pedig csupán az állam dinasztikus monarchikus eszméje.

Budapest, miként a többi közép-európai város nem az autóknak épült, hanem legföljebb a lovas kocsiknak. Kamaszkoromban még lehetett az utcán futballozni vagy lániteniszezni, s ha jött néha egy dudáló autó, illetéktelen betolakodó volt a gyerekek birodalmában. Ez a világ régen eltűnt, talán igaz sem volt, a város megtelt, a járdákon autók állnak. Nyolcvankilenc előtt főként keletiek sorakoztak, ma főként nyugatiak, ha nem is a legújabbak. Mindenesetre másodmagunkkal sétálni a járdán nem könnyű vállalkozás, egymásba karolva kevés helyen tudnak andalogni a párok. A hajdani lovasnemzet autósnemzet lett, és még az is kocsiba ül, aki nem messzire megy, testsúlyuk húszszorosát viszik bűzölögve és mérgelődve a türelmetlen sietők. A város felgyorsult, csak az öregek, a különcök és hajléktalanok mennek lassan. A legdrágább kocsikból egyre több árad reggelenként a villanegyedekből Pest felé.

A hozzánk legközelebbi téren reggel sorban állnak az ingyen-konyha előtt az újszegények, és önmagukat kínálják a keletebből jövő olcsó munkások a fölényes építésvezetőknek, és áruikat, csipkéiket, kézimunkáikat az erdélyi asszonyok az elhaladóknak. Csendesen és gondba merülten megy le-fel a metró mozgólépcsőin a nép, tisztes öltözetben, csomagokkal, a kedély fényűzését, mosolyok játékát ritkán engedve meg magának. Mennek céltudatosan arra csukózva, ami a dolguk, jobbára takarékos arckifejezéssel és beszéddel.

Terézváros, Erzsébetváros, Józsefváros, Ferencváros s az ugyanígy elkeresztelt pesti Ring-szakaszok emlékeztetik az utast a közös múltra, ám ezek a császári és királyi nevek Budapesten ugyancsak elmagyarosodtak, s az is, amit jelölnek: szegényesebb, nyersebb, testközelebb városrészeket. „Nem slum ez” mondta tudós firenzei városszociológus sétatársam, amikor a Külső Erzsébetvárost mutattam neki, „inkább népi negyed”. Vonultunk a szürkességben, de ő mindenütt színeket látott, kis fészkeit az otthonosságnak. Amikor hosszabb utazás után megjöttem, én is megláttam ennek az előregedett bérházövezetnek a szépségét.

Ezeket a bérházakat az elmúlt években nem adták vissza eredeti tulajdonosaiknak, úgy, mint Prágában; a bérlakást olcsón eladta a város a benne élő főbérlőknek, mintegy jóvátételként a szocializmus frusztrációiért; mind, aki bérlő volt, olcsón nagy értékű tulajdonhoz jutott, s volt, aki ezzel alapozta meg a vállalkozását. Ezek a többnyire szegény tulajdonosközösségek azonban épp hogy fent tudják tartani a házat, netán kisebb javításokat megkockáztatnak, komoly újjávarázsolásra azonban kevesen vállalkoznak, ezért a város nem öltözött úgy át, mint Prága, kontinuuusabban olyan, mint volt, szétszórtabb benne a renováció, noha ide áramlott a Kelet-Európába jövő külföldi tőke egynegyede, vagyis aránytalanul sok.

Láthatunk márványfalazatú bankokat és irodaházakat, láthatjuk az ólipótvárosi bérpalotákat és székházakat felújítva, de az épületek nagy része úgy maradt, amilyen volt. Az utcán nincs egyöntetű homlokzati kép, de ami látszik, az nem díszletszerű, inkább vegyes és őszinte. Budapest nem tud nem hasonlítani magára, akárhogy hívják ezeket az utcákat, mert a nevük többször változott a politikai divatokkal, de az utca ugyanaz, a jellege, a szaga, a benne mozgó arcok és testek nem változtak.

Eltűnnek az üzletlakások, vagyis az államosított, de már nem üzletként használt, utcára nyíló helyiségekből kialakított szegényes otthonok, a négyzetméternek ára van, meglódult az ingatlanpiac, ismét üzletek nyílnak bennük, minden zeget-zugot kihasznál a kistőke. A változás óta a legtöbb utca kiszínesedett, új boltok, cégek tűnnek fel és tűnnek el, nem minden utcában egyformán, van, amelyik pezseg, a szomszéd utca még romladoz.

Ezek a budapestiek, ha frissen, gyorsan meggazdagodtak, vallási és származási különbségre tekintet nélkül a költekezésben is polgáriatlanul szertelenek. Tornyos kastélyt építenek, és csak azért is a legdrágább helyeken nyaralnak, ha tehetik. Mindig is volt itt fellengzős nagyvonalúság és megalománia.

Amivel bizarr kiegészítő ellentétben van a kelet-európai szegénység, a nagy kiterjedésű népi ellenpiacok, ahol Kelet-Európa minden népének a nyelvét hallhatod. Jönnek a csórók meghökkentő kis áruikkal. Meghökkenesz, hogy ő ezt eladható portékának minősíti. Van, aki a kitett lomból, szemétből kotor ki valamit, amit árúnak nyilvánít és egy kendőre leteríti maga elé.

Budapest kulturális élete? Két operaház, Zeneakadémia, koncerttermek, vagy harminc színház, tizenhárom a városi önkormányzat tart fenn. Még nem szűntek meg a könyvtárak, múzeumok, de szűkölködnek, pénzügyi szigor uralkodik. A kereskedelmi szempont birkózik a művészivel. A könyvkiadók száma a változás nyomán megsokszorozódott, a kiadott könyvek összpéldánya csökkent, a kiadott művek száma nőtt. Kevés a jó könyvesbolt, üzletláncok uralják a piacot. Mindenki panaszkodik a magas adóra, némi öröm, hogy a vételár egy százalékaival az is támogatja a könyvkiadást és a művészeteket, aki televíziót vásárol. A kulturális intézmények, az egyetemek és a könyvtárak munkatársainak nyugati mértékkel igen alacsony a fizetése. Tart a tudományos elit elszívárgása, részlegesen, mert visszaszívárgással párosul. Nőtt az egyetemi hallgatók száma, sok jól képzett fiatal tudós lépett színre a korábban

lefojtott társadalomtudományokban is. Rendkívüli olvasottságról tanúskodnak az igen professzionális és ambiciózusan értéksemleges tanulmányok. Mintegy hetven olyan folyóirat van az igényes könyvesboltokban, amely irodalmat közöl. Kapok vagy tízet, mindet olvasni nem tudom, vagy legalábbis lusta vagyok hozzá. Van tíz-húsz olyan kollégám, akinek a munkáit több nyelvre fordítják. Az írószövetségnek vagy ezerkétszáz tagja van, egyharmaduk a határon túl él. Tegnap nyílt meg egy nemzetközi könyvvásár, a jövő hónap végén kezdődik a könyvhét, amelynek idején a város fontosabb tereit könyvsátrak és -bódék lepik el. A költségvetési szigor azonban lelappasztotta a zsebeket, és megdrágította a könyveket. Öt-tízezer példányban egy jó regényt eladni már ritka szép eredmény. Sok szerző elégedett lehet, ha a könyve megjelenik, honoráriumra nem számíton. Itt-ott alapítványi ösztöndíjak, sajtópublikációk, külföldi kiadások ellensúlyozzák a fontos munkák áldozatjellegét. Engem megkap az író-szakmába lépő tehetséges fiatalok és érdekes műhelyek sokasága. Biztosan nem azért írnak, mert ez a gazdagodás útja. Valóban nem az. Talán még soha nem tudtak annyian jól írni Budapesten, mint most, és hogy hányan maradnak lábon még néhány évtized múlva is, kinek a szövegei élik túl az első gyilkos húsz évet, arról éppen csak sejtelmeim vannak. Mindenesetre sokan vesznek részt a nagybudapesti maratonin. Cenzúra nincs, ki-ki megy a maga irányába, és bár a többség megátalkodottan ironikus, nagy komolyságok keresnek valami szilárdabb tartást a változó idő változó széljárásaiban. Mi az, ami az emberiből megmarad? Ha a korok rétegeit lehántod és szemügyre veszed, hol ilyennek, hol olyannak illett városunkban lenni. „Nyugat”, „Kelet népe”, ilyenek is voltak folyóiratcímeink. Persze hogy nyugatiak voltunk, amikor keletinek illett lenni, de persze hogy maradunk azok, amik, akkor is, amikor nagy a sodrás nyugat felé. Ha már ez a vidék mindig az átmenet állapotában élt, akkor ezt a kettősséget, felemásságot tartós állapotnak is gondolhatjuk. Igyekszünk létünk kettősségeit éppenséggel a vagyonunknak tekinteni. Kihívásnak, amely a dolgok sokoldalú megtekintésére kényszerít.

Budapesten feltűnő, hogy az emberek nyáron milyen kevéssé igyekeznek elfödni a testüket; a szép is, a rút is mutatja magát, az egyik a szépségét, a másik a rútságát, de az élet igazsága túl van a szép és rút distinkcióján. Fiatalok és vének benne vannak a testükben, és viszik, nyüzsgőnek vele, úton vannak. Folyton autóznak, akkor is, amikor kell, akkor is, amikor nem kell.

Van a budapestiek között egy nyüzsgős fajta, aki mindig elrendez valamit. Nélküle talán nem is lenne élet, de én ennek épp az ellentéte vagyok. Idegesít a sietés és elborzaszt az utcán versenyző autósok látványa.

Máskor azonban éppenséggel andalgósnak érzem a várost. Ha nagy meleg van, lerogynak a testek a járdán a fagyaltalozószékekre, beesnek a hűtött helyiségekbe, és ilyenkor csakúgy, mint nagy hóban, üdvösen lelassulónak érzem a város forgalmát, habár lehet, hogy ez csak vágyálom, mert a lényeg az, hogy Budapest tele van, az autók torlódnak, ezért a bölcs ember földalattival és gyalog jár.

Ami engem illet, félig föld alatti asztalom mellől szeretettel tudom felidézni a tegnapi mászkálásaimat különböző ügyintézésnek pontjai szerint a városban. Szeretettel, mert ma nem kell sehova sem mennem, és a nagy melegben itt hűsölök az asztalomnál vadszörlőlevelet látva az ablakom előtt.

Másfél éves lányom ilyenkor a dadájával a fogaskerekű vasúton fölmege a Svábhegyre, ott fenn tisztább a levegő, Zsuzsi pedig imádja a fogasozást. Áron fiam a közeli játszótéren fog pingpongozni a közelben lakó gyerekekkel, addig is hasra fekvé Vernét olvas. József fiam osztálykirándulással már a Börzsöny hegységben van. Miklós fiam Párizsba utazott a doktórátusa ügyében, Anna lányomnál fog lakni, aki egy elmekórházban dolgozik mint orvosnő. A

feleségem, Judit a környéken autóval vásárol, majd bemegy a belvárosba, egy folyóirat szerkesztőségébe, amelynek munkatársa. Használjuk a várost, itt hagyjuk, visszatérünk; ha nem gondolok is rá, érzem, hol járnak benne a hozzátartozóim.

Ha most sétálni indulnék, és kilépve a házból arra ocsúdnék, hogy elmúlt a gravitációm, és olyan gyorsan röppenek el állító helyemből, mint a gondolat, akkor itt a környéken, Pasaréten megmutatnám látogatómnak azt a néhány szép villát, amelyek előtt naponta elmegyek, az öregurat, aki a kertjét ilyenkor rózsakertté változtatja, ebben lakott Örkény István író, abban meg Déry Tibor író, két gyermekem született abban a kórházban, és innen rajzanak szét a kapcsolatok egymásba szövődő térbeli pontjai, amelyeket élő és halott emberek nevével is jelölhetnénk. Amúgy csak egy ház, amely nem sokat mond az arra járónak.

Az én képes albumom Budapestje meglehetősen sokarcú. Hevesen túlélő város, ez a legjellemzőbb tehetsége. Kibírja a gyakran kellemetlen fordulatokat, képes alkalmazkodásra és képes forradalomra is. Tud föld felett, szabályosan politizálni, ha a szabályok korrektek, de tud föld alatt is, ha a szabályok csálnak.

Budapest egyéniségét meglehetősen érzékinek látom, fel-felcsillan benne a magyarok kereszténység előtti pogány életöröme. Itt nem jellemző a szlávosan elragadtatott vallásosság, nem látszanak fanatikus áramlatok, a többség igyekszik jól eltölteni az idejét. Az egyszerű életélvezetet ez a város sohasem adta fel valami aszketikus rajongás érdekében.

Valami köznapi hedonizmus mindig is jellemző volt a város életképeire, elszunnyadások, ejtőzések, bámészkodások, kapualjban üldögélés, gangon könyöklés, sétatéri szemlélődés vagy csak egy kávé mellett járni a szemünket. Egy napimádó lovasnépen a kereszténység nem lett annyira úrrá, hogy a századok során ne alakuljon ki valami józan és kissé cinikus kompromisszum itt a szellemi és az érzéki között, valami morális türelem, legalábbis a vállrándítás belenyugvás értelmében. Politikusok nem szokták versenytársaik szerelmi kapcsolatait firtatni, s aki ilyesmivel hozakodna elő, azt kinevetnék.

Engem a város karakterének a tartóssága ragadott meg a leggyakrabban. Budapest történetében nagy szakadások vannak, eltűnnek személyek, akik mind pótolhatatlanok, de a város pazar nyugalommal túlél, folytat, fennmarad, és ha nem pusztítják el, akkor előbb-utóbb rendbe hozza magát, pótolja a veszteségeit, és a könyvespolcra teszi nagyjait. Némelyik látogatóját valami szemlélődő türelemmel fogja meg Budapest, az utas, ha nem csinál nagy hibát, többnyire rokonszenvet arat.

Az én személyes mitológiám Budapestről vonzások és taszítások sokaságából áll. Budapestnek köszönhetem az életemet, ide szöktünk a növéremmel faluról, és ezért nem kerültünk Auschwitzba. Falun laktam tizenegy éves koromig, s mikor a szüleimet elvitték, az első képem az volt Budapestről, hogy nagy, és mi, akár a gombostű a szalmakazalban, nehezebben leszünk benne megtalálhatók. Nagyvárosban, úgy képzeltem, több a váratlanság esélye abban az értelemben is, hogy megmentenek, mert az már biztos, hogy a vidéki lakosság nem tesz semmit a deportálás ellen. Ittlétem bizonyítja, hogy az elképzelésem helytálló volt. Nagyvárosban valószínűbb, hogy akad néhány jószívű ember, aki ráadásul bátor is.

Budapest képessége a megújulásra a háború után fantasztikus volt. A sztálinizmust alaposan végigcsinálta, de már ötvenhatban a legkorábban nyilvánította ki, hogy szuverenitást és demokráciát akar. A vereség után Budapest megtalálta a túlélés új módszereit, a hagyomány lassú visszahozatalát, a fokozatos reformpróbálgatást, károk mérsékelését, a magánszféra kiteljesedését. A város a szocializmus éveiben is gyarapodott mindenféle épületekkel, emberek tűrhető otthonaival, az egy személyre jutó férőhely ez időben is bővült, a komforthoz

hozzászokott a társadalom nagyobbik, alsó fele, amelynek a háború előtt nem volt része benne.

Ha a város valamelyik kilátópontjáról lenézek, akkor pontosan be tudom jelölni, mi mikor lett. A város pazar képességgel tudja magába szervíteni az új fejleményeket, alkalmazkodik és magához alkalmaz, beszövi a veszteséget, és képes újra meg újra felvirulni. A különböző korokban épült negyedek egymáshoz illenek, a Körúton nem vész össze a neogót, a neoreneszánsz és a neoromán. Akár mászkálunk, akár felülről nézzük, ezek a rétegek egyet alkotnak, és ez is azt példázza, hogy a városhoz képest a politikai struktúrák milyen efemerek. A város a maga testi életével: ez az igazi valóság, a többi árnyjáték.

Budapesten gyakori a többgenerációs térbeli folytonosság. Nem valószínű, hogy az utódok innen máshova mennek élni, mert a magyar nyelvű piacnak végül is ez a közepe. Innen úgy mennek el, hogy csak félre, akár vidékre, akár külföldre, és az egyik lábukat itt akarják tartani, legyen egy szálláshely számukra itt Budapesten. És adják itt ki a máshol írott munkáikat, méltányolják végre őket, kapjanak díjat, fogjon velük kezét a köztársasági elnök, hozzon nekik a postás aranycímeres meghívót egy díszünnepségre, csináljanak velük interjút a sajtóban vagy a televízióban, igen, és bárhol van is az állandó lakásuk, tartsák őket számon itt, Budapesten.

A város közvéleményének tagadhatatlanul van súlya, egy városban élnek, és gyakran közös színhelyek vendégei a különböző elitek tagjai. Talán ezért is érintkeznek reflektíven egymással a különböző szakmák gondolkodásmódjai. Az ország hangja Budapest hangján át terjed, és ez a hang bizonyos értelemben számít a többi magyarnak, az országhatáron kívülieknek is. A magyarok többé-kevésbé tudnak egymásról, akkor is, ha határok választják el őket egymástól, úgyhogy Budapest kulturális és archivárius értelemben minden *hungarica* gyűjtőhelye. Ez a pozíció meglehetősen összekapcsolódást jelent a világ sok más helyével, mert a magyarul értők és beszélők diaszpórája kiterjedt. Budapest valóban érzelmi fővárosa mindezeknek, lévén a hozzá való kötöttség is meglehetősen érzelmes.

Rendszerváltozások idején az éles szemű megfigyelő látja a drámában a *farce*-ot. Ostrom és forradalom után, utcai harcok után a házakat befedték, és a falakat rendbe hozták, vagy úgy hagyták golyó ütötte lyukakkal, a lakások kisebbek lettek, sokan beköltöztek a városba, sokat kiköltöztettek a városból, de az eltávozottak közül sokan visszajöttek, kíváncsiak.

Elaggott ipari épületekben most raktár van, aztán valahol másutt kinő a földből valami új ipari üzem. Székházak gazdát cserélnek, megújulnak, az elhagyott egykori kastélyvillák új tulajdonosra leltek. Az üzlethelyiségekben megint üzlet van, az udvarok benépesülnek apró boltocskákkal, a nemzetközi láncok szabványosítják a helyiségeket, a standard jön, rohamosan jön, de még mindig nem tudta legyőzni a meglévő állomány tömegét.

Látom az életrealitás jeleit, látom a tönkrement életeket, látom a kisgyerekek minden akarását, és látom a természet nagyvonalúságát, mert sok a keveredő fiatal szépség.

Európára az a jellemző, hogy itt mindennek és mindenkinek története van. Megbecsüljük a dolgokban és a szövegekben az emléket. Nem mindig az írja meg, aki megélte. A történetet nem a gyilkos és nem az áldozat írja meg, hanem majd valaki később, egy leszármazott, egy kutató. Nem a napóleoni háborúk orosz résztvevői, hanem a tizenhat évvel később születő Lev Tolsztoj.

Tudunk emlékezve a saját életünk fölé emelkedni. Azzal, hogy fölé emelkedem, játéknak látom, amelyben magam is játékos voltam. Az a célom, hogy ne csak a kósza erők játszanak velem, hanem lehessen én is játékmester. Képek, fogalmak tárgyak, szavak megmunkálásában az emberek kedvüket lelik, a legtöbb ember ezzel vagy azzal szeret barkácsolni, ne haljon ki

belőlünk a gyerek. Ami annyit jelent, hogy legyünk képesek az alkotásra. Mert nincsen alkotás játék nélkül, vaktában dobunk, sugallatokra hallgatunk.

Talán budapesti fatalizmusom okozza, hogy kíváncsi vagyok a sorsomra. Mikor az ismeretlennel állok szemben, kíváncsi vagyok. Mi történik, ha belenyúlok? Mi történik a golyóval a játékautomatában, ha éppen most megnyomom a gombot? Már készült a semmibe gurulni, és lám: visszajött a táncba.

A fantáziának a gyakorlatban is meghatározó szerepe van, és a budapestiek hajlamosak eleve másképp megfogni a dolgokat. Nem nagyon hiszik el azt, amit a dolgokról mondani szokás. Új kapcsolatok létrehozásához fantázia kell, ez még csak megvan Budapesten. A megbízható ismétléssel vannak bajok.

A szabadság Budapesten hétéves, most megy elemi iskolába. A régi rendre úgy emlékszem, mint egy folyamatos depresszióra. Minden opresszió depressziót szül, amely alatt az élet bűvópatak-utakat keres, a fantáziába, az olvasásba, a szerelmekbe rejtőzik, a forradalommal szemben az örök értékekbe, a klasszikusokba és az ócskapiacról való régi dolgokba. A dolgokat használni kell, nem kidobni, gondoltuk, a limlomok között is elélünk. S hogy az ötlet számít, a kancsalítás esztétikája, az ironikus eltávolítás a nemes maskarától a szándékosan csúf és harsány maskarák segítségével. Azzal telt el az életünk, hogy a nagy központi hatalom akart tőlünk, mindenkitől valamit, és ki-ki válaszolt erre, vagy igenlően, vagy tagadólag, vagy a kettőt keverve.

Felébredtünk egy világban, ahol nincsen fölöttünk senki. Felülről a polgár inkább közönyt észlel. Ő akar mindenfélét az állam hivatalaitól, azok meg azt szeretnék, hogy hagyják őket békén. Egyszóval nem az állam akar valamit a polgártól, hanem a polgár akar valamit az államtól. Nem akarnak tőlünk a szavazatunkon és a pénzünkön kívül semmit. Ez teret ad a polgár magányosságérzésének.

Közösség voltunk a múltban, a régi rendben, akár mint engedelmes, akár mint lázadó közösség. Most megszűntünk közösség lenni. Azt hittük, hogy a szolidaritás, az összetartozás magából a létünkben ered, holott csupán az alattvalói reláció hozott össze bennünket egy közösségbe. Különben egymás mellett vagyunk; elvagyunk egymás mellett. Van-e szolidáris összetartozás plurális társadalomban? Tudjuk-e felebarátnak érzni a szomszédot, nem pedig lappangó ellenségnek? Vajon nincs-e összekötve az elhagyatottság és mizantrópia?

Budapest nem a gögös gazdag, de nem is az elesett szegény. Aki idejön, az nem telik el az irigység élményével, de nem is érez magában szánalmat. Inkább valami bonyolult egyéniséget lát, amelyet nem tud egykönnyen hova tenni.

A kreatív helyek olyanok, mint a zenebohóc, akitől durva trotlik folytonosan elveszik a zeneszerszámaikat, de ő mindig elővarázsol valami új eszközt az öltönye redőiből, és édes mosollyal állítja, hogy *van másik*, és folytatja a nótáját. Majd azt a másik hangszert is elveszik, de neki még azután is van egy. Minden rezsimre Budapest azzal válaszolt, hogy van más, és ha azt elkapták, akkor is volt más.

Volt más, akinél menedéket lelhattunk, ahol összebújhattunk, ahol találtunk magunkhoz hasonlót, ahol megértettük egymást. Felismertük a számunkra megbízhatót apró viselkedéselekből, és így azt is, hogy ki stiches, mert benne van az ember levegőjében, hogy azt mondja-e, amit gondol. De hogy amit mi magunk gondoltunk, az mennyire volt értelmes, azt nehéz megítélni.

Mindenesetre, aki a város fenomenológiájára figyelt, arra, amit a két szeme lát, az valami olyan képet látott, amely összetartozóan ellentétes formákból épül. A kétmillió Budapest nagyobb, mint amekkora főváros az első világháború után egyharmadára csökkentett országhoz illenék. Mondták róla, hogy vízfej, butaság! Az aránylag nagy tömeg aránylag magas fokú aktivitást és kezdeményezőkétséget eredményez. Ezért a városok láthatatlan összeszövődésében és versenyében a közép-európai városok csillagtérképén Budapesttől energikus fénykilövellések várhatók.

Van a városnak némi centralitása, a térségről is számos kezdeményező alkatot vonz ide az új kapitalizáció. Rendezett szolgáltatások, szabályozott illegalitások, meglehetősen kínálat. Itt van a találkozóhely és az eleven historikum együtt. Nőtt városok asszimiláló erejét szemlélhetjük benne, és minden idevalósi lesz: nem tökéletesen ápol, úgy-ahogy fenntartott, néha kiragyogó, aztán elhomályosodó.

Ez a karakter kritikus helyzetekben koncentrált, nekilendülő és kivételes teljesítményekre képes, aztán, ha nincs nagyobb baj, hajlamos az ellankadásra. A budapestiektől nem idegenek a gyarlóságok, az életet nem veszik olyan szigorúan, összerosolyognak, mikor valami egyértelmű szöveget hallanak, mert tudják, hogy nem egészen úgy van, hogy a valóság bonyolultabb. Gyanakodtak az egyszerűsített paradigmákra, dichotómiákra, látták, hogy ezek a struktúrák mind gondolati építmények. A személyes tapasztalás mindig nagyobb becsületnek örvendett, mint az absztrakt állítás.

Két rezsimit átéltek már, amelyek meglehetősen ideologikusak voltak, de nem különösebben sikeresek és emberségesek, most van egy harmadik rezsím, amely apránként megalkotja a polgári társadalom jogrendjét,

Ez nem forradalmi rezsím, őrizkedik a radikalizmustól, megpróbál együtt élni a különféle erőkkel és pragmatikusan kormányozni közöttük. Megpróbál integrálódni a nyugati kontextusba és valahogy ellenni azzal, ami van.

Gondolkozzunk, mit adhat Budapest másoknak. Leginkább önmagát, ha valaki felkeresi. Egy nézőpontot: szemlélő és szemlélt között feszültebb, drámaibb a viszony. Néha úgy látszik, nyugati szemmel nézzük keleti önmagunkat. Éles analízissel vesézzük önmagunkat és egymást. A nyugatabbra élőkkel megtaláljuk a nyelvi és módszertani közösséget, mi értjük őket, ők értenek bennünket, de amiről a mi beszédünk szól, az nekik furcsa.

Mi az érdekes ebben a városban? Annak a tapasztalatnak a megsejtetése, hogy az itteniek hogyan birkóznak a körülményeikkel, hogyan kerekednek felül, hogyan buknak el, hogyan tanulják a világot. Miért szoktak érdekesek lenni a biográfiák? Egy know-how-t próbálunk ellesni egymástól, ha a másiknál bevált, hátha alkalmazható. Vállalkozásaink egyik akadály a világ, a sárkány az ő hét fejével. A másik az én, aki a tükörben meglátja a sárkányt. Hogyan uralhatná a legkisebb fiú a világot és önmagát?

A modern regény a csavargóregényből és a nevelési regényből állt össze. Vándorútja során a harmadik fivér legyőzi az óriást, túljár a gonosz hatalom eszén. Ez a csavargóregény sémája. Az én biztatja magát a világgal szemben. A könnyen megijeszthető gyerek megtanul nem nagyon félni. A nevelési regényben a hős önmaga felett próbál győzni. Míg nem Sztálinnak lesz igaza: „Győzünk, győzünk, megint csak győzünk, aztán egyszer csak a halál győz.”

Európa, ha lényege valóban a tanulás, tanulhat a magyarok különféle tapasztalatából. A halállal sokféleképpen szembesültek itt. Elég korán szembesültek vele. Az első magyar nyelvemlék egy halotti beszéd. Mellesleg a három város, Bécs, Prága, Budapest, amelyekből összejöttünk, abban is közös, hogy rekorderek az öngyilkosság gyakoriságában. Figyelemre méltó, hogy ez a haláltudat nem fejezi ki magát politikai erőszakosságban. Az elmúlt évek

politikai változásaiba senki sem halt bele. Van bűnözés, de nincsen politikai bűnözés, erről Budapest népe leszokott. Ötvenhatban volt lincselés, nyolcvankilenc után soha sehol. Nem ölnek eszmék nevében. Erőszakos retorika van, de eddig szerencsére nem gerjesztett testi erőszakot.

Mit lehet tanulni a budapestiektől? Sok a tapasztalt ember az értelmesek között. Az ember bajban és sikerben ismerszik meg, abban, hogyan reagál az elnyomatásra és a saját hatalmára. Ez most soknak megadatott, mint a kettő. Egymagában az elnyomatás unalmas. Nem lehet a folyamatos lamentációt ellenérzés nélkül hallgatni. Szánjuk, szánjuk egy darabig, aztán már szeretnénk valamiért irigyelni is a mesélőt.

Beszélnek éppen csak elkerült katasztrófákról, beszélnek arról, hogy jön Budapestre a pénz, beszélnek arról, hogy a nemzetközi cégek leányvállalatai megugrottak, a honi gazdaság zöme viszont küszködik. Nyílnak az ollók, a gazdagok és szegények távolsága láthatóbb. Bármelyik réteget nézem, akár a leggazdagabbakat, a leghatalmasabbakat meg a leghíresebbeket, az arc kifejezésük, a sugárzásuk nem túlságosan különbözik a többiekétől. Kisemberek vagyunk mind, és bár az ember próbálkozik, vannak nagy erők, amelyek keresztülhúzzhatják a számításainkat, de mi már túlélünk egy-két kudarcot, és lám mégis, még mindig itt vagyunk. Ilyesmit mondanak nekem a legkülönbélebb budapesti arcok. Ugyan hova menne a magyar Budapestről, ha nem akar más nyelvterületre kivándorolni? Sehova. Itt marad, legfeljebb a szüleitől egy kissé távolabb lakik, de igyekszik aztán úgy lakást cserélni, hogy egymás közelében legyenek. Egyszer Amerikában megkérdeztem a tanítványaimat, hogy kinek él a nagymamája, mindnek élt, aztán megkérdeztem a diákjaimat, hogy ki él egy városban a nagymamájával. Senki. Ez a kis országok előnye, hogy a gyerek látni szokta a nagymamáját, ha van neki. Vannak Budapesten olyan összejövetelek, ahol együtt találni három nemzedéket ugyanabból a családból nagy barátságban. Sok furcsa alak tartozik az ágas-bogas családi mitológiákhoz, természetesen azok is, akik elmentek és időnként visszalátogattak, de mert a budapestiek zöme vidékről jött, hétvégén kirajzanak az emberek, gyakran azokba a falvakba, ahonnan ide származtak, ahol a család zöme még ott van, és ahol esetleg százan is összejönnek valamely ünnepi alkalommal. Életerős és tevékeny öregasszonyok tűnnek fel a látogatóknak, akik a vásárcsarnokban vagy a Zeneakadémián egyaránt feltalálhatók, unokákkal civakodnak a játszótereken, és lökdösődve ülőhelyet igényelnek maguknak a villamoson. Itt, ahol én lakom, alig észlelem a politikai rendszerek változását, ebben a zöld negyedben ugyanazok a házak, kertek, boltok; más a tulajdonos, igaz, magasabbak az árak; a régi alkalmazottak is kedvesek voltak, ezek se rosszak, az olcsó vendéglő helyén van egy drága, keleti autók helyett nyugati autók állnak az utcában, a játszótéren más kisgyerekek ülnek a hintában vagy kuporognak a mászókán, de ennek nincs sok köze a rendszerváltozáshoz. A város bicikliutat létesített, a játszótéren karbantartja a favonatot, és ápolja a fákat, a virágágyat, és fémkarókat tett le a járda szélén, hogy az autók ne álljanak fel a járdára. A század elején minden negyedik budapesti zsidó volt, hozzájárulásuk a nagy építkezésekhez számottevő volt. Nagyobb részüket megölték, a túlélők kisebb része itt maradt, és ha még tudott, utódokban folytatódott. A zsidó Budapest képei megelevenednek, egyre többet lehet tudni a teljesítményeiről. Az ország kezd összebékülni a fővárosával, nincs divatos ideológus antiurbanizmus. Marginális a zsidózás is. Erősebben érvényesül a multikulturális elem, a magyarok nem utálják a tarkaságot, szeretnék persze nagyobb biztonságot, de a határok nyitva vannak minden irányban, egész Európából jöhet mindenki, ehhez képest az élet békés. A politika kezd a helyére kerülni, nem izgat túlságosan, nem függök tőle, nem hatalmasság fölöttem, leginkább azokat izgatja, akik állami pénzből élnek.

Érdekes, miféle népekből csinál működő együtttest ennek a sok gyarló kisembernek a városa. Ez a kiindulási alap, a megértés a voltaképpen nevetséges gyarlósággal szemben. Talán éppen ezért találsz benne kedvedre való embereket, mert nem túlságosan merevek, a komolyságuk inkább félszég, és szívesen veszik, ha megszólítják őket, mert vágyakoznak a jó beszélgetésekre. Természetesen szeretnek dicsekedni, és biztosan elmondják, hogy mennyire elégedetlenek a politikusokkal, a legtöbbször. Mondani fogják, hogy nem arról van szó, amiről általában szó van, hanem valami alapvetően másról, és akkor előrukkolnak valami mérsékelt érdekes, de kellőképpen zavaros teóriával.

Villamossal megyek a pesti nagykörúton, az utcán meztelen lábak és vállak, lassúság, meleg, sok hús, az emberek kevésbé rejtik el a testüket, mint nyugatabbra. Ahol gyerekkoromban szövetbolt volt, vagy papírbolt vagy patika, ott ma is az van. Beülök a körúti cukrászdába, ahol gimnazista koromban az iskolából jövet fontos beszélgetéseket folytattam a barátaimmal. Meggyes rétes, kávé, ásványvíz, kintről valami sárga zúgás, a villamos, egyébként folyton Mozart, a kávéfőző gép sistergése után ismét Mozart szól diadalmasan.

A szemközti színházépület volt gimnazista koromban a félvilágosság szimbóluma, táncos kabarészínésznők kacagtak le a falról, és romolhatatlan testű dizőzök hívtak el a szemükkel olyan barlangba, amelyen csak megy, csak megy az ember egyre mélyebbre, és vár valami eszelőset. Lehetett meglesni őket a művészbejárónál, lehetett különféle indulattal méregetni kísérőiket, a gazdag textilkereskedőt, a kopasz fezőrt, a motoros kemény fiút. Mentünk mögötte kígyózó libasorban, és a táncosnő, aki pepita nadrágba bujtatta hosszú lábát, és rövid szárú csizmát viselt, rajongóinak jutalmazására a pirosban várakozás közben néhány tánc lépést adományozott nekünk. Talán egykori iskolám mai diákjai sem olyan furcsák, mint mi voltunk, háború utáni életben maradtak, akik gyerekfejjel megtanultunk néhány dolgot, amit a békeidők gyerekei sohasem tanulnak meg. Ahogy körülnézek, a torták és tejszínhabos krémek ellen a békeidők gyermekeinek az ízlése nem tiltakozik. Beülnek, tárgyalnak, udvarolnak, kibeszélnek, elmesélnek. Nem nagyon nehéz kitalálni az álmaikat. Csillárok alatt selyemruhás, rövid szoknyás lányok, magas fiúk, ők is rövidnadrágban, a kiszolgálás gyors és készséges. Ásványvíz mellett unatkoznak a divatos szerelmesek. Iparkodós emberek vonulnak az ablak előtt, a többségnek kínosan szoros a költségvetése, nagy rendtartás uralkodik otthonaikban, ésszerűség és családi logisztika. Törekcsenek arra, hogy rendesen nézzenek ki, nem hagyják el magukat, ha nehéz, akkor is összeadják az ajándékravalót. Visszajön valami formakereső polgáriasság, a csiszolt formák még nem állapodtak meg. Van sok rögtönzés, formátlanság és egyéni formák. A lakások berendezése elég vegyes és sokelemű, nem nagyon módosak, de elég otthonosak. Szép darabok és vacakok, idő- és stílusrétegek el nem különítve, tartós használat által összeszervesítve. Egészséges, teltkarcsú nők huncut pillantással merülnek el a süteményeikben. A szomszéd boltban vettem egy regényt, szagolgom. Ördögi állhatatossággal szól ez a Mozart, a fejem fölött a falon Amadeus és Konstanze, látok hintót, inast, parókát, alant a karosszékeken önérzetesen hordott keblek és popsik meg olyan markolgatók kezű férfiak.

Ah, ez is bejön, ez a mobiltelefonos, rövidnadrágos ifjú gazdag az unatkozó és ajakbiggyesztető barátnőjével, aki a saját combján kívül semmi másban nem bír gyönyörködni. De jön egy átlátszó szépség is hegedűtokkal, blúza-szoknyája látni engedi vékonydad formáit, ide-oda inog, nem bír lenyugodni, több asztalnál is van valami mondanivalója. A két szomszéd kisasszonynak valaki másról lesújtó véleménye van. Enyhülést okoz a hangulatban a csokoládés sütemények érkezése. Fürdünk Mozartban. Európai könyvek a polcon. Fürdünk Európában. Látom bejönni a világhírű professzort, Kaliforniából jött, és a sütemények körül szaglász. Iskolatársam volt, akkor is így szaglászott. Körülkerít az állandóság élménye. A sorsváltások állomásai csak olyanok, mint az évgyűrűk a fában; egymásba szervesednek mind az

egyéni, mind a közös biográfiában. Ez a nézőpont a világba belenyugvás élményét adja. Restelkedjem ezért? Csak a felháborodás lenne helyénvaló? Felháborodom, tehát vagyok? Világéletemben idegenkedtem az ilyenektől, akiknek olyan könnyen megy a felháborodás, mint az orrfújás. Az az ősz hajú pasas, aki tanítványom volt egykor, az is profi felháborodó volt, most talán már nyugton kavargatja a kávéját, de nem, az arca tikkell. Nagy itt az emlékkoncentráció. Olyan hely ez, ahonnan jól látni a viszonylagosságokat. Sok kis ember azt keresi, hogy mi az, ami csakugyan jó. Mozart rákapcsol. Egészséges fogsorok. Tegnap láttam egy dokumentumfilmet Nagy Imre egykori miniszterelnökről a televízióban, az újratemetés előzményeiről és jeleneteiről, amelyeknek magam is résztvevője voltam. Láttam Nagy Imre koponyáját a jeltelen sírgödörből kiemelve, ahogy a földet lesöpörgették róla. Ennek az arcnak a budapesti utcákon többször köszöntem nagy tisztelettel diákkoromban, a professzor nyájasan visszaköszönt, aztán megint miniszterelnök lett, aztán halálra ítélték, és ő azt mondta, hogy ezt a bírói tévedést, úgy reméli, az idő a helyére teszi. Azt mondta: „Nem kérek kegyelmet.” Nem kért, felakasztották. Ha kért volna, talán kapott volna. Azért akasztották fel, mert nem kért bocsánatot, mert nem bánta meg, amit tett, és nem tagadta meg a saját igazát. Egy olyan országnak, amelynek a túlélés a fő erénye, azok a szentjei, akik nem vállalták a túlélést minden áron. Aki nem élte meg azt, amit ez a mosolygós, bajszos ember megélt, az nem tudhatja, hogy hasonló helyzetben miképpen döntött volna. Kivégezték, de a város akkor is újrászínesedett, hűtlen volt, és a harangszoknya volt a divat, meg a szűk nadrág. Nagy ajkú lányok nevettek akkor is olyan fiúkra, akik a mutatóujjukon egy autókulcsot csörgettek. Sok ruhabolt várja körülöttünk a vevőket, vékony pántok a felsőtesten, nincsenek messzire törő vágyak, nem történik semmi, és nincs mire várni. Ez mindig a várakozás földje volt. Nem tudom, mire várunk, talán az életünk értelmére. Jöjjön be a forgóajtón és köszönjön. Vegye le a kalapját, és mondja azt, hogy én vagyok az Önök életének az értelme. Néznénk, és egy szavát se hinnénk el. Mire várok? Még némi időre. És ezért nem is érzek semmiféle mentegőzési kényszert. Elég a puszta működés, a folytatódás még egy darabig, olyasmi, amihez nem kell semmilyen látványos változás. A város működik. A női elem erős, a felszolgálónők barátságosak, az öregasszonyok szívóssága elismerésre kész. Kilencvenéves anyám a napokban utazott a nővéremhez New Yorkba.

1996

ESZMÉNYEK VÁSÁRA

Eszmény? Nem eszme, nem idea, még csak nem is érték, több annál: ideál. Sejtő ábránd, szóvalon vonzódás emberi példákhoz, magaviseletekhez. Annak igénye, hogy a bennünket körülvevő emberiből a nekünk tetszőt kiválogassuk. Megtudakoljuk személyes és kollektív önmagunktól, hogy milyenfajta emberi élet tetszik nekünk.

Nagy zűrzavart észlel a polgárok egyik része, a másik része azt mondja: ilyen a vásár, kavarog. Van ez is, az is, kikiáltók sok mindenfélét ígérnek, többnyire kíváncsi dolgokat, hogy nem igazán fogunk meghalni, hogy szépek, csábítóak, hatalmasok leszünk, hogy fölfelé megyünk, hogy kilábalunk a nyomorúságainkból. Csak fizessünk, csak vegyük meg, iratkozzunk be, szavazzunk rá, támogassuk, nézzük, hallgassuk, olvassuk, kövessük. Nyíltan alakul és hemzseg az eszmények vására.

A régi rendben volt állami eszmény: moziban is láthattuk, hogy milyennek kell lenni. Mondták, hogy az összefér, az meg nem fér össze a szocialista erkölccsel, a pedagógusoktól el volt várva, hogy nevelési célként kovácsolják az új embert. A régi nem volt jó, újnak kellett lenni, a régi, az valami csökevény volt, nem a rendszer talaján sarjadt. Az önfeláldozó, elvhű, de emberséges párttitkár volt a klasszikus szocreálban a pozitív hős. Olyan ember, akit betölt egy ideál, a kommunizmusé. Voltak megengedett eltérések a hivatalos eszménytől. Egyre több megengedett eltérés mutatkozott, de volt egy irányadó szempontja az értékelésnek, az állami ember volt az eszmény, aki pedig tudatosan nem volt ilyen, az ellenség volt. Egy e világi legendáriumot kiegészített egy ugyancsak e világi demonológia. Ez volt a modern rendiség. Ki minél inkább sejtí és képviseli az államszocialista ideált, annál feljebb jut a lajtorján. A lojalitás volt az emeltyű, persze nem ártott, ha ész is van hozzá, de az illojális ész ellen harcolni kellett.

A kemény korszakban nem lehattél ellenzéki, legfőljebb börtönben. Kevés is elég volt a lecsukatáshoz. Menekülhetél kevésbé pártos szakmába. A rezsím elvont fogalmakból eredeztette magát, a történelmi szükségszerűségekre hivatkozott, a tudományos szocializmusra. A marxizmus-leninizmus élő tanítása volt a legitimáció. Megvolt a tervrajz, a menetrend, a transzcendencia. Ezután már csak a végrehajtás maradt. Nem volt lehetséges több irányzat a marxizmuson belül. Homogén kizárólagosság. A nagy entellektüelek a fenntartásos együttműködés vagy a visszahúzódás, a belső emigráció magatartását választották. Innen nem ment ki palackposta. A rezsím egyre tudományosabban akarta önmagát igazolni. Adott volt a status quo és a terv, a végrehajtásban az értelmiségnek növekvő szerepe kínálkozott. Jött a kvázi-akadémikus felemás nyelvezet. Kevés támogatott mű, a művek zömét éppen csak eltűrték, megjelent a tiltott gyümölcs is, és ez befolyásolta a szakértelmiség nyelvezetét, feloldotta a strukturális alapkérdések tabujellegét. A hivatalos ideológiában a humanizmus szó nemegyszer előfordult. Ez volt a becsalogató. Jelzőkkel. Szocialista humanizmus. Ami fából vaskarika. A humanizmus mellé éppúgy nem kell melléknév, ahogy az irodalom mellé sem.

A régi rendben a nemzetközi hírvű tudós vagy művész állt az eszménylajtorja felső fokán. A tudós nem adta párttitkárnak a gyerekét, ez viszont örült, ha a gyerekéből tudós lett. Mellette ott volt a cselekvés hőse, a nagyvállalati vezető, aki a cég helikopterén szálldos, nehéz ember, a lenttel szemben ő a fent, a fenttel szemben ő a lent, akit nem a párthűség, hanem a szaktudás érdekmesíti a posztjára. A sarokban ott volt nyugtalanító megvilágításban a disszidensszerep,

érdekes élmények jártak vele, de nem sokan lökdösődtek érte. Sikeres, de erkölcsös vezető értelmiséginek lenni, ez volt az első számú vágykép.

Földesurak, gyárosok nem voltak, családi cím vagy örökölt tőke nem szerepelt a legitim ideálok között. Az egykori gyárosok és földesurak gyerekei is értelmiségiek lettek. Magyarországon értelmiséginek gondolta magát minden diplomás, az is, aki Franciaországban mérnök lévén technikusként, miniszter lévén funkcionáriusnak tekintené magát, a közkeletű statisztikai fogalmakkal egyezően. Entellektüel, ez a szó nyugaton valami szűkebbet jelent, bizonyosfajta könyvírók számítanak annak, nem mind, csak akik követ dobznak a közvélemény tavába. Nem minden egyetemi tanár entellektüel, és nem is biztos, hogy az szeretne lenni. Az értelmiségi keleti definíciója a régi rendben valami széleset jelentett, a tanult középosztályt, és valami még megengedettet, eltúrtat, nem pedig osztályellenséget.

Ilyen-olyan polgár nem lehetett az ember, és még vagy tizenöt évvel ezelőtt sem a fiatal költők, sem a fiatal építészek nem lettek volna hajlandóak magukat polgárnak tartani, hiszen a klasszikus marxizmus-leninizmus, vagyis a sztálinizmus szerint a polgár, a burzsuj valami el nem tűrhető és ellenséges jelenség volt, ellene osztályharcot kellett folytatni. A kizsákmányolókat mint osztályt likvidálni kellett.

Az értelmiség szó átmentés volt, mindenki, aki nem tudta magát munkásként vagy alkalmazottként definiálni, igyekezett értelmiségi lenni, mert ez a megengedettten belül előkelőbb volt, sőt morogni is lehetett, hogy az értelmiségiek a munkásuralom alatt nincsenek kellően megbecsülve. Így értelmiségi lett mindenki, aki egyetemet vagy főiskolát végzett, állami alkalmazásban dolgozó diplomások az államkultúrába beépítve. Definíciója szerint szövetséges réteg, amely elfogadja a két alapvető dolgozó osztály szövetségét és uralmát, különösképpen pedig a munkásosztály gyámságát, ami megnyilatkozik az illetékes pártszervek és a belügyi összekötő tiszt közvetlen, részletekbe és a személyi politikába beavatkozó felügyeletében. Az eszményt, a programot, a holnapot a párt jelöli meg, majd aztán lehet a részleteken gondolkodni, az értelmiségi is csak ennek a tervnek a végrehajtója lehet, ha értelmiségi szeretne maradni; nem az igazságért kutat, hanem a közösség érdekében. Azt a kérdést, hogy mi a közösség érdeke, bízta az illetékes felsőbb szervekre. Értelmiségiek a munkásosztály nevében vezettek, és soknak tetszett a közösség nevében irányító elit mítosza.

Ahogy a rendszer és az ő nyelvezete korosodott, jámborodott, kispolgárosodott, szakértősödött, reformosodott, úgy tűnőben volt a politikai gyűlölködés heves, mozgalmi demagógiája is. Már szomorkodás kísérte az ellenzéki gesztusokat, kísérletek történtek az elcsatangolt bárányok visszatérítésére, és javasolták a jóknak, hogy különüljenek el a vadócoktól. Sok derék embernek jólesett az intim összefűzés a lojális reform hangulatában. Néha egy-egy figyelmeztető cikk a Népszabadságban, sporadikus rendőri akciók. A hivatalos eszmény elfáradt. Már alig volt támogatott művészet, már csak az eltúrt volt meg, és a bicegés a tiltottak határán. Síkos talajon csúszkáltak ide-oda a cenzúrasorompók.

Lehet persze nemcsak az osztály, hanem a nemzet, isten vagy akár Európa nevében is irányítani. De amióta úgy-ahogy dőcög a demokrácia, a mások nevében beszélés nehezebben megy. Az értelmiségnek már nincsen más jogcíme bármiféle pozícióhoz, mint a tudása, a teljesítménye, a szellemi tőkéje, amely alkalmasint pénztőkére is konvertálható.

De emlékezzünk, az értelmiségi tudott veszélyes alak is lenni, aki valami önmagánál nemezebb nevében politizál, uralomra tör, és a nyelvet, a megértés eszközét álcázásra, megtévesztésre használja. Gyanakodjunk önmagunkra, hölgyeim és uraim! A liberális fordulat akkor kezdődik, amikor megtanulunk a saját nevünkben gondolkodni és beszélni. Tulajdonképpen a legkülönbözőbb társadalmi csoportok beismerik, és nem szégyellik, hogy a saját érdekeiket vé-

delmezik. Leginkább értelmiségiek tévednek abba az álszent illúzióba, hogy ők mindenkért szólnak, mintha önmagukért szólni kevés vagy éppen csúfság volna. Valahogy kialakult egy illemszabály, a polgár önmagáért emel szót, az értelmiség másokért, sok más emberért, a szegényekért, az elnyomottakért, a munkásosztályért, a falu népéért, az egész nemzetért, annak kultúrájáért, valamely vallásért, nem szólva az isten nevében szóló lelkészekről.

Miért volt tabu a többpártrendszer? És hogy tudta magát ez a tilalom fenntartani? Mi volt a válasz? Ennyi: csak. Mert történelmileg így alakult. Mert az egypártrendszer a történelmi realitás, mondták, és az értelmiség zöme realista volt. A disszidensek naivan rákérdeztek: miért csak? Miért csak egy párt? Ez a kérdés a lojalisták szemében komolytalan volt. Megvolt az értelmiségi lojalizmus tarka holdudvara a hatalmi központ körül: a kikerülés, a nem észrevevés, a múltba menekülés, a célzás, az önsajnáló pátosz és a narcisszizmus. Hozzá tartozott még ehhez az öncsaláshoz a hamis alternatívák felállítása, ha nem kívánod vissza a sztálinizmust, ne idegesítsd az enyhébb poszt sztálinista uralmat, ha nem akarod Rákosit, fogadd el Kádárt. A lojalizmus légkörében a disszidens föllépés morálisan gyanús volt, és a besározás volt a büntetése: veszélyeztetni a békét, kollektív megtorlást idézhet elő, felelőtlen.

Aztán 1989-ben a határ megszűnt, a vásárban gyakorlatilag minden megjelent, és ha az előző kormányzat erőltetett is valami eszményt, amivel nem volt nagy sikere, ez a mostani már nem nagyon teszi ezt, ügyintéző, az eszményeket és értékeket pedig oda utalja, ahol azok nagy változatosságban keletkeznek, ahol azok „kezelésére” kompetencia van, mondhatnánk, visszaadja az értelmiségnek. Már nem az eszmény, hanem a szavazat legitimál.

Van-e hát eszménye a magyar társadalomnak 1996-ban, ha tetszik, a huszadik század végén? Van, méghozzá sok. Amit szebben pluralizációnak is nevezhetnénk, azt sokan elvadulásként élik meg. Akiről szó van, aki a piacon megjelenik, aki belép a nyilvánosságba, aki üzen, ajánl, bírál valamit, aki mutogatja magát, aki táncol, bokszol, sakkozik, dalol, viccel, magyaráz, aki gazdag lett, aki nem titkolja a sikerét, aki létezni akar a többiek számára, és nemcsak a közelállók, hanem ismeretlenek számára is, az mind ajánlgat valami eszményt, netalán önmagát, és a közönség mosollyal, szemcsillogással, tapssal csillagot választ magának, naponta akár többet is. A képernyőn látható személyek közül van, akit anyám kedvel, van akit nem szeret, de még az özvegy nyugdíjasok elméjét is be tudja tölteni egy általuk komponált ideál-csoportozat.

A személyes hiúságokat már nem fogja vissza a szocialista államkultúra figyelme. Ha úgy gondolja valaki, hogy az ordítás gyümölcsöző, akkor ordít, ha valaki a finom, ironikus mosolyt tartja tetszetősebbnek, akkor így fog mosolyogni, és ennek is meglesz a közönsége, ha viszont valaki szereti a nemes fájdalmas pátoszt, lesznek, akik maguk is erre hajlamosak. Zsák a foltját megtalálja. Az egyiknek ez, a másiknak az az olvasója, szóhoz jutnak a legkényesebbek is és a legközönségesebbek is. Az a jelenet, hogy az elmúlt könyvhéten az Írók Könyvesboltja előtt, a Liszt Ferenc téren olyan szépen összejöttünk, írók tucatnyian, és egymásnak dedikáltuk a könyveinket, mert az arra sétáló nagyközönség óvatosan elkerült bennünket, nem fölháborító, esetleg búsító vagy aggasztó, amúgy kellemes volt, kaszinóztunk, egyszóval normális. A vásár néha megy, néha nem, de normális; és hogy mindenféle portéka kapható, olyan is, ami tetszik és olyan is, ami utálatos nekünk, ismét csak normális. És hogy az ember a vásárban ögyeleg és összemér, vagy esetleg az egésztől elmegy a kedve, fejfájást kap, és kifordul, ahogy én szoktam majdnem mindig az áruházakból, az ugyancsak vele jár a dologgal, amiképpen a frankfurti könyvvásárban sok író határozta már el, hogy nem ír több könyvet, van elég. De aztán otthon, a szobájában újra nekiilát.

Olyasmi ez, mint szemlélni más országokban a választási kampány fogadkozásait és plakátjait, jelszavait. Arisztokraták vagyunk, külföldiek, egyiket sem szívjuk mellre, mind kelt bennünk némi iróniát, groteszknak látszik ez a sok önajánló nagyotmondás, aztán hazajövünk, és megint belemerülünk a pártszimpátiánk szerinti politizálásba.

A forgandóság, hogy kit sztárolnak az újságírók, hogy kit mutatnak a kamerák, hogy kit hívnak meg beszélni, hogy kinek a szavait fogják megjegyezni, arról tanúskodik, hogy nagy az ideálfogyasztás. A forgószínpad sok figurával eltűnik a homályos háttérben, és jönnek mások, vannak azonban, akik maradnak, szolid alakok, ott ülnek a ringlispíl tarka paripáin, mint a cövek.

Ha valaki a nyilvánosság színpadán tartósan megmarad, az valakiknek tetszik, vannak, akik felnéznek rá. Nézhetjük a politikai-kulturális színpad szereplőit ugyanúgy, mint a színművészeket. Van, aki még életében meghal, van, aki feltámad, az emberek híre-árnya elválnak magánszemélyüktől. Fogyasztják őket, jót-rosszat mondanak róluk. A kihívást, hogy nyilvánossá váltak, hogy felléptek, publikáltak, hogy olyanok számára is léteznek, akikkel nincsenek személyes ismeretségben, igazolniuk kell valami rendkívüli és folytonosan megújított érdemmel. És ezt a kihívást meg is kell torolni, akár elmarad ez az igazolás, akár nem.

A tizennyolcadik században volt néhány szabad óra, de a forradalommal megjött a közösség zsarnoksága, és a múlt századi romantikusok ebben a mélyre szálló és onnan magasba emelkedő pályáivben érezték erkölcsileg jóváhagyhatónak önmagukat. Úgy hitték, akkor töltik be a hivatásukat, ha feladják szabadságukat a szolgálat javára, és valami magasztosabb közösségnek szentelik életüket: nemzetüknek még állam nélkül, nemzetüknek már állam birtokában vagy éppen a nemzetközi proletariátusnak. Kisebb-nagyobb filozófusok lévén nem érték be az elmélkedéssel, a világ megértésének a kísérletével, okvetlenül meg is akarták változtatni azt a cudar, sőt botrányos világot, és ebből az elbizakodottságból sok gyász lett. Vagy alárendelték a polgárságot a nemzeti örültségeiknek, vagy felszámolták, hogy nemzetközi proletárörültségük útjából elhárítsák azt az embert, aki igyekszik megélni a piacon valamilyen tőkéjének, tudásának, portékájának értékesítésével, és ezért nem kell neki szolgálati felettes, mert nem szolgál, csak tárgyal.

Az egzaltált romantikák azonban szolgálni akartak, és átemelték a szerzetesi odaadást a világpolitikai szervezetekbe, az állami bürokráciába, irtózva a demokratikus partnerség humorától. Oly sok fennköltség halmozódott fel a szolgáló értelmiségiek nyelvezetében, hogy szinte blaszfémia volt a saját érdekünkben és nevünkben kinyitni a szánkat és a sorskérdések helyett a cenzúráról beszélni.

Amikor a cenzúra ellen léptem föl, önös érdek is vezetett, mert semmi sem unalmasabb, mint a cenzúra és kikerülésének összes manővere. Azt akartam, hogy szabadon adhassam el a hazai piacon is a könyveimet. Arra törekedtem, hogy a megélhetésem a hazai és a külföldi olvasók érdeklődésétől függjön és nem az államtól, amelynek megbízhatatlan természetéről sok kellemetlen tapasztalatot szereztem. Piaci cselekvő kívántam lenni, nem pedig állami ember. Hogy miért veszik meg ezt vagy azt a könyvet, ez a vásárlók egyedi döntése, és a politikát csak annyiban érinti a dolog, hogy megvehetik-e úgy, ahogy megírtam vagy sem. Ebben az értelemben a sajtószabadság és a vállalkozási szabadság, a többpártrendszer, tehát a demokráciacsomag bevezetésével a különös érdekeim teljesültek. A szellemi szabadság azonban nem egyetlen törvénycsoport elfogadásán múlik. A demokratikus játékszabályokat csak maga a folyamat biztosítja, amelynek magam is része vagyok. Saját szólásszabadságomért méltányos fizetségnek tartom, hogy mások is élvezhessék ezt a szólásszabadságot, még ha

sérteni fog is némelyek beszéde. Szép lenne, ha könyveink jövedelméből megélhetnénk; tudom, hogy ez csak kevésnek sikerült, de azt is normálisnak tartom, ha az ember más munkával keresi meg a kenyerét, mint amit igazán szeret, egyik munka a másiknak javára válhatik. Kész voltam megfizetni saját szabadságomnak ezt a kettős árát, a kockázatot, hogy vagy kellenek a munkáim az olvasóknak, vagy sem, továbbá azt a körülményt, hogy mindenféle kellemetlenkedő szabadon fog szóban kellemetlenkedni embertársainak. Nem mindenki gondolkodott így. Volt, akinek a demokrácia szegénységet és szorongást hozott. Van, aki jobban fél mások szabadságától, mint amennyire a saját szabadságának örvend. Volt, aki vesztett; az is való, hogy az előző rezsimben sok értelmiséginek politikai, nem pedig piaci jövedelme volt. Jutalmazták azért, mert legitimációt adott a rendszernek, mert felült a kellő pódiumra, mert jelen volt a kellő névsorokban, mert hajlandó volt a pártelit monopolhatalmának dekórumaként szerepelni. És mivel a pártelit piacon kívüli előnyöket élvezett, juttatott ezekből a lojális kulturális elitnek is.

Az értelmiségi tevékenységek nagy része továbbra is az állami támogatástól függ, attól, hogy a kormány az adófizetők pénzét milyen mértékben forgatja át a kulturális tevékenységekre. Az értelmiség zöme érdekelt a redisztribúcióban, s mi több, annak ellenőrzésében is, továbbá a költségvetési prioritások megvitatásában, hiszen ezek a prioritások nem kő táblaként zuhantak le az égből. Az államtól való függést részben átvette a tőkés mecénásoktól való függés. Ki mit szeret jobban: az egy- vagy többirányú függést? Az óvatosabbaknak az egyetlen biztos függés jobban tetszik, a merészebbek úgy gondolják, hogy aki sok különböző természetű és érdekű instanciától függ, aki képes arra, hogy több vasat tartson a tűzben, az tulajdonképpen független. Az értelmiség varázsát a modern korban az autonómiája adja. A társadalmi szerep csak héja az önálló világlátásnak, a professzor csak köpenye a tudósnak, aki az igazságot előre ki nem számítható módon kutatja. Folytatódik tehát az értelmiség küszködése a saját szabadságáért a függőségek hálózatában, mert ez az ő vagyona, amelyet folytatólagosan elveszíthet. A huszadik század megvalósította a két tizenkilencedik századi radikális álmod, a nacionalista és a kommunista etatizmust, amely kisembereket magasba emelt. Mind a kettő az önfeláldozás elvét hangsúlyozta, és elnyomta az egyént. Megvalósulva mind a kettő szolidaritással takarózott, és engedelmes alárendelődést követelt. A politikai társadalomnak, az ideologikus hatalomnak életbevágó szüksége volt és van az értelmiségi szövegre és az olyan jól beszélő mozgalmi aktivistákra, akik az ügygel messzemenőn azonosulnak. Emlékszünk a hivatásos forradalmár mítoszára, akit a mozgalom, amelynek odaáldozza magát, egészen betölt, másra sem bír gondolni, nincsen vele szemben humora, nem engedélyez önmagának distanciát az ügytől, hogy tárgyilagosan gondolkozhasson róla. Itt Magyarországon és Európa nagy részén kinőttünk az értelmiségi radikalizmusok korából, mert már nem a kulturális elit legitimálja a hatalmat, hanem a szavazók többsége.

Ez volt az egyik hőseszmény. Ez az ősi áramlat kísért tovább a harci morálokban, amelyek a szent harcost, az öngyilkos robbantót emelik a titkos vagy nyílt dicsőítés piedesztáljára, hiszen egyesül benne a devóció két túlzása, a halálos önfeláldozás és a tömeggyilkosság. Újabban csak a vallásilag színezett etnikai fundamentalizmusok követelték az embereiktől, hogy istent ezzel a két túlzással szolgálják. A harcos eszméje legutoljára Boszniában mutatta ki a foga fehérjét, és ahogy a hatmillió taposóaknát nehéz lesz kivenni a földből, úgy a lelkekből is nehéz lesz kivenni azt a csuszamlós spirált, amely gyorsan elvezet a nézeteltéréstől a géppisztolysorozatig. Ma a közízlés, talán a történetek hatására, a fegyveres embereknek inkább csak rendőri, akár nemzetközi rendfenntartói szerepet engedélyez, mert az egyik népi közösség harca a másik ellen esztelen és undorító vérengzésbe, rombolásba és kölcsönös

lealjasodásba torkollott. Maradt azonban néhány zug akár Európában is a Kaukázustól Észak-Írorszáig vagy a Baszkföldre, ahol az ember az életével valamilyen közösségi eszmének tartozik, más szóval mozgalmi-szolgálati feletteseknek, ahol a politikai odaadás isten előtti áldozat, és a jutalmát is odaát nyeri el. Kevésbé iskolázott, szegény országokban a fundamentalizmusok sikeresek, mert foglalkoznak a szegényekkel, azok pedig igénylik a törődést. Minél fejletlenebb egy ország, minél tehetetlenebb bármely embercsoport, annál gyerekesebben viselkedik, annál inkább vágyakozik gondoskodó instanciára, és hajlandó érte cserében híven szolgálni.

A szervezett harag is lehet út a hatalomhoz. Populizmus a nacionalizmus is és a kommunizmus is, kinevez ellenségeket, zsidókat, burzsujokat, másik nemzetiséget, országot, szövetséget, és erre az ellenségre hivatkozva egységesíti a saját táborát. Mindent a pártnak, az államnak odaadni és feláldozni a gyereket, a szülőidet, az életedet! Eszméknek tartozol. Az eszméket megtestesítik a vezetők. Az ügy kiváltképpen hatalmas, ha a vallás is csatlakozik hozzá, ha a politikai devóció egyszersmind isten iránti jámborság.

Ami pedig az értelmiség felelősségét illeti, mind felelősek vagyunk azért a sok jóért és rosszért, ami van, és ha nagy bűnök vannak, ha az emberi életeket és integritásokat nagy sérelem éri, ha kívülről erőszakosan beavatkoznak a civil lakosság életébe, és ha szavak, értelmiségi szövegek, szociológiai vagy teológiai klisék szolgálnak ezek igazolására, ha vannak ideológiák, amelyek az erőszakot szolgálják, akkor a cinkosság vagy a gyávaság bűnébe esünk, amennyiben elhallgatjuk minderről a gondolatainkat, noha a műveink megalkotásához olyan életre van szükségünk, mint a tyúknak a nyugodt költéshez. Ezek valóságos dilemmák voltak, és maradnak is talán, amelyek között az ember igyekszik a maga módján valamiféle egyensúlyt teremteni.

Itt és most talán átadhatjuk magunkat a tárgyilagos önanalízisnek - morális szentimentális retorika nélkül is. Tehetjük ezt, mert az európai konverzáció ideháza is normális lett, és mert Európa valósága nem a nemzetállamokban, hanem az egyéneken van, akik bizonyos értékekhez, például a konverzáció értékeihez ragaszkodnak. És minthogy Európa verbális kontinens, átadhatjuk magunkat a szóbeli mulatságnak, szabad estéinken lehetünk olyanok, mint a macska, aki a saját farkát üldözi.

Valószínű, hogy finomabban válik el az értelmiségi és a politikusi funkció. Ahogy az aktivista fölénye a gondolkodóval szemben indokolatlan, megfordítva is az. Kár letagadni, hogy bizonyos határesetekben értelmiségiek erkölcsi felvigyázóként is szerepelnek. Határesetekben. Ha a politikai elit végzi a dolgát, folytatja a vitát, nem erkölcsi gondunk részt venni azokban, akkor minden érdek megtalálja a maga intézményes, szervezeti képviselőjét, és nekünk kertünk művelésén, új munkánk megszerkesztésén kívül nincsen semmi dolgunk.

A kulturális intézmények államfüggőek, a politikusok viszont látszólag kevésbé függenek az értelmiségtől, ami az értelmiség elsúlytalanodásához vezethet az irányító köztisztviselőkkel szemben. Ez azonban, ha elterjedt csalódással párosul, előnytelen a kormányzatra nézve, mert az értelmiségnek a közhangulat meghatározásában kulcsszerepe van.

Nehéz nem gondolkoznunk róla, hogy vajon milyen értékek szerint rendezzi a közösség, amelyben élünk, a közügyeit. Nem tudjuk kivonni magunkat a közügyekben rejlő gondolati kihívás alól. Nem volt még olyan idő, amelyben intellektuál és politika ne lett volna valamilyen relációban. Az értelmiségiek maguk választanak értéket, és ehhez képest közelednek helyeslően vagy kritikusan a politikához, vagy éppen értékválasztásuknak megfelelően tartják

magukat távol a politikától. A távolságot a két szakma logikája is meghatározza: a növekvő befolyáshoz szükséges konszenzusereső politikai nyelvezet a dilemmákat közhelyekkel hidalja át, a szokatlan és személyes nézőpontokat pedig a margóra tolja. Ezen a margón keletkeznek az eredeti műalkotások. Ha vannak szakosodott és stabil intézmények, akkor az értelmiség nem királycsináló, de a maga ítéleteivel, tréfáival és pletykáival részese a királycsináló közhangulatnak. Vélemények mozognak sokszor közvetítéssel, de csak az olyan vélemények tudnak mozogni, amelyeknek van keze-lába. Politikai társadalomban az értelmiség legitimál. Polgáriiban nem, csak része a legitimációs folyamatnak a közvélemény által.

Az értelmiségit megaláztatások érik óhatatlanul itt is, ott is. Egykor a kultúrpolitikusokkal volt baja, most az új tulajdonos egy perc alatt kipenderítheti, de csak az állásából, az értelmiségi munkából nem, végül is el tud helyezkedni, mert ott van az akadémiai infrastruktúra, a szó- és képipar, amely belőle él. A régi rendben is szükség volt rá, de úgy látszik, a maiban is szükség van rá, mert minden uralom igyekszik igazolni és eszmékkel megerősíteni magát, és mindben a beszéd uralkodik és stabilizál, ha van konszenzus valamilyen eszmeegyüttes körül, mint amilyen például a többpárti alkotmányos demokrácia.

A morál és a politika között egyszerű a viszony, ha a politikai tér az egyközpontú hatalomé, és ha a morál ellenzéki értelmezése büntető instanciákba ütközik. Volt egy szerencsés dichotómia: egyfelől az államszocialista értékrendszer, másfelől az attól megszabadulni akarók tarka világa, amelyet összetartott ez a megszabadulni akarás. Mihelyt elmúlt a diktatúra és a tervgazdaság, nyomban fölmerült a szociális kérdés, mert áttetszőbbek az érdekvizonyok és élesebbek a különbségek. A felvilágosító értelmiségi megint érezheti magát hasznos idiótának, mint a francia forradalmak után, másnak sütötte a gesztenyét, vitézkedéséből más húz hasznot. Ki szeret hasznos idióta lenni? Utat nyitottunk az új milliárdosoknak? Duzzoghatunk, de a sértett neheztelésnél van jobb: önmagunk és a választott többiek védelme. Van értelmiségi hatalom, ami nem a hatalom egésze, hanem annak csupán egy része, de nem törpe része. Az egyesek mindenesetre okosan azon mesterkednek, hogyan tudnának több lovon ülni és több forrásra számítani. Képcsínáló, verzátus polgárok vagyunk, van tőkénk, amelyet különböző piacokon el tudunk adni. A világ ellen való romantikus lázadás most épp a divatból kimenőben van, mintha lejárt volna az ideje, túlságosan szembeszökő a megvető moralista általánosítások féligazságának féloldalassága. Ha különböző publikumok és kontextusok vannak, akkor az értelmiség világában nincsen nyomasztó hierarchia. Az államszocializmus tele volt a rendi hierarchia jelenségeivel a kórháztól a művészetig. Az emberek közötti rendi viszony - pártfogásért szolgálat - még tartósan fennmarad és alakot vált. A rendi struktúrák túléltek 1945-öt, és minden bizonnyal túléltek 1989-et is; csak éppen történik egy kis személycsere azok között, akik fent, illetőleg lent vannak. Vannak új urak és új szegények, vannak új undokok és új balekok, de a szakítás, a rendszerváltás vagy akár a forradalom retorikájára rácáfol a szociológiai valóság, amit ideologikus előfeltevések szerint lehet normálisnak tartani vagy hibáztatni, de megint egyszer bebizonyosodott, hogy a társadalom tartósabb, mint a beszéde.

Cinkosság, cinizmus, beletörődés, megaláztatás új formái, a buliuralom folytonossága, ez az egyik képe erkölcsi viszonyainknak: link vagyonszerzések, paravánként használt jog, pozicionális alkuk és a hatalmi realizmus hagyománya, beletörődni az adottba, mindig a reményteljes főárammal úszni, a jó srácok, a jó elvtársak, a jó magyarok, a hálózat a legfontosabb, inkább a közösség, mint a társadalom.

Az államhatalomból való direkt részesedést felváltja a testőri hatalom. Csák Máték, kiskirályok, oligarchák ülnek a székházaik csúcsirodáiban, az új főurak, netán rablólovagok alkalmasint géppisztolyos bandériumoknak is parancsolnak. Vannak mohó és féktelen akaratok, vannak ugyanolyan megveszekedett egománok az üzletben is, mint a politikában. A buzgómócsingok új teret nyertek. Más a jelmez, más a szöveg, de a káder nem vész el. Nemcsak az emberek öröklődnek, de az értékeik is: a törődj bele erkölcs, a dagonyázás, a megbízhatatlanság. Terjed az adósság meg nem adás antimorálja, a polgári kötelesség és lojalitás még hiányzik. Tisztas emberek trükkösködnék, adócsalók követelnek juttatásokat és a szegényekre hivatkozva önmaguknak pozíciókat. Él még a kelet-európai gorombaság, férfias durvaság a nőkkel szemben, férfias a gyengébbek, a gyerekek, a kiöregedettek letorkolása. Harsány és érzelgős mi-tudat ott van, ahol gyenge az éntudat. A gyenge éntudat harsogó mi-tudatba búvik bele, ezzel páncélozza magát.

Lustaság terpeszkedik az együttérzés rovására. Nem történt semmi. A gázkamrák, a tömegsírok nem igazán léteztek, ez csak olyan beszéd, közérzetünket, önbecsülésünket megzavaró beszéd.

Nem igyekszünk emlékezni, nincs kollektív hajlamunk a bűnbánatra, meg akarunk feledkezni a szegényeinkről; jobban tetszik, ha dicsérnek, ha pedig szidnak, becsukjuk a fülünket. Amnézia, nem emlékezni arra, ami fáj. Nem okozni magunknak fájdalmat. Félünk a szegénytől és a megszegyenüléstől. Az emberek, amire nem szeretnek emlékezni, arra nem emlékeznek.

Kedvesünk halála után jön az életerők megfogyatkozása, a csapás sorvadás; majd ahogy a gyászév letelt, kezdenek fölpezsdülni az életerők. Felejtünk a túlélés érdekében. Nemcsak a büntettes, az áldozat is felejteni akar. Önérzetes emberek keletlenül említik, hogy őket megverték. A megaláztatást is el akarjuk felejteni, és nemcsak azt a bűnt, amelyet mi követtünk el, hanem azt is, amelyet ellenünk követtek el. Különösen amikor még nyílt a seb, amely talán sohasem fog behegedni. Elfelejtjük azt, hogy mi is szegények voltunk, hogy üldözöttek voltunk, hogy kisemberek voltunk. Ízléstelen is sokszor előhozakodni egykori bajainkkal. A bűnös is szemérmes, az áldozat is, ezért nem mondják el igazán, hogy mi történt.

De túl ezeken a finomabb indítékokon, megvan a nagy népi tompaság, amelynek mindenütt más a foka. A másik ember empátiás szemlélete civilizatorikus teljesítmény. Minél butább egy ember, annál inkább csak a maga bajára tud emlékezni nagy önsajnálattal és mások iránt alig-alig felbukkanó együttérzéssel. És idetartozik az elnézés saját rablásainkkal szemben, sőt azok ünneplése, továbbá annak fájjalása, amit tőlünk raboltak. Kirabolták a zsidót, aztán mindenféle birtokost, a gazdagabb és a szegényebb, a városi és a falusi polgárt, ment a törvényesített rablás, az államvezérelt, a politikai nyelvezettel takart rablás. Az államosítás nagy rablás volt. Sokan azt gondolják, hogy az államtalanítás is az.

A szarkasztikus képhez hozzátartozik az erkölcsi közömbösség, egykedvűség, az emlékezet-átformálás, a részvételre és erkölcsi szenvedésre való képtelenség, az érzéketlenség és a közönségesség kultusza, az értékek kiröhögése, sőt a dühöngés az értékes ellen, a vulgáris individualizmus, a kapás, és a mindig még többet kapni akarás infantilis erkölce, a jóra való felbuzdulást elfojtó aggodás, az irigy káröröm, az úgy kellett, úgy kellett, káposztába hús kellett, most jön kutyára dér, a kisemberek örvendezése, ha a nagykutyák lebuknak, ezeknek aztán, ha már elterültek, lehet a lábikrájukba beleharapni.

Megvan az államszocialista rendi ethosz kontinuitása. Bizonyos eljárásokhoz nagyjából ugyanazok az emberek értenek. A szervező, értekezletekre járó ember azelőtt is megtalálta a magáét, most is, és aki azelőtt sem csinált ilyet, valószínűleg most sem csinál. Világos, hogy tekintélyes részben most is az egykori ügyintézők, apparátusemberek, menedzserek vannak a jónak tartott állásokban; aki egyszer ügyintéző volt, az később is tud az lenni. És közülük a furfangosabbak a régi rendben is manővereztek az állami és a magántulajdon között, lassacskán átcúsúzott a hangsúly a magánra, de egyik lábuk itt, a másik ott.

A cinizmus lobotómia: minden rossz cselekedetet normálisnak tart. Polgárok büszkék arra, hogy nem fizetik meg a tartozásaikat. Kialakulóban egy buliburzsoázia, amelynek a vagyonához a rátermettségnél nagyobb mértékben járult hozzá a kapcsolat, az összefonódás, a vesztegetés, a trükk, a joghézagok kihasználása. Ki hogy tudja a saját zsebébe tenni az állami közvagyon néhány porcikáját, amelyeknek egyike-másika elég kövér porcika! Úgy rémlik, hogy a régi értelemben vett polgári becsületnek nincsen meghatározó szerepe a gazdagodásban.

A versenyben a gátlástalanabb, a kíméletlenebb győz, és néha csak az, aki mögött nagyobb bandérium, több fegyveres testőr áll. Mintha valami prepolgári folyamat kapcsolódna össze a kommunizmus utáni polgárosodással. Az állam lop az állampolgártól, és az állampolgár is megpróbál lopni az államtól. Ha az államszocializmus elmúltával győzelmesen veszi át a terepet a fegyelmeztelen önzés és a gazdaság összefonódása a törvénytelenséggel, van-e akkor a polgári becsületnek alapja? És vajon nem reciprok viszony áll-e fenn az emberi megbízhatatlanság és a gazdasági elmaradottság között? Zárjuk ezt az oldalt azzal a reménnyel, hogy a polgár - a maga kettős arcával, hogy keresni is tud, de adni is, hogy védi a függetlenségét, de tud lojális is lenni adott és választott közösségeihez - habár még kevésbé alakult ki, de jön, közeledik, aki lát ilyet, adjon hírt róla.

A zagyva jelenségtől nem nagyon szellemes irtózva elfordulni. Mi, értelmiségiek, hajlamosak vagyunk erre. Pedig kritikusokként, akik nemcsak megróni tudnak, de dicsérni is, lehetnénk műkritikusai személyes teljesítményeknek nemcsak a művészetben, de például a nagy vagyonok megalkotásában vagy éppen a pénzköltésben is, amelyről hozzáértő emberek azt mondják, hogy nem könnyebb a pénzt értelmesen elkölteni, mint megkeresni. Az új nagytőkések - hír szerint - mint a lovagvárak kiskirályai ülnek a székházaiban, és a viselkedésük nem elegánsabb, mint volt egykor a szocialista nagyvállalati vezetőké, mert az én érdeke, fitogtatása és felülkerülési indulata oly nyersen uralja őket. Faragatlan egomániáknak is terepe a gazdaság, noha bizonyosan ennek az ellenkezője is igaz. Mindenesetre aránylag kevesen választották maguknak hivatásul a személyes redisztribúciót, sokat keresni és gondosan kiválasztott célokat támogatni belőle, ami a századforduló idején normális volt. A régi polgárok még tudták, hogy több pénz - több kötelesség. Gyanítom, hogy újra meg fog jelenni a személyes redisztribúció ethosza. És vele annak a kimagasló tehetségű üzletembernek a mítosza, aki az általa intelligensen megválasztott szükségletekre bőkezűen tud adni, akinek van miből segíteni, és segít is. Mert az neki is jó. Hogy az új nagytulajdonok milyen összefüggésben állnak a személyes érdemekkel, nem tudható, és post facto nem is lesz politikai téma, legfőljebb gazdaságtörténelmi kutatások tárgya lesz. Lehet, hogy az államtalanítás nem kevésbé erkölcstelen folyamat, mint egykor az államosítás volt. Ha az eredet homályos, akkor legalább a felhasználás legyen világos. A Rockefeller-alapítvány díjazottainak nem sok erkölcsi gyötrődést okoz a Rockefeller-vagyon nem maradéktalanul erkölcsös eredete.

A szociális intézményekre költő, az emberbaráti tevékenységet folytató cégeknek és üzletembereknek, a virilistáknak, a kötelességtudó gazdagoknak az értelmiségiek nagyra becsülése adhatja meg azt, amire a gazdagoknak javaikon túl még szükségük van, a morális tőkét. Csak a gazdagok között lenni, nem teljes értékű beemelődés az elitbe. A tőkések nemesítését az értelmiség nyújtja.

Létrejön egy heterogén elit, kemény játszmák tartják össze, a stílusa még nem fesztelen, és nincsen az ízlésig hatoló és többé-kevésbé összehangolódó eszményvilága. De nemcsak az alpári, ordináré, cinikus, tarka, simlis társadalomról tudunk. Találkoztunk kedvünkre való, jó szomszédokkal, megbízható polgárokkal és köztisztviselőkkel, tehetséges üzletemberekkel és sokoldalú polgármesterekkel, alakul a modern bürokrácia ethosza. Erkölcsi rétegek és mentalitások keverednek gyakran ugyanazokban az emberekben. Mindenre van példa és mindennek az ellenkezőjére. Vannak tisztességes, komoly cégek, vannak hozzáértő és magukat megbecsülő munkaadók és munkavállalók. A kép valóban tarka, minden erkölcsi súlyú általánosítás elhamarkodott. Vannak emberek, akikről feltételezzük az önzetlenséget mint az előkelőség fokmérőjét. Mindenesetre a személyes előkelőség igénye nem túltengő. Mi az előkelő? Az adás, az áldozat, a lélek és a tehetség többlete.

Milyen ember tetszik a mai elitnek és azoknak, akik abba igyekeznek bekerülni? A sikerember? Ez lenne napjaink fő értékrendszere, ez a naiv sikerkultusz? Tény, hogy az ifjú, dinamikus káderek naiv komolysággal tanulják a személyes vagy csoportos önnépszerűsítés módszereit. A nyomuló EGO minél többet szeretne kapni, és minél kevesebbet szeretne adni, sőt ezt nemhogy nem szégyelli, hanem normálisnak és helyesnek is tartja. De hát mik az értékeink? Nem a siker? Nem a sikeres ember, a sikeres cég, a sikeres ország? Nem a sok, abból, ami ritka, abból, amit gyűjtenek? Nem a sokkal több, mint amennyi másnak van? Nem az Én-expanzió? Nem a növekedés?

Heves ingalengések jelzik az eszményeltolódást az etatista szolgálat felől a kapitalista individualizmus felé, majd vissza és újra vissza. Lendült az inga a közösségi morál hipokrizise felől odáig, hogy aki szegény, az hülye, és az is az, aki ad neki. A legnagyobb magyart még nem követik sokan ama előkelő erkölcs útján, amely a kiváltsághoz kötelességet társít.

Tőkét birtokolni egyet jelent mások életének a birtoklásával. Felhatalmazottságot jelent a személyes filozófiájú magánredistribúcióra. A polgári szabadságokhoz polgári kötelességek tartoznak községünk iránt. Tudni kell, hogy amit nyertünk, az nem egészen a miénk. A pénzben benne lakik a felelősség. Mire való gazdagodás?

Nincsen ideológiailag kiszemelt eszményünk. Az eszményjósítás nem kevésbé bizonytalan, mint a hanglemezgyáros sejtelme, hogy melyik dal lesz a sláger. A közönség ismerői sem diktálhatnak a közönségnek. Azért nem vagyunk élőhalottak, mert képesek vagyunk egymást szakadatlanul meglepni. Fogalmunk sincs és nem is lehet, hogy mi lesz a holnapi divat, legfőljebb ajánlásokat tehetünk az utókornak, ami lehet akár a holnapi nap, lehet a jövő század vége.

Elmondhatjuk, hogy mi mit szeretünk. És nekünk nem muszáj szeretni senkit, semmit, csak azért, mert mások ezt mondják és teszik. Azt szeretjük, aki és ami nekünk tetszik, és punctum. Jó, ha válogathatunk, mert az ízlésünk is tanuló szerv. Demokráciában egy ízlés egy szavazat. Leng az ízlésinga, hol ez tetszik, hol az tetszik. De azért van abban kiolvasható stabil tendencia, hogy tartósan kit kedvel a publikum a beszélő arcok közül. Az öntelt erőszakosságot, a mogorva, hepciás viselkedést tartósan nem jutalmazza. Arcokat választunk, nem program-

füzeteket, mindinkább megismert és kiismert arcokat, akik a tegnap kérdéseire is jól válaszoltak, és a ma kérdéseire is olyan választ adnak, amelyek elég sok embernek tetszenek.

Nincs eszmény mögöttes értékválasztás nélkül. Mindig is volt a bibliai erkölcs folytonossága, a másik ember, a felebarát előnyben részesítése. A vallási altruizmus belement világi ideológiákba, mert minden politikai erőnek van valami hangoztatott eszménye, van látens elképzelése az e világi vagy túlvilági transzcendenciáról. A forradalmi retorikák is találkoztak a bibliai kereszténységgel, a mozgalmi aktivizmus a vallásos aszkézissel.

A transzcendencia igénye elfojthatatlan. Az emberek valami magasabbhoz kívánnak csatlakozni. A politikai ideológia és a vallás összekapcsolása azonban nem szerencsés, mert a politikai esetlegességnek isteni igazolást ad; emberi, nagyon is emberi döntéseket az isteni szándék magasabb körébe emel illetéktelenül. A hatalomnak, a politikusoknak nem jár isteni fölhatalmazás, amiképpen az is abszurd volna, ha a matematikus, a régész vagy a regényíró istenre hivatkozna, hogy a műve hitelét fokozza.

A politikai hatalmat a saját mércéi szerint kell mérni és abból eredeztetni, hogy mivel bízták meg. Garantáljon maximális szabadságot és biztonságot minimális erőszakkal és aránylag olcsón. A megbízó a lakosság, átszűrve az eliten. Ezzel szemben az antielitizmus mindig gödörbe visz. A bázisdemokratikus, populista, antiintellektuális népkultusz eszményíti a népkultúrát a magas kultúrával szemben, a hagyományt a szabad alakulással szemben, és leginkább arra jó, hogy fenntartsa az így nyilatkozók önelégültségét. Ki áll az utunkban? - kérdik a részeg kollektivisták, vészjóslóan körülhordozva a tekintetüket. Ki tesz bizonytalanná az államunkkal való lelkesítő azonosulásban? Valamely kisebbségi csoport? Egy osztály? Egy nemzetiség? Egy másik vallási közösség? Populista posztkommunizmusokban a legnagyobb nemzeti kisebbség: szomszéd államokban a magyarok. Persze a zsidók is mindenütt, ahol vannak, és persze ott is, ahol nincsenek. A populizmus az exkluzív, egyirányú kötöttséget akarja, és ennek kialakítása érdekében a morális fenyegetés vagy éppen zsarolás eszközeivel él. A populizmus szigorú. Az individualizmust bűnnek tartja. A népre hivatkozva küzd a rivális elitcsoportok ellen; nem az lesz fent, aki lent van, hanem az, aki rá hivatkozik. Mind a nacionalizmus, mind a szocializmus gyorsított felhajtóerő volt a rossz tanulóknak. Egy elitista demokrácia, amely az alulról feltörekvőknek, a frissen kezdőknek nem ad segítő lajtörjárat, átsegíti őket a demagógok oldalára

A nacionalista paradigmán belül csak a veszített háború rossz, a megnyert háború jó. A humanista paradigmán belül ez is, az is rossz. Jó volna újra beszélni humanizmusról, ami több és más, mint a körvonalazott demokratikus ideológiák, lásd szociáldemokrácia, konzervativizmus, liberalizmus. Állításaiban és tagadásaiban a humanizmus a művészetek szellemi alapja. Nincs programfüzete, kiskatéja, de van óriási könyvtára: a világirodalom.

Ha netán erkölcsi vizekre tévedünk, mondhatjuk, hogy a tapintat és a segítség humanista nézőpontból nem rossz. Nemkülönb a megértés az emberi gyarlósággal szemben. Humanista nézőpontból az abszolút rossz - az elvi emberölés. A humanizmus szabadság és szolidaritás, autonómia és emberbaráti segítőkészség folyamatos párbeszéde. Az emberi kapcsolatok művészete: lehetőleg minél kevesebb sérelmet és alkalmatlanságot okozni másoknak. Nem tenni másnak azt, amit az ember önmagának nem kíván. A szolidaritás több mint a jóléti állam, nemcsak az állam viselkedése, hanem az állampolgároké is. Több mint a jó szándékú bürokratikus beavatkozás. Jó persze az is, ha van jogszerű, intézményesített és formális kritériumokon alapuló segítség, ami nincsen egyéni szeszélyeknek alávetve, tehát biztonságosan számítani lehet rá. A segítség morálját újabban alapjaiban vonja kétségbe a

túlélésért való harc, a győzzön az erősebb, vesszen a gyenge morálja, az új karrieristák szociáldarwinizmusa, amit a kisemberek nem csekély része támogat. Igaz-e, kérdik, hogy a személy felelős a hibás életvezetéséért, ami segítségre szorulóvá tette? Ennélfogva viselnie kell a hiba árát, a bűnhődést, ahogy az amerikai konzervatívok mondják? Igaz-e, hogy a lecsúszás akár a hajléktalanságig, mint a hanyag, nem célirányos életstratégia következménye, megérdemelt büntetés? Erre a kérdésre igennel válaszol lakosság zöme (amely gyanakszik a hajléktalanokra, fél tőlük, és nem akarja a maga közelében látni, tűrni őket). A jó gazda erkélyén ugató ebek is kiugatják az utcából az elvert, autóból kitett, gazdáját boldogtalanul kereső, csapzott kutyát.

A hajléktalanok hamar meghalnak, meleg szoba, rendes étel és orvosi ellátás híján. Az elitéltek ezt a hármat akár élethossziglan is megkapják a börtönben. A hajléktalanok nem bűnözők, de van egy kis szabadságuk, aminek megtorlásaképpen azt kapják meg, amit az elitéltek.

De vajon lehet-e nagykorúakat kiskorúaknak tekinteni élethossziglan? Kialakult az elégedetlen kiskorúak társadalma. 1989 előtt politikai értelemben valamennyien kiskorúak voltunk. Az egypártrendszerű diktatúrák állampolgára normális cselekedetek helyett fél, tehát infantilis. A hirtelen nagykorúsított kiskorúaknak szabad gyűlölködniük is. A szélsőjobb oldali radikalizmus jellegzetes kamaszromantikája - öltözékben, tartásban, frázisokban - éppen erre épít, fiukra, akik apavezért akarnak. A populizmushoz egyszerűsített világkép kell és világos ellenség-megjelölés.

Voltaképpen mindmostanig szinte univerzálisan naiv populizmusok uralkodtak, hiszen a hidegháború és a tömbrendszer involválta a duális világképet, és a plurálist elvetette. Így például NATO-nézőpontból Törökország, ahol politikai okokból a nyolcvanas években tízezreket (néhány török becslések szerint százezreket) letartóztattak és automatikusan meg is kínoztak, szövetséges volt, Magyarország pedig, ahol olyasmi a nyolcvanas években mondhatni nem történt meg, ellenségnek minősült, és az ország eltüntetésére képes atomrakétákkal volt megcélozva, ahogy természetesen nagy szövetségesünk is gondoskodott volna Törökország eltüntetéséről. A tömbrendszer megadta a fekete-fehér világképet.

A plurális sokk újszerűen ért bennünket: más volt elvben elfogadni, mint megtapasztalni. De a kilencvenes évek az új demokráciák zömében azt mutatják, hogy a politikai csoportok és a szellemi irányzatok megélnék egymás mellett. Van és lehetséges fogyasztói átjárás ezek között, módunkban áll elolvasni mindenféle írást. Az eszmei harcost játszó értelmiségiek most még élvezik, hogy nem kell egymással szóba állniuk; majd fognak még egymással beszélni, mert ez a haragszomrád is gyerekes.

A nyugati értelmiséget 1989 előtt lefoglalta a marxizáló és antimarxizáló irodalom, a sokféle teória a teóriáról, a kelet-európai gyakorlat nem nagyon érdekelte. A felismerések alapja Mao kiskönyve vagy később a Gulag. A nagy élmények: kínai utazások, a Guevara-romantika; a gazdag ország tanult gyermekének kellett az áthelyezett paradicsom, a választott lelki haza és a távoli ügy. A New York-i gazdag fogorvos egy afrikai partizánmozgalmat pénzelt, így mégis benne volt a kalandban. A francia polgári valóság nem volt elég érdekes, nem a morál, hanem a karrier volt benne már Balzac óta a főmozgató. Éppen ezért érdekelte őket, hogy a morál csakugyan lehet-e a király. Az is érdekes, ha igen, az is, ha mégsem. 1945 után a történelem nem jött közel hozzájuk. Nem volt kihívottság, nem lettek próbára téve, nem lettek meggyötörve, nem voltak játszmákban, amelyeknek súlyos személyes tétje van, nem volt meg a maguk stratégiája, nem döntöttek két rossz között. Az ember akkor van próbára téve, ha kockáztat. Nincsenek nagy frontvonalak, mindig valami „máshol” volt a téma.

Strukturális kihívás okozza, hogy van egy univerzalista, emberjogi, aufklérista, liberális, transzetalista és transznacionális eszmei vonulat, és van egy lokalista, romantikus, nacionalista, konzervatív, etalista irányzat, és a kettő összetartozik. Ez a kettősség az ország helyzeteiből fakad, és elválaszthatatlan az európai integrációtól, a nyugatra húzódástól. Az univerzalista, az emberi jogokra épülő nézőponttal szemben adódik a posztmodern elkülönülés, amelynek varázsa különösképpen Boszniában volt érzékelhető. A dühösség a hamis összetartozás ellen valamennyi felet elfogta. Ez az új - univerzalizmus- és integrációellenes - romantika hat át minden indulatos felaprózást. Hogy a posztmodern romantikából miképpen lesz politika, ehhez Bosznia az ábra.

Kelet-Európában a disszidens fogalmának a cenzúra eltűnése után nincsen értelme. Az egykori disszidens megtalálta az ilyen-olyan helyét, ki mit akart és tudott. A politikai értelmiség rendi elkülönülése megszűnt, lehetett bejönni a politikába, a frissen érkezettek közül volt, aki kiment, volt, aki maradt, a döntésnek nincsen morális tétje. Különböző generációk és iskolák határozzák meg az aktuális elitet, amely önmagát újratermeli, kooptál és kibuktat.

Lehetünk-e érintetlenek a politikától? És olyan jó-e, ha azok vagyunk, ha eltökélten nem vesszük észre azt, ami körülöttünk zajlik? Mindenesetre Kelet-Európa is közelít ahhoz, hogy értelmiségeiknek ne legyen szükséges a politikai játékba beavatkozniuk, mert megvan a kultúra szabadsága. De ha túlságosan elégedettek vagyunk ezzel a szabadság-állapottal, akkor fokozatosan megnyirbálják; és mi még mindig azt fogjuk hinni, hogy alapjában megvan.

Nincs nyomuló, kelletőző utópia. Az informatizáció továbbvitele nem csigáz fel. Az sem, hogy több lesz a bioalma. Európában a kilencvenes években szerény igény mutatkozik a közösségi utópiákra. Nincsenek urbanisztikai utópiamodellek, nincsenek a maival szögesen ellentétes és még kipróbálatlan életforma-ajánlatok. Megvolt az avantgárd, megvolt a posztavantgárd, az új nem *a priori* érték már, nincs fejlődés, illetőleg a fejlődés értéktartalma fogalma is kezdi átadni a helyét a semlegesebb változásnak. A közmondásos magyar pesszimizmus nem részesíti előnyben a holnapot a tegnappal szemben, legalábbis bebiztosítja magát a csalódások ellen: ugye megmondta, hogy rosszabb lesz, ha pedig mégis jobb lesz, annyi baj legyen, akkor majd a holnaputánra gyanakszik. Itt és ma szűkülő piacon többen osztognak. A szabadság viszonylagos pauperizációval és etalista nosztalgiákkal jár együtt, szigorú eszméssel az állam kötelességeiről, hogy mi mindent kell biztosítania. Az értelmiség mindinkább csak a saját érdekét védi. Nem áll módjában mások nevében illegitim hatalmat szerezni. Van felszabadulás, a tilalomhiány nagy felbuzgást hozott, rosszkedvű fiataloktól pezseg a művészeti élet.

Nincs többé a *politika*, csak politikák vannak, pártok, intézmények, körök, személyek politikái. A nyilvánosság előtt megjelenő embereknek van személyes politikája. Figyeljük őket, hogyan próbálják megnyerni a többieket vagy elfogadtatni magukat a többiekkel. Van verseny, és a hatásosabb irányzatok megtalálják a maguk fogyasztóját és támogatóját. Van egy réteg, amelyik játszik, és ehhez megszerzi a szükségeset. Így vagy amúgy, de megfizetteti a játékát. Mert a többiek játékot is szeretnének fogyasztani. Munka után jön a játék. Az értelmiség játékmester. Az eszméket mi gyártjuk, a legitimációkat is mi szólaltatjuk meg. Mi csináljuk a képeket, amelyekkel a képnézők, ha tetszik nekik, azonosítják magukat, mi csináljuk a pózokat, a viselkedések stilizációit. A divattervező, a rendező és a költő valamilyen designban, rajzolatban a kor ösztönzései szerint öntudatlanul megegyezhetnek.

Hogy mi a humanizmus axisa? A tanulás - az élet megtanulása - mint fő tevékenység. Ehhez képest a fogyasztás alárendelt. A kultúrával ugyanis jön a válogatós fogyasztás, a kevesebb is elég szelleme, a pazarló habzsolás ízléstelenségének fölismerése, a meglévő és örökölt használati eszközök megbecsülése. Ha a tanulás a főtevékenység, akkor emlékezni érték. Az a gazdag ember, akinek gazdag élete volt.

Az irodalom az emberiség emlékezete; nem mindenki bírja elviselni az emlékezést. Ha túlságosan fájnak, akkor eltávolítjuk, lehűtjük, eltoljuk az emlékeinket. A szenvedésteljes emlékezés lehetetlen. Az anya nem emlékezhetik a szülési fájdalomra. A megértő emlékezés - élettágítás.

Megszűnt az értelmiség kedvezményezése, az állami sinecura rendszer. Ugyanaz a szűkösség, mint nyugaton, nem lehet versírásból megélni. Már csak az fog verset írni, aki anélkül nem tud megélni. Tanácsadóként vagy valamilyen magas közhivatali tisztségben vagy csak mint az ismerősök ismerőse, a barátok barátja, az értelmiségnek hol az egyik, hol a másik szárnya bekapcsolódik a váltakozó kormányhatalomba. Az anyagi túlélésen túl milyen transzcendenciákat kínál az értelmiség? Hiszen mi állítólag jövőt, eszményt, tájékozódást kínálunk, nálunk kapható az élet értelme a reflexió fényűzése, a képzelet delíriuma és önmagunk megértésének a gyakorlata!

Tarka vásárban sokféle eszmény keres híveket, de az alkotók és az alkotások térképe nem változik drámai hirtelenséggel, hosszú távú pályákról beszélhetünk, ugyanazok vannak a színpadon, csak öregebbek lettek, és a tegnapi fiatalok elfoglalják a helyüket. Legyen ehhez az új valóságához (beleértve a kormányzatot és a kormányt, a rendszert és a szereplőit) kritikai viszonyom? Erre biztat a barátom. Helyes. Mihez, kihez legyen kritikai viszonyom? Az egész folyamathoz? Úristen! De hiszen még nincsen szilárd alakja, fortyogó halmaz, új arcok, tünetnyek, alig győzöm szemrevételezni, ördög tudja, hogy mi ez! Minden értelmes állításra tud felelni egy másik értelmes állítás. Huncut, aki nem agnosztikus, aki azt állítja, hogy tudja, mi van, és zsebében az ítélet sokféle váratlanul mozgó felebarátairól. Egy stabil állapottal szemben lehettem megalapozottan kritikai. Mire jól begyakorlom magam a bosszankodásba egy jelenség, egy cég vagy egy politikus ellen, már el is tűnt. Egy bolond áprilisi napon, amikor ezt írom, eszembe jut, hogy amikor Colorado Springsbe mentem tanítani, egy tanárkollégám azt tanácsolta: sose bosszankodjam az időjárásra, mert mire jól belejönnek a mérgeződésbe, már valami más van, most havazik, ám egy óra múlva felszárad, és gőzölög a kert a ragyogó napfényben. Átmeneti korszak, amióta eszemet tudom, regényírás évada.

1996

TRANSZATLANTI KÉPESLAPOK

Ha már sokat elolvastam a különböző nyelvű üdvözlő feliratokból a terelőfolyosók oldalfalán, ha megkaptam az útlevelembe szükséges pecsétet, ismerem a járást, boldogulok. Felszálllok a repülőtéri buszra, elmegyek vele a Grand Central Stationig és onnan majd taxin a szállodába. De ahogy leszálllok a buszról, megmagyarázhatatlan vidámság fog el, könnyedén viszem a két váltást, pedig nem könnyűek. Dudorászom, ahogy otthon nem szoktak, és olyan érzés kerít hatalmába, mintha csak nemrég mentem volna el innen. Aztán beültem egy taxiba; az orosz zsidó sofőr Dosztojevszkij nyomán arról filozofált, hogy az idealizmus és a becstelenség az orosz lélek színe és visszája.

A Gramercy Park Hotel recepciója megerősítette, hogy a kiadóm egy sarokszobát foglalt le részemre. A tizenötödik emeleten egy háló- és dolgozószoba várt, elégedett voltam a régi-módi, súlyos íróasztallal és a bőrfotelekkel. Telefonon beszéltem Jutkával, sajnáltam, hogy nem jött velem. A falon papírra festve egy virágzó cseresznyefa meg egy szürkés testű, piros fejű madár.

Lemenet benéztem a hotelbárba, a zongorára könyökölve két lány énekelt, hosszú ujjakkal tekergő vörös fűrtjeiket fésülgették. Délután öt múlt, ez volt a boldog óra, árpawhiskyt rendeltem, és sört, minden érdekes volt, ismerős; ennél a bárnál nem tudnék jobbat elképzelni. Ez az idős úr, a pincér, finom természetességgel adja a kért whiskyt és barna sört. Ma későn este a mesterek játszanak, és körülveszi őket néhány zenésztárs, akik maguk is hajlandóak odaülni a zongorához.

Az utcán megnyugtat a fehér, fekete, barna, sárga arcok nagy sokasága. Megvannak egymással, és a szembejövők tekintetében nem érzem a háttérgyűlöletet, de még a heves akarást sem. Szívesen nézem a Washington Square-en a fekete fiúkat, feltornyozott, piros pántlikával körülkötözött tortaszerű képződményt viselnek hajból a fejük búbján, biciklin marhaskodnak, vagy nyugodtan sakkoznak. Senki sem lepődik meg rajtuk, ők itt szokásosak, a világ összes faja, viselete és színárnyalata normális. A sárga pad alatt mókusz fut át. Nyolcan végtelen lassúsággal áthelyezik a súlypontjukat az egyik lábukról a másikra. Egy kisgyermekes anya fényes handzsárt forgat ugyanilyen lassan, majd hirtelen suhintásokkal a feje fölött. Mellette játszanak a gyerekei. Fűszag lebben innen-onnan. Sok a diáklány és a diák az utcán, furcsa arcokon nevetés, elgondolkodás, akarás, kitalálják magukat, áramlik az életlendület, a divat itt születik, a helybeli, amit nem behoznak, hanem csinálnak.

Kedvemre valók a hosszú autók és a görkorcsolyás lányok, a fáradt apa, ahogy tolja a gyerek-kocsit, és mellette a táncoló pici lányka, akinek a kezét fogja; az apa lenéz a fehér harisnyás lábacsákra, és bólogat. Az utcára kiárad a pizzasütők, a kávézók, a görög és indiai vendéglők szaga. Óriási és kicsi házak rút szépsége, a Broadway öntöttvas oszlopos homlokzatai a narancssárga gömbfényű lámpák megvilágításában. Elém bukkan egy tűzfalon a vörös és sárga háromszögek sokemeletes freskója és a hatalmas élelmiszerbolt, amelybe évekkel ezelőtt Jutka nem ment be szívesen, mert nem szerette a padlófelmosó szer szagát, inkább a koreai kis zöldségesnél, az olasz péknél és az ukrán hentesnél vásárolt, iszonyodott az áruk nagy tömegétől. Ezek a jó kis boltok most is megvannak, változatlan a tulajdonosuk is.

Jön egy tűzoltókocsi, rengeteg piros zománc és fényes acélcső. Furcsa sárga, fekete egyenruhában áradnak ki belőle a tűzoltók, ácsorognak, mondják, hogy valaki ki akar egy magas ablakból ugrani, de talán meggondolta magát. A tűzoltók várnak, hogy ugrik-e vagy sem. Feszítsék-e ki a ponyvát, a hálót, vagy inkább hagyják békésen áramlani a forgalmat?

Veszek egy üveg bort, az eladó hagy nézelődni, és amikor kérek egy üveg Puys Fumée-t, könnyed léptekkel odamegy, lebben szinte, megmutatja, és tapintatosan visszahúzódik a pult mögé a bolt elejébe. Talán a Fülöp-szigetektől jött.

Egy ablakban sarló-kalapácsos zászló leng, hadd lengjen. A csapok, csövek vastagok, a technika az ipar hőskorából való - súlyos, vaskos és némileg előregedett. Egy hatalmas Kelet-Európa, felfokozva; masszív, ócska és familiáris, az alapítások korára emlékeztet. Fehér, fekete és vörös kubusok, szögletes kúpok, piramissapkák a felhőkarcolók tetején.

Itt nem kell valami mássá válnunk, mint amik vagyunk. Ez a város jó magának, alakítja magát, de nem kell semmi máshoz hasonlúnia. Itt van az orrom előtt egy csokor az emberiségből. Élvezettel hallgatom a hatalmas fekete autóbuszsofőr nevetését, ahogy azt mondta egy utasnak, hogy „man”; neki itt nem kell félnie semmiféle kopasz ifjaktól.

Úsznak a kékesvörös felhők. Már alig érdekelnek az akarások, megtettem a dolgomat. Az otthoniaknak módjukban áll kifejezniük magukat. Azt gondolták amit mondanak.

A helybeli barátaim szerint újabban New York is magára zárkózik, a világ kevésbé érdekli, európai filmre, könyvre lankadóan kíváncsi. Állítólag nincsen világművészet, s ami nekem jó, csak azért az, mert én fehér, európai, heteroszexuális idősebb, családos férfi vagyok, és ezeket a korlátokat nem tudom áthidalni. Mindenki már csak magáról, a saját csoportjáról akar olvasni. Feketék a feketékről olyan filmeket akarnak látni, amelyeket feketék rendeznek, és ugyanez mondható a nőkről, a homoszexuálisokról, leszbikusokról. Az identitás a nagy fekete lyuk, eltűnik benne az ember.

Egy fekete ember a diadalkapu alatt azt állította, hogy kétezerig mind meghalunk. Van, aki előbb is, tódítottam. Helyeselt, persze, persze. Megkérdeztem, utána már nem szabad élni. A próféta tagadólag rázta a fejét, nem, sajnos, utána nem lehet. Ezt a kétezret nagyon a fejébe vette. Közben cigarettázott, és az emberek feje fölé nézett. Ellenben egy pincebárban végtelenül hosszú végtagokkal dobolt a színpad közepén vörös frakkban egy vigyorgó szent ördög.

New York magának való, nem akar átalakulni, nem akar világvárossá lenni, mert az. Ezt a várost már vagy húsz évvel ezelőtt kezdtem úgy szeretni, mint Budapestet, a csúnyaságaival együtt. A legszemtelenebb, a legfurcsább, a leghóbortosabb, a legtürelmesebb és a legjózanabb jellem. Közömbös és figyelmes, mint a nagy emberek. Világvárosállamban a butább is okosabb. Itt nincs olyan tekintély, ami nem személyes. Itt a különböző fajok, népek, vallások, hitek, ízlések össze tudnak férni egymással, itt a zsidó és az arab békében él. New York a legkevésbé provinciális város, noha épp eléggé provinciális.

Innen nézve minden elnyomás folklórnak látszott, a magunké is. Itt érdekelte az embereket, hogy milyen a másik. Ez egy költekező tücsökváros. A társalgások itt a legkevésbé keserűek. Szerencse, hogy nem ez a főváros, és hogy a politikai felfuvalkodás nem itt van. A helybeliek itt lepődnek meg a legkevésbé az idegenen.

Meghitt a dudálás, vijjogás, a szirénázó kivonulás, ezt hallottam tízpercenként, amikor az Agelow toronyban laktunk Jutkával a Negyedik utca és az A. Avenue sarkán, közel a Tompkins parkhoz. Mentek a vörös kocsik a gyújtogatások színhelyére, a lerobbant Lower

East Side-ba. A tulajdonosnak jól jött egy kis tűz, hogy megszabaduljon a lakóitól, és drágán eladható öröklakásokat építtethessen a házában. Kiperzseltek a szegényt, vagy megvették tőle a bérletet jó pénzért, amiből az már nem tudott rendes lakást venni magának, de elihatta, míg végül az utcára került. Ez a nagy és normális kegyetlenség városa, a szívósabbak felül kerülnek, mindenki megmutatja, hogy mi telik ki tőle.

Nem sokat alszom, hajnali ötkor felébredek, rajtam van a transzkontinentális repülőút és az időeltolódás okozta fáradtság. Az ablakba könyökölve a házak homlokzatának lépcsőzetes tetejét, a tűzlétrát fogdossa a szemem. A közlekedési lámpák piros és fehér fénysora váltakozik az utcán, a felhőkarcoló tetején az óra mutatja az időt - most talán csak nekem. Ilyenkor az utca vizes kövezetén az autóreflektorok előrevetett fénytüskéje hosszabb és talányosabb. Az utcalámpák fénysora - kampós arany sétabot.

Az asztali lámpa talpa nehéz márvány, a törzse vastag üvegoszlop. A fűtőtest morog. Hevenyészetten kerültek egymás mellé drabális dolgok, működnek, erősek. Zöld bőrrel bevont asztalnál ülök, a város csendes, a sötétben világít egy felhőkarcoló üvegsipkája. Kényelmes a dolgozószobában a kanapé meg az olvasófotel, rálépek a nagy villanykapcsolóra. Mindig van valami nesz, csörgedezés a fűtőtestben, szaporodik az autómoraj.

Testi vidámság tart ébren, lélekerősítő ez a francia szilvapálinka. *La prunele*. Drenka, a kiadóm tétette az asztalra, mielőtt beköltöztem volna, még rejtelmesebb tőle a derengő ég. Az első éjszaka mámora a hatalmába kerített, holnap józanabb leszek. Így vagyok bárhol, az első órákban, mindenütt el bírom képzelni magamat új helyemen családosan, mindörökké, aztán hazamegyek. Jutkát felhívom még az otthon tizenegy órai szoptatás előtt, Zsuzsi már türelmetlenkedik, sírdogál, Jutka biztatja, lelkendez, a füléhez tartja a telefont, ettől Zsuzsi még inkább rázendít.

Most, hogy itt vagyok New Yorkban egyedül, mivel a gépem csak délben indul Los Angelesbe, még van egy órám pizsmogásra, félálomra ebben a hotelszobában, amely kirepítő helyünk volt jó tizenhárom évvel ezelőtt, 1983 őszén, itt maradtunk néhány napig lakást keresve. Mentünk a nyolcas utcán, mindig azon szerettünk menni, álltunk a Crazy Edie sarkán, néztük a három sorban haladó sárga taxikat, megvettük a Spiegelt, a Le Monde-ot, mert a Timesból nem tudhattuk meg a kis híreket otthonról, és Jutka azt mondta, hogy amióta itt van, megszűnt kelet-európai lenni, egyszerűen csak európai. Itt az afroamerikai tánc a legjobb a tánciskolában, ahova minden délután elmegy.

Lementünk a félsziget végére, a kikötőben halsütödék közt néztük a kirándulójajókat. Egy motoros vitorlásan bohócruhában állt a tulajdonos, nagy, bojtos fővegével invitálta az utasokat. Nagy csoda volt, hogy meg lehet fejni a falat, benyomott egy lapocskát, kiadott két húszast meg egy tízest; ötven dollárral már elindulhattunk. Az öbölben fehér vitorlás csónakok remegtek, egy olasz presszóban kértünk egy cappuccinót én egy grappát, de Jutka a magáéba épp csak beledugta a nyelvét, és hörpöntettem fel az egészet, ment egy diáklány meg egy felnőtt ember, kamaszkorától aggkoráig szürke tweedzakóban.

A humanitások intézetében alapkérdésekről vitáztam barátommal, Douggal, aki jobboldalt rózsaszínű, baloldalt lila szemüveggel, tökéletesen asszimetrikus arccal, magas csúcsos fővegben mindig olyan képet vágott, mint egy fáradt bűvész, aki, ha szépen megkérlik, kihúzza a zakóujjából hét fehér nyulat egymás után, de nem fárasztja ezzel sem önmagát, sem a barátait. Nagy trombitákból dőlt a füst, Doug tomboló bírálatát adta hazája és a világkapitalizmus cinizmusának, és hasonlóan ronggyá tépte a keleti blokk maszlagát. Jutka spenóttal töltött gombát és marengói borjút készített vacsorára. Doug a csúcsos kalapjában, színjátzó szemüvegével másfél órával később jött, a *Veau Marengo* kihűlt. Másnap kába voltam az

álmodástól, Doug hajnali négyig maradt, több üveg whiskyt elfogyasztottunk. Doug azt mondta magáról, hogy ő hivatásos zavarkeltő. Néha egy húron pendültünk, de sokalltam Dougban a szövegradikalizmust. Nem bírtam nem látni a legtöbb ügyben az ügyködést. Doug azt mondta, hogy ő radikális humanista. Nocsak, mondtam. És te milyen ista vagy, kérdezte Doug. Semmilyenista, válaszoltam. Hát az meg mi? - kérdezte Doug.

Hümmögni! Mivel a hatalom fölöttünk saját szövegeink együttese. Olyan a ház, mint a lakója. Mi varázslók adjuk az igazolást, mi hagyjuk a főnököt jóvá a helyén, vagy mi durusoljuk el őt onnan. Pucér hatalom nem marad fenn soká. Mi öltöztetjük fel. Mi beszélünk a közjóról, az a törzsfőnök díszruhája. A hatalom beszél. A beszéd a hatalom. A szó a sámáné. Az a normális törzs, amelyben a sámán és a törzsfőnök nem azonos, keleten azonos, ez a mi nyavalyánk.

Olvastam az újságot: olyan súlyos ágyúgolyókat lőtt ki egy csatahajó a libanoni domboldalakra, mint egy gépkocsi. Itt áll velem szemben a savanyúcukor-torony az ő történelmi épp így létének teljes bájában. Pista telefonált Londonból, este itt lesz, gyere, éppen vendégek jönnek vacsorára, közeledik a karácsony, töltött káposzta lesz és diós-mákos beigli.

Elküldtem az aláírást a tiltakozáshoz, Gábort megverték a rendőrök, és még őt vádolták hatóság elleni erőszakkal! Hm. Lehet, hogy mondjuk fektéből rúgott egyet. Akkor is! Nem ment neki háromnak, hogy elpáholja őket. A newarki fekete rendőrfőnök azt mondta a televízióban; „Bár elég agresszívek vagyunk, alacsony az ölési rátánk.” Kishír az újságból: Apa vitte orvoshoz a fiát; nem látta, hogy a rendőr int, az autót zajában nem hallotta a szirénajogást, vagy legalábbis nem figyelt rá, vezetett tovább. Lövés: eltalálták a gyereket. Meghalt. Semmi. Miért nem állt meg az apa?

Zakózsébemből előveszem a noteszem, a legkisebb helyre szorítom össze a legtávolibb pontokat. Képeket hordok a zsebemben, amelyek így maradnak, nem szabad hátranéznem. A világ tetején vakációztam, közéleti-morális indíttatásaim nullfokon.

A világ teteje, amelyet egy kínai süteménybe rejtett rózsaszínű jóscédula ígért meg, és amely másnapra csakugyan meglett, akkor, 1983-ban az Agelov torony tizenkettedik emeletén a sarokszoa volt, ahonnan láttam a legfontosabb felhőkarcolókat, ahova bevágott a tavaszi reggeli nap. Fel-alá gurultam benne a kerek székemen, huzigáltam a gördülőfiókjaimat, és régi töredékeket átgépeltem.

Jutka fölébredt, a homloka még szűz volt a kérdésektől, és minden ruhadarab mosolygósan volt megválasztva rajta. „De kedves az exterminátor, hogy ilyen korán jött, s mire én felkelek, már elmúlt a bűdösség!” Álmomból ébresztett a csengetése: „Ki az?” szoltam ki. „A megsemmisítő”, mondta egy meleg hang az ajtó túloldalán. „Kit akarsz megsemmisíteni?” kérdeztem. „Téged, drágám”, búgta a kellemes hang. Gondolhattam volna akár az öldöklő angyalra is, de nem gondoltam, inkább a svábbogarakra, és beengedtem azt a vigyorgó, kalapos figurát. Ez meg a pumpával a sarkokban olyan egyenes folyadékcsíkot húzott, mintha nem emberkézzel fogta volna azt a bűdösítő pumpát; a látvány szépsége feledtette a szagundokságát.

Aztán látogatóba mentünk egy baráti házaspárhoz vidékre, vagyis az igazi Amerikába. A tiszteletemre rendezett vacsorát az akadémiai nyelv és elmeél uralta. Éjjel fölébredtem a barátom házában, a szobájukban olvasólámpa nem volt, a fényviszonyok is jelezték, hogy itt olvasás nincs, csak házaselet és alvás. Átléptem a kutyán, lementem a recsegő lépcsőn, asztalt és alkalmas lámpát kerestem, s egy üvegfülkében találtam magamat, amelybe bárki beláthat. Kerítés nem volt, a szomszédok áttekinthettek egymás otthonára. Az ajtó is hiányzott, a barátomnak nem volt külön dolgozószobája, legyen mindig megszólítható. Rózsaszínű házak

kerítés nélkül, átlátszó dolgozószobák, átlátszó férjek. Az íróasztalon vagy akár a fiók mélyén nincsen semmi titok. Barátkozás lehetőleg a tanszéken belül.

Gondosan csomagoltam, nyugtatót vettem be, pálinkát ittam, vállamon egy nagyobb és egy kisebb táskával lementem liften a tizenötödik emeletről, check out, sokat fizettem a telefonbeszélgetésekért. Polgári röghöz kötöttség egyfelől, test és elme szabad kóborlása másfelől. Idegesen utáltam az államhatárokat, ismeretlen városoktól meg tudtam részegedni, de tudtam lenni harmadnap már búskomor is a honvágytól.

A repülőutas beszíjazva tesz egy nagy sétát olyan sűrítéssel, amilyenre csak képes. Egy szempillantás alatt otthon vagyok. Házunk körül időmunkálta, rejtelmes kertek, nem túl hanyagok, nem túl rendezettek. És vagy tíz lakás, amelyben barátok laknak. Bekeveredem egy vendéglő különtermébe, ki dühöng, ki meg henceg, aztán cserélnek. Megy nekik a sértődöttség is remekül, önsajnálathoz verhetetlenek. Előadják, hogy a szörnyen meg vannak bántva, de ha megkenegetik őket egy kis dicsérettel, akkor a haldoklók is képesek belemosolyogni a kamerába. Mindent összevetve, gyámoltalanok. „Ön lelki felforgató munkát végez!” Úgy van, kérem, a kertet is fel kell ásni tavasszal. Hallgatom otthon a panaszosokat, a tépelődő és sértett táplálkozókat, hallgatom a kocsmában a sikerteleneket, mind hivatásos beszélők, akárcsak jómagam, mások nevében szószólók, így magasztosabban tudnak önmaguktól elérzékenyülni.

Az állami embernek jó volt a régi rend. A kiskorúnak kell a gyám. Segítettem kibújni a gyámkodás alól és megfosztani polgártársaimat a szilárd uralom bensőségétől. Neheztelő pillantások kapaszkodnak belém, fel kéne engem akasztani, javasolják ingerült sajtólevelezők

Jó, ha a Szent György-hegyen lefújja a homlokomról a verítéket a szél. Leszel még mozdulatlan eleget. A hosszú szárú, törékeny nyárfák fölött seregélyek vijjognak. Nem lenne baj, ha minden pontosan így maradna, ahogy ebben a pillanatban van. Nem lenne baj, ha Zsuzsi ugyanazt látná, ha majd annyi idős leszel, mint én most. Az is elég, ami magától jön.

Memorizálok. Ebben a feltáró ásatásban minden egész töredék és minden töredék egész. Csak utólag látom meg, hogy mit csináltam, hagyom futni a csikót, körözni a sólymot, majd megtudom, hogy merre tartanak, és mire vadásznak.

Ha jobbra nézek, az üvegablakon át egy Delta repülőgépet látok, most zúgott fel egy North American, a betonon repülőgépek gurulnak, azontúl egy tengeröböl, hajó megy rajta, a túlsó partján egy vonat csíkja húz el, távolabb egy híd fehér kapui. Megtelt a nagy terem, ajtócsapódások, fiatal lányok olvasnak. Most zúgott fel egy karvalycsőrű Concorde, hátrébb kisgyerek sír. Sok ember kavarog körülöttem. Csak én viselek nyakkendőt, ódivatú, európai figura. Zacsκόval, hátizsákkal mennek az utasok, nem útitáskával. Szalmakalapos fiú és fülhallgatós lány vonul előttem.

Elfoglalom a helyemet a gépen, turistaosztályon, a harminckettedik sorban az ablaknál. Felrohant az égre egy American Airlines gép. Iráni nő ül mellettem, előtte oroszul beszél egy házaspár. A szőkére festett hajú orosz asszony valami mulatságosat mondhat a kopasz férjének. Motorhangok, kis csendülések, színes arcok, betolnak valami konténert a gépbe, még állunk a reggeli napfényben. A pároknak, a barátoknak megvan a maguk intim hazai nyelve. Emelhető rakterű szállítóautók rohanganak a betonon, fent madarak, felhőkarcoló, füsttlen kémények. Kisgyerekhang, pereg a kopasz orosz nyelve, a gép kigurul a tengerpartra.

Diadalmas zenekísérettel egy hang közli, hogy a gép teljesen dohánymentes, s hogy nincs dugicigi a vécében sem, mert a füstjelző vijjogni fog, és a büntetés szép summa. Kialvatlan vagyok, ég a szemem, nincs e pillanatban semmi tervem. Nagy, szürkésbarna iszaptavakat látok, homoksivatagot és töredezett, hasadozott talajt. Odalenn halott táj, szakadékok.

Körülöttem alszanak, szívesen aludnék én is, ha tudnék. A fenssíkon árkok, felhőpamacsok úsznak a gép alatt, azok alatt pedig sötét árnyékok a homokon.

Mellettem egy tejkaramella színű iskolás lány betette a hitelkártyáját egy részbe, és innen a magasból telefonál a mamájával, közli, hogy jön, várják a repülőtéren. Törésvonalak, talajrepedések, gyűrött szakadékok egyenes, majd szögletesen megtörő vonala. Kietlen vidék, a gép teste remeg. Az utaskísérő kisasszony is telefonál. Recseg a hangosbeszélő, alattunk egy meredek szakadék, talán a Grand Canyon, barátságtalan táj. Piros harisnyás, fehér cipős, szőke copfos kislány bámul egy kisbabát. Fénylik a kaliforniai fiatalok barna karja és combja, nyugodtak, közönyösek és egészségesek. Airfone, ha lenne kártyám, felhívnám az égből Jutkát. Rázkódik a gép, a szél dobálja, lötyög a kávé a papírpohárban. Kicsi Föld, kicsi történelem. Nem sokat számít, hogy itt voltunk. Most még csak ez a pár előadás a honoráriumért, és aztán idén nem kell több beszédet tartanom. Átmentünk a turbulencián, a kávé megnyugodott a papírpohárban, tejes felhőben utazunk. *Thanks, no cream, no sugar.* Az ablaknak csak a felső szegélyén látok kék eget. Nagy fehér tányérban lebegünk. Futkosnak a repülőgépben fel-alá a gyerekek, nekik ez közönséges tapasztalat. Nagyokat ásítok, nálam öt óra van, odalenn kettő, Ivánék várnak a repülőtéren, majd nézzük az óceánt.

Az egyik széltorony tetején, ahonnan remek zuhanás adódik egy légörvénybe, a mosdó előtt sorban állva rámosolygok egy kétsoros öltönyt viselő fiatalemberre. Kezdő munkatárs lehet, reggel kilenctől este kilencig benn van a cégnél, ott marad azután is, hogy a titkárnők már hazamentek: ilyenkor veszik észre az igazgatók a többletszorgalmat, ilyenkor vonják be a fiatal munkatársat egy fontos beszélgetésbe. Az utastárs valószínűleg arról álmodozik, hogy egyszer ő is igazgató lesz, fent a dobogó közepén. Ennek érdekében kocsijából is félüzleti-félbaráti hangon telefonokat bonyolít. Leleményéből az eredetibb ötletek lecsiszolódnak, de javaslatából annyi megmarad, amennyi a többieknek is elfogadható. A fiatal szomszédnak minden oka megvan a bizakodásra: a forgalom, az egyensúly és a hírnév mutatói javulnak, egyre többen köszönnek neki, gyűlnek a jó kapcsolatok, a fontos meghívások. Ébredéskor még azt sem tudja, hogy kicsoda, mire a hivatali íróasztalához ér, megtudja. Hajnalig írja a jelentéseit a megbízóinak, feletteseinek, a központnak, de ha minden jól alakul, akkor egy déltengeri szigeten fog teniszezni, limuzinban utazik, és kézenfogva rohan egy fitos szőkeességgel a türkizkék habokba. Délután a fiatal utastárs az elfüggönyözött szobában aléltan kergeti párját ájulatba. Reggelenként a reményteljes ifjú fut, úszik, ő kapja a legtöbb olvasói levelet, ő áll a népszerűségi lista élén, az ő szavait idézik, az ő találmányaitól lesznek boldogok, az ő utasításait teljesítik, őt nézik, hallgatják a legtöbben, ő kapja meg a címet, a díjat, az oklevelet a csekkkel, őt léptetik elő, tőle kérnek autogramot az utcán, őt hívják társaságokba, neki kínálkoznak fel, őt engedik előre, tőle vannak megtisztelve, őtőle kérnek ajánlólevelet, őrá mosolyognak vadidegenek. Aláigazítják a széket, behozzák a kávéját, gyümölcsét, igen elfoglaltnak mondják, nagy ritkán azonban beengedik hozzá a kérelmezőt. Majd ahogy telnek az évtizedek, ez a jó arcú fiatalember, aki finom arcszesztől illatoz, több akadémiának lesz a tagja, díszdoktorátusokat halmoz, és kuratóriumok tiszteletbeli elnöke lesz. Az ifjú törekvők őt fogják hagyományukként elismerni, őróla hazudják majd, hogy személyesen ismerik, és az ő nevének említésére megnyílnak az ajtók. Ő az, akit halállal fenyegetnek, háztetőről célba vesznek, az ő kocsija alá tesznek robbanószerkezetet, nagy testek, golyóálló mellényt viselő, gyorstüzelő és golyófogó férfiak veszik körül. Nehéz volna eldönteni, hogy istenhívő lesz-e vagy istentelen. Tudni szeretné egy porszemét annak, ami tudható; annak pedig, ami sem nem tudható, sem nem mondható, a kétsoros öltönyt viselő fiatal repülőszomszéd tisztelettel kalapot emel. Nem isteníti sem magát a titkot, sem a róla szóló emberi beszédek. Csodálja a világot mint teremtetést és teremtményt, mint önmagát teremtő alanyt. A kétsoros fiatalember maga is a vállalat dolgozója, és részt vesz a teremtés

folyamatában. Úgy találja, hogy az állatokkal meglehetősen rendezetlen a viszonyunk, mert csak az a fölényünk bizonyítható, hogy meg tudjuk ölni őket, de az emberi értékeket alapul véve is sokban felülmúlnak bennünket, ezt ő, akinek lova, kutyája, macskája van, nemegyszer tapasztalta. Úgyhogy testvéreinknek mondhatók, ami nem igazolja a folyamatos mészárlásukat. Hogy mi olyan isteniek lennénk? És a szarvasok, a kecskebékák, a verebek? Akkor talán ők is. Ki találta ki az univerzum hierarchiáját? Mi, akik a tetejére állunk.

A kétsoros fiatalember azt állítja, hogy nem szeretne elbizakodni, szívesen beletörődik abba a tényállásba, hogy ő az élő és meghaló mindenségnek csupán egy absztrakt pontja, aki egyszersmind maga is egy egész mindenség. Ezen a ponton inkább behunyom a szemem.

Amikor kinyitom, odalent a hatalmas, lakatlan tájon érthetetlen krikszkrakszok. Megint látom a repülőgépből egy végtelen szürkésbarna síkon azokat a furcsa zöld köröket, amelyeken már annak idején csodálkoztunk, gondolom, a körbeforgó öntözőcsap művei; van, aki azt mondja: ufóleszállóhelyek.

Már fehér felhők fölött járunk, ragyog a nap, rázkódik a gép, becsatolni az övet, kinn fehér felhőtenger, fölöttem tiszta kék ég. Elöttem egy úr nem tud megnyugodni, izeg-mozog, rángatja az asztalomat. Az ember laposra üli a fenekét; kis combizom gyakorlatokat végzek. A repülőgép és a föld között fehér paplan nyújtózik. Szakadozik. Már csak pamacsok. Odalent a tenger fémes-fényes bőre. A nagy géptest egyenletesen nyomakodik előre a semmibe.

Ha majd hazaérkezem, nehézkes lesz a beszélgetés Jutkával. Köhög, nincsen hangja. Azt mondja, a gyerekek is várnak; félek, hogy csalódást fogok nekik okozni. Előbb fogok bemenni a műhelyembe, mint helyes volna. Még mindig a tejlavórban törekszik a gép előre. Rémes lehet a tegnap látott felhőkarcoló-irodaházban egy kis szobában egész nap úgy ülni, hogy az üveglakon át mindenki láthassa, mit csinál a munkatárs.

Mozgolódnak az utasok, a vécé előtt sorakoznak. A tejeskávészínű, tömör lányka unottan perecet rágszál, túl van a rágógumin. A légikisasszonyok traccsolnak, a gép ereszkedik, domborodnak a felhők, rángatózik az asztal.

A tanár szeretne kiszállni a tanításból. Sokan helytelenítik, ha csak úgy magára hagyjuk a várost. Azzal riogatnak, hogy valami új téboly mindig felfakad. A komiszság és a butaság mindig új porondon akar táncolni.

A kislány mellettem sok krémmel keni be sima, szőrtelen combját. Hova repül a madár? Gubbaszkodik. Felette-alatta fehér, napvilágította köd. Havas csúcsokat látok, mindig szép időben élni, mondják, néha elszomorító. A felhők ráfeksznek a hegyoldalra, kirajzolódnak a girbegurba hegyi utak, felhőpamacsok ülnek a csúcsokon, a völgyekben sűrű rendben egymáshoz tapadó egyforma házakból félköríves gyöngysorok képződnek. A havas csúcs a felhőtő fölé magasodik, a hófehér és tiszta a szürkés-ködös fölé. Ereszkedünk, az utakon észlelem a járműveket, a gép aljáról morgások törnek elő.

Felülről ez a nagy lepényváros nem elbűvölő. A nap sárga gömböket bocsát a ködbe. Innen a repülőgépről átülök majd egy kerti padra Ivánéknál a vízpart fölött, a meredeken levágott agyaghegy tetején. Azt a vonalat keresi a szemünk, ahol az ég és az óceán összeér.

Az ablakomból nézegetem az óceánt, amelyről most elárulom, hogy nincs is, mert egy az éggel, és az enyhén párás időben valóban sehol sincs vége, még a látóhatár peremén sem. A kékesebb szürkéség beolvad a fehéresebb, naposabb ködbe, de itt közelebből nézve pikkelyesebb.

A fák, amelyekre az ablakomból rálátok, terebélyesek, szélteben terjednek a föld fölött szétágazó, vastag törzstestvéreikkel. Repülőgép berreg, hullámlovasok igyekeznek megállni a deszkájukon, hogy egy szerencsés erejű hullám a hátára vegye és kisodorja őket. Majd fekete gumiruhában ráhasalva a deszkájukra visszaúsznak a mélyebb vízbe, hogy az előbbieket sikeresen megismétlődhessenek. A víz körülbelül tizennégy fokos, és inkább szürke, mint kék.

Felhők gomolyognak, Iván szerint ennek ilyenkor nem volna szabad előfordulnia. Az imént láttam cethalakat, de lehet, hogy cápák voltak, egészen közel a parthoz. Nem bántanak, mondta Iván, de azért egy házaspár nemrégiben eltűnt. Nem hiszem, hogy ma belenyargalok az óceánba, esetleg mehetnék beljebb a hegyi oroslánok és csörgőkígyók felé. Morzsi, a nagy bundájú ír juhászkutya néha az orrával benyomja az ajtót, látja, hogy itt vagyok, rendben van, megy vissza körbe rohangálni az ebédlőasztal körül. Iván tegnap, amíg levelet írtam, a hegyet futotta körbe, beöltözve, sípkában megtett vagy tíz kilométert, azt mondta, ez nagyon frissít, sőt szellemi mámort fakaszt, az úszás ezzel szemben álmosít. Nemsokára megyek álmosítani magamat, s utána átülök a döngönyöző medencébe, ahol mindenünnen erős víz alatti sugárkötegek paskolnak, gyúrnak.

A papíron is, a faleveleken is és a halványszürke fényes semmin, az óceánon is felhők között futkos a napfény, és a nyitott ablakon át melegíti a fejemet. Két vékony törzsű, hórihorgas pálma ingadozik a látóteremben. A kaktuszok derékig érnek, akkora levelekkel, mint egy húsbárd. Mondanom sem kell, hogy a repülő- vagy a helikopter-berregés éppoly állandó, mint a levélsuttogás.

Tegnap, ahogy néztem a diákokat a campuson, ugyanaz a jóakarató unalom bágyasztott el, mint amelyet az óceán látása ad. Ha nincs járda, ha nem gyalogolhatsz az utcán, ha szét-szóródhatunk a tágas térben, ha nem zavarjuk egymást, ha elkülönülünk minden dimenzióban, ha az a kérdésünk, hogy megölte-e a feleségét egy híres futballista vagy mégsem, noha a vérnyomok hozzá vezetnek, ha a hírek a világról oly esetlegesek, ha a templomi és a politikai beszéd sem különbözik a kereskedelmi hirdetéstől, akkor az érdeklődésem hamar ellankad. Ma az egész napom szabad, csak holnap lesz előadásom, az ügyek szabadságnak.

Mindjárt szétfoszlok a felhőkkel, és elhajózom a Csendes-óceánon. Kiúszom a komoly világból, mint amilyen például az egyetemi tanszék, ahova be kell menni rengeteg tudományos vagy személyi ügyet megtárgyalni. Délután helyénvaló a kollégákkal a klubban valamit meginni és megvitatni, továbbá ügyelni rá, hogy legalább másodmagunkkal menjünk a kari klubba, mert ha egyedül mennénk, még azt a látszatot keltenénk, hogy a mi társaságunkat senki sem igényli, hogy nem vagyunk elég fontosak.

Lehet, hogy két emberfajta van, a közeledő, alkalmasint nyomuló, és a távolodó, alkalmasint háritó. Az, aki zsupsz bele a forgalomba, mozgalmába, hemzsegségbe, sűrűségbe, és az, aki inkább kikecmereg ezekből, és zugolyt, háborítatlan rejtek- és megfigyelőhelyet keres. Ez a két fajta mindannyiunkban benne van, korunk szerint más-más arányban. Mért lehetne, hogy kiben melyik inkább, kit melyik hangulat tölt el gyakrabban és otthonosabban. Én inkább a távolságtartásban mesterkedem, persze mindig közeledve is egy turbulenciához, hogy aztán megkönnyebbülve kihajózhassam belőle.

Nincs bajom, mindenki barátságos, én pedig lézengek, felkaptatok a kert legmagasabb pontjára, és egy kovácsoltvas karfájú padon üldögelek. Fölöttem egy fenyőfatetőn kitartóan pityeg-csirreg egy fehér mellényes, rigó nagyságú madár. Ha átnézek a kék virágot hajtó jacarandafán és a rozsdás fügefán, a magasra törő pálmák között bámulom a Királynő Nyakláncá nevű öböl hullámait. Vörös hasú helikopter berreg a fejem fölött. Ebben a nedves, felhős időben megszólalnak a madarak, ha jön a nyári szárazság, odébb mennek. A távoli

szigetet megüli a köd. A sűrű túlevelek közül kihajol az égre a nap. Fekete gumiruhában hasalnak deszkájukon a hullámlovasok, hideg a víz, kivárják a nagy hullámot, amelyre ráállva kisodródnak a homokpartra. A hegyeken túl van a homoksivatag, amelyet ugyanúgy fodroz a szél, mint az óceán felszínét.

Háborítatlanság gyönyöre, itt közelebb vagy a húsos bokrokhoz, az ismeretlen, bólogató fényeszöld levelekhez, amelyeken megülnek az esőcseppek. Odalentről teherautó-morgás és -csattogás hallatszik, az emberek a gépeikkel lármáznak. Az asztal és a pad össze van ácsolva, egy nagy fenyőtől jobbra, vadvirágoktól balra jó látószöveget leltem, innen nem kell látnom az ostoba autókat. Elég nekem a tenger felszínének ezüstös vibrálása, néhány távoli felhőkarcoló és a hátam mögül egy vastag szürke esőfelhő előnyomulása. Ki tudja, merre járnak a szelek? Hozzák-e, viszik-e? A legtöbb mozgásban, sűrűsödésben nem benne lenni jó. Ezek a pelikánok tudnak valamit, és hasonlóképpen a deszka két oldalán kalimpáló hullámlovasok. Beúsznak és kisodródnak, megint beúsznak és megint kisodródnak, és ezzel egész délután elszórakoznak.

Egy pillantást vetek a rózsaszínű kockára, amelyben lakunk, hogy megvan-e még. A föld-rengés ugyan nem tett kárt benne, de a biztosító fizeti a folyosók újrafestését, rózsaszínű padlószőnyeget tesznek alá. Egy angol történész képtelennek tartja a „fehér” arcszín-megjelölést, rózsaszínű európaiakról beszél. *The pink civilisation*.

Sirályok, sasok, repülők, odatúl Ázsia. Európát és nagyhatalmait innen kisebbnek látom, s azon belül a megosztást értelmetlennek. A társuló szervezetek nem olyan fontosak, inkább csak változatos akadékoskodások. A kelet-európai törleszkedés és gazdagodni vágyás innen fordított látcsövön át tűnik fel.

A házban sok a perzsa zsidó, eljöttek az iszlám köztársaságból, amikor Khomeini uralomra jutott. Innen, a világ végéről is honvágyuk van vissza Közép-Ázsiába. Itt laktak az emigráns németek is: a két Mann, Brecht, Feuchtwanger és Werfel, Schönberg és Adorno. Feuchtwanger házában összejöttek vagy hatvanan, a házigazda egy óra hosszat felolvasott terjedelmes új művéből, Thomas Mann néhányat tapsolt, szép volt, mondta, és javasolta, hogy menjenek át a másik szobába kávé és süteményt fogyasztani. Feuchtwangerné kitett magáért, jócskán túlélte a férjét, kicsi volt, vékony, mint egy múmia, és meglepően erős. Könnyű, oszlopos, fehér házakban laktak, nézték mind az óceánt, a hátuk mögött a hegyekkel, a sivataggal, a fennsíkkal, majd dombos erdőségekkel, sok várossal és egy másik óceánnal, azon túl meg a zsúfolt, izgatott, ölésbe merült Európával. Valami nyugalom vigasztalhatta őket, a menedéké, ahol a helyi hülyék kevesebb vizet zavarnak, ahol a demokrácia mindent lefékez és mérsékel, ahogy az erős gépkocsik autópályán sem mehetnek száz kilométernél gyorsabban, a pelikánok pedig nyugodtan üldögélnek a hullámokon.

Éles vonal választja el az óceánt és az eget, vastag zöld levelek és lila virágok hersegnek a lábom alatt, a levegő csupa fenyőillat. Mossa a homokot a víz, beleharapnak a hullámok. Egyenruhás mexikói ember nyírja a fűvet, fekete nő hozza a postát, az uszoda vize melegebb, mint kíváncsi, kutyát bevinni nem szabad, egyedül úszom fel-alá a tízméteres medencében. Morzsi kutyára is ráfér a testmozgás, ráteszem a pórászt, amíg az autójárta kerti aszfaltúton átmegyünk, aztán elengedem. Egy zöld tobozt talál, elhever mellettem, harapdálja a tobozt, hempereg, hanyatt fekszik, nézi az óceánt, de nem bír hosszan nyugton maradni, nyalogatja a fűszálakat, nyújtózkodik. Indián munkás festi sárgára - hogy sötétben is jól látható legyen - a gerendalépcső szegélyét; spanyol amerikai kertész lármáz a nyírógéppel; a fehér parkettás kicseréli és legyalulja a padlót a bejárati kapu mögött, én meg Morzsi kutyával felkapasz-

kodom a legmagasabb pontra a kertben, ahova már inkább a madarak, mint az emberek zaja ér fel a kaktusz és fűszernövények közé.

Előbukkannak a felhők közül a helyek, a bokor alatt a kutya fenyőtobozt rág. Morzsi arcán derűt érzek, a fehér mellső szőrén sárgás napfény nyugszik és szellő motoz. Morzsi a duzzadt gyomot nyalogatja, és méla érdeklődéssel nézi az alacsonyan szálló madarakat. Lassan szárnyalnak a ritka kiáltású sirályok a víz fölött, vitorlás csónakok fekszenek a homokon, az égen motoros repülőgép és helikopter függ. Távol a köves hegycsúcs fehéres-szürke, egy autó szélvédő üvegén visszacsillan a fény. Dolgos kezek a földrengés okozta repedéseket eltakarják. A tengeren felhőárnyék imbolyog, vadon nőnek a fehér nárciszok.

Tegnap egy fiatalember megkérdezte: nem hiányzik-e, hogy az előző rendszerben az írók, a művészek fontosabbak voltak? Nem olyan fontos fontosnak lenni, válaszoltam. Később a huszadik emeleten rák és fehérbor mellett egy társadalomtudós, aki a bűn csábításáról írt egy könyvet, nagyon kihívónak találta ezt a választ. Hogy nem fontos fontosnak lenni? De hiszen itt semmi sem fontosabb, mint fontosnak lenni!

Csak dicsérhetem ezt a fényben megsötétedő bifokális szemüveget, amellyel jól látom a távolban felmagasodó bálnát, a lábam mellett fekvőtámaszozó gyíkot, valamint a hátulsó lábára álló mókust. Repül a vízen az ingatag, vitorlázó széllovas, packázik a nehézkedéssel, helyeslően nézem. Seholy egy hajó, csak repülőgépek, túlvilági fényben áll a legmagasabb fehér felhőkarcoló. Víz közelében élni jó. A nagy lakóritkaság is jó. Zizegnek a képzelt drótok a fűlemben.

Otthon sok a veszekedős, neheztelő ember, másokat szidnak, állítólag azok miatt boldogtalanok. A hatalmas, sötét felhő megérkezett, de még átfénylik a peremén a nap. Magam is többen vagyok, némelyikünk elég házsártos, néhányat magamból otthon hagytam.

Egy nagy házat, a szövetségi hivatalok épületét Oklahomában ismeretlenek autóbombával felrobbantották, a mentők száznál több halottra leltek, kutyákkal és érzékeny műszerekkel keresik a romok alatt a még élőket. Eljött hát Amerika szívébe is a legyőzhetetlen rosszindulat. A múlt századvég békéjét is pokolgépek zavarták meg, de akkor még csak a kimagaslókat akarták megölni. Most a terror demokratikus, mindegy, hogy kit talál, az a fontos, hogy sok emberrel végezzen.

Istenhittel, vallással bugyborog fel a béke talajából a gyilkolásvágy. Ezek a robbantók fehér árja nemzetet akarnak, hazafiak, és nem adják ki a kezükből a fegyvert. Géppisztolyt, lángszórót, sőt lézerágyút is akarnak otthon tartani. A milíciák lelkészei azt mondják, hogy itt nincs hely különböző bőrszíneknek, nincs hely két vallásnak, az egyiknek mennie kell. Harci sportokat gyakorolnak, horogkeresztet tetoválnak a testükre, és azt mondják: Hitler a bibliájuk. Belépés csak fehér keresztényeknek. Mindenütt legyen egy sejt, egy góc, egy iroda, egy elektronikus postaállomás. Innen, Amerikából is kaptam fenyegető leveleket. A náciizmus nemzetközi szervezet, megfogja a kevésbé iskolázottakat, a volt katonákat. Nem erőszak, mondják, csak éberség, de aztán megölnék egy zsidó üzletembert, egy fekete rendőrt, és bosszút állnak a gyilkos kivégzéséért. A terjedő jobboldal peremén ott van a puskaegyesülés, a fegyvert halmozó szekták.

A terrorista radikalizmusnak, a szervezett gyűlöletnek vallási szentesítésre van szüksége. A keresztény Krisztusról beszélnek, gondolom, szemben a zsidó Jézus képével. Templomaikból a szó kimegy a levegőbe a rövidhullámú rádióállomások nagy sokasága által, és terjed ellenőrizhetetlenül az elektronikus posta közvetítésével. Ki ad célpontot a készen álló gyűlöletnek?

Maguk között lenni. Táborozó egyöntetűség. Az eltérő ellenszenves. Aki nem olyan, mint ők, az ronda.

„Mi csak akkor értjük meg a dolgokat, ha minden nagyon személyes”, mondja egy amerikai író. Azóta értik meg, hogy a szélsőjobboldali milíciák nem jók, amióta láttak egy véres arcú oklahomai csecsemőt egy mentőmunkás karjában. Most a bomba és a terror beköltözött az agyukba. A terepszínű egyenruhát viselő milíciák a világ végét hirdetik, és buta fiatalembereket hiszterizálnak. Azzal ijesztgetik őket, hogy jön majd a világkormány, az ENSZ, és annak az élén majd a zsidók állanak. Horogkeresztek alatt óriási szendvicsekkel birkózva szakállas kopaszok automata fegyverekkel lögyakorlatoznak. Az egyik oklahomai robbantónak, úgy látszik, köze van hozzájuk.

Most a zászlókat félárbocra eresztve az amerikaiak meglepetten gondolkoznak, hogy miképpen volt ez lehetséges. A rossz eszerint közöttük is megvan, gyökeret vert, és nem nevezhető meg egyszerűen? Nem lehet rámutatni és gyorsan végezni vele, nem lehet sebtiben kivégezni? Itt ólálkodik közöttük, sőt bennük van, a lelkükben lappang? Ez valóban megzavaró, hogy átlagosan jó vagy annak gondolt ember is robbanthat, hogy nem a bűnös lény gonosz szándéka, hanem valamilyen - magát jó szándékúnak mutató - gondolkodásmód vezet a terrorhoz.

„Igen, a fehér-fekete gondolkodásból kellene kinőnünk - mondja egy amerikai fiatalember -, abból, hogy a jó fiúnak fehér kalapja van, a rossz fiúnak fekete kalapja, abból a kényelemből, hogy a gyanús valami nyilvánvaló jellel van ellátva.” Most fedezik fel a Janus-arcot, és megborzonganak tőle. A lokálmítológiának mindig a messziről jött ember a démona, az utas, aki másokkal, más hatalmakkal is kapcsolatban van, aki nem éri be a családi erényekkel, a vasárnapi baseballal.

Lobognak a szélben a zászlók, még mindig félárbocra eresztve. Az oklahomai robbantó kétszáz emberrel végzett, kőmerev arccal nézi a fotókat művéről, a halottakról. A mentőmunkások iszonyodnak a hullabűztől, már oszlanak a tetemek, kesztyűre másik kesztyűt húznak, a védőruhájukra másik védőöltözetet, nehogy megfertőződjenek a már oszló holttestektől. Most érkeztek el az óvodához, most jönnek a halott gyerekek.

Az egyik milíciavezető azt hirdeti a szószékről, hogy majd jönni fog a nap, amikor fel kell állnod a feleséged mellől, és fegyvert kell fognod. A politikai jobboldal azt mondja, hogy nem ismeri ezeket a szélsőséges örülteket. Az elnök a gyerekeknek azt mondja: tartsátok észben, hogy azért körülöttetek a legtöbb ember jó. Egy professzor elszántan, fogvillogtatóan, felcsattanva kacag ezen.

Már nem is tudom, hányadika van. Itt ülök San Franciscóban, jövök-megyek a messzeségben. A tizennyolcadik emeleten egy sarokszoa ablakában állok, megint a Csendes-óceán partján. Lenn egy medence, amelybe márványcsőveken ömlik a víz, és robusztusan harsog. Odébb a kikötő és a tenger. A prospektuson mosolygó szállodaigazgató szerint nem elég, ha otthonosan érzem magamat, de a szálloda varázsát is át kell éreznem. Az asztal jó, az ágy kényelmes, az ablakot nyitva hagyom, az álerkély betonkorlátjánál állva elszédülök.

Kilépek a szobámból a roppant ürt körülvevő belső körfolyosóra, ahol nyomban a zeneművészet remekeiben kell gyönyörködnöm. Ebédelni szándékozom a szálloda második emeleti hatalmas térségén, ahonnan látom a fel-le mozgó hagymakupolás lifteket és a belső függőfolyosóról lelógó zöldségeket, valamint a bajuszos fehér-vörös kertészt a copfos sárga kertésznővel, amint a már kissé hervadt rózsaszínű cserepes virágot hosszú sorban kicserélik. Egy japán csoport háta mögött ülök, amelynek férfi tagjai egy erélyes mozdulattal egyazon pillanatban hátracsapják a vállukra a nyakkendőjüket, hogy bele ne lógjon az ételbe.

A 1819. szoba önérzetes lakójaként egy paitát rendeltem, és száraz fehérborot. Fogalmam sem volt róla, hogy mi az a *paita*, kaptam egy óriási halmot (csirke, forró vasserpenyőben sütve paprikával, hagymával és vékony, lángosszerű lepényekkel), sok, nem túlságosan jó, de olyan embereknek való, akik körülöttem ágyúlövészerű röhögéseket hallatnak, majd egy pillanat alatt visszarendezik komolyra az arcukat.

Ülök egy padon a kikötőben, autók, kompok, joggolók, papírtálcából szendvicsezők között. A kínai tisztviselők a betonperemen ülve pálcikával eszik az ebédjüket, az izzadt futók kikerülik őket, a pelikánok sikongatnak. Az égen mindig lóg néhány helikopter, a toronyban zeng a harangjáték, a kompok szerteúsznak mindenfelé, a tőzsdealkusz-irodák várják az ügyfeleiket, és a gyorsbüfék az éhes, egészséges, jól megtermett és nem különösebben szép embereket.

Fehér épület villog a távoli szigeten, piros, rövidszárú nadrágban futnak az életmehosszabbítók. Ide jönnek a turisták, jobb, ha nem merészkednek messze a szállodától, de már a szálloda előtt tolonganak a koldusok, röhögnek, veszekszenek. Idős, vidéki házaspár óvatosan halad közöttük karonfogva, a férfi fehér szalmakalapban, a hölgy fején is kalap van, fogja a szélben a peremét.

Farral előre mennek ki a nyílt tengerre a kikötőmőlő mellől a fehér hajócskák, keresztezik egymás útját a kék öbölben, ellentétes irányokban húznak habcsíkot a vízen maguk mögött. Nagy hasú férfi alszik a kövön. Visszamegyek a szállodába, emelkedem a szobám felé a kékesen világító, hagymakupolás liftben. Magamra zárom az ajtót, behunyom a szemem, és halogatom az újabb kimozdulást.

A könyvesbolt előtt ordítanak a bolondokházából kitett feketék, próféták és koldusok, emberek, akik papírokat nyomnak a kezembe. Aki hirdetni akar, az hirdessen. Nagyobb séta után itt vagyok San Francisco mélyén, elfeketedett a környék. Itt nincsenek sietős üzlet-emberek és titkárnők, inkább csak lődörgő feketék. Roncsemberek néznek, a szemedet keresik, hogy kolduljanak, hogy valami üzleti szolgáltatást ajánlhassanak föl. Eléd áll valaki, aki egy nyomógombos naptárt szeretne rád sózni, mások gyanúsán szerzett holmikat kínálnak. Egy biztos, hogy a pénzedet akarják; az arcukra rá van írva a vég; éhesek, sokan vannak, AIDS-esek, koldulnak, rázzák az aprópénzt a papírpoharakban. Furcsa sapkák, éles fekete állak; biciklista megy luftballonnal, hosszú, lobogó ősz sörények, sapkaszerűen körbenyírt hajzatok, motyók, ráérős léptek, botozó, totyogó öreg színesek simlis sapkában. Szipkából cigarettázik egy helyesre nyírott asszír szakáll.

Beülök a Hotel Renoir kávéházba, kérek egy friss narancslét meg egy kávé, mögöttem Brahms szól. Odakint előttem egy köpenyes, borzas fehér ember rongyokba burkolt kutyuskát visz a karján; mögötte egy görbe, kopasz, vöröses, szeplős koponyájú ember piros pettyes kendővel a nyakában, világoskék dzsekiben, járás közben maga elé beszél. Megy a takaros hajléktalan, a hátizsákja alatt lóg a pokróca összegöngyölve; magas sarkú csizmában egy göndör hajú diáklány megnyújtott léptekkel; egy idősebb férfi finomkodóan eltartott kisujjal tartja a cigarettáját, a fejéről szőkésbarna copf lóg, fölötte szalmakalap; egy vékony fekete nő füléről hatalmas ezüstkereszt csügg, veszekszik a barátnőjével, akin testhez tapadó piros nadrág és fekete bőrzakó van; egy kalapos embernek annyi szőr van az arcán és a koponyáján, hogy a kalap bizonytalanul billeg a fején.

A szegények szatyrokkal mennek, a gacsos léptű öregek annyian vannak, hogy föl sem tűnnek, zsebre dugott kézzel lámpaoszlopoknak támaszkodnak. Egy idős kínai nő előredőlve, terpeszes lábakkal mérgesen halad sok barna papírzacskóval. Koros férfiak is szeretik a piros

nadrágot, kabátot vagy épp a fehér bányászsisakot. A piros nadrágos, fekete nő több zacskóval fel-alá járkal a kávéház előtt.

Az igazgató időnként megjelenik, és igazít valamit a süteményes tálcán, kitesz a pult alól még néhány darabot fejszóválva, hogy neki kell erre is gondolnia, volt elég sütemény a tálcán, de neki is kell valamit csinálnia, elvégre ő az igazgató. Ezüstkertes szemüvegben sapkás szomorú fekete, egyik kezében a kolduspapírpohár, a másik kezében sétat, a narancsszínű sapka siltje félrefordítva a tarkója felé, a haja a vállára, szakálla a mellére lóg, fülbevalója messziről villog, kukoricalespényt rágszál.

Jön egy jobban öltözött, késéles arcú fekete fiatalember könnyed, lenge járással, valakitől átvesz egy bankjegyköteget, és ugyanolyan könnyed, lenge járással továbbhalad egy rózsaszín kosztümös szöke nő társaságában, nevetgélnek. Egy férfi elöl zöld, hátul narancssárga hajjal, nagyon tarkára festett bőrmellényben az orrom magasságában megfricskázza a kirakatüveget. Egy daliás, ősz fekete ember terepszínű vászonoverallban úgy lépked, mintha az övé lenne az egész utca, a kabátjába belefúj, a copfját hátul kiegyenesíti a szél. Fent, az utca elején sietnek, itt ráérnek, itt az idő nem pénz.

Elhalad a kávéház előtt egy mérhetetlenül hosszú, mindkét oldalán négyablakos, vajsínű Lincoln limuzin, a leghátsó ablakon kihajol egy öregember, és nyelvet ölt. A járdán kis pörge keménykalap egy hórihorgas emberen, aki nyújtott lábakkal, parasztosan billegve lépked, és a hóna alatt egy folyton kibuggyanó, rongyos selyempaplant cipel. Magas sarkú piros, női csizmában megy egy fekete ember a barátjával, egy nagy bajuszos mexikóival, aki zacskóból étkezik és fülbevalóját behúzza a kötött sapkáját.

Megyek vissza a szállodába, a járda szélén húszméterenként koldusok rázzák a papírpoharukat, kurvák és hirdetőcédula-osztogatók állnak elém. Cifra portásegényruhában, virágokkal a kalapján fájdalmasan a semmibe ordít egy délceg fekete ember. Mindenütt a cipőpucoló; ha éppen nincsen kuncsaft, a tisztogató az apró pódiumát tisztogatja, látni, hogy milyen takaros és szorgalmas. Mindenütt, ahol ülni lehet, fekvő kőhasábokon, márványpadokon ember-roncsok ülnek, akiknek szaguk van. Megvan itt az abszurd öltözék esztétikája, értékelik a vad meglepetéseket. Elém tántorog egy kráteres, lemart arcú férfi, és biztosít róla, hogy már nem él soká, szeretne berúgni, támogassam, méltányolná a segítségemet. Egy másik ember egy bolti vásárlókocsiban négy-öt macskát tol, azt mondja, hogy ez a családja, adjak pénzt a cicavacsorára. A barátja mindenféle rongyzacskókkal tömte meg a kocsiját, egymás mögött haladva tolják erőlködve fölfelé.

Hányféle alázattal mondják automatikusan: *Change! Change!* Szabad ország, szabad a luxushotel előtt a koldusoknak ordítaniuk. Elvágtatnak melletted ezek a siető öltönyösök, nyakkendősök, és körülvesz a ráérő tömeg, amely remél tőled valamit. A fizetett behívogatók el akarják kapni a pillantásodat, ha rájuk tekintsz, már fel is pattannak az olcsó vetkőzős színházak kapujában vagy a szórakoztató elektronika boltja előtt, ott állnak és rád vetnék magukat, ha csak három másodpercre is érdeklődően megállapodnál a kirakat előtt. Az AIDS-es hol erre, hol arra rakosgatja a tábláját, mely szerint éhes, és az aprópénz ennivalóra kell neki.

Napsütésben, délben a ház tövében ülnek a járdán a tisztviselők, a kínai bankárinasok a szendvicsükkel vagy a nagy adag fagyaltjikkal, kis lapátocskákkal terelik be a habot a szájukba. A szálloda előtt, a betontérségen, a harsogó víz mellett emberek fekszenek a kövön, a zakójukat a fejük alá teszik: ezek nem hajléktalanok, csak elálmósodott tisztviselők, kis szundítás után mennek vissza az irodájukba fehér ingben és nyakkendősen. Sirályok

röpdösnek a tenger fölött, kövér fekete nők totyognak, mint a kacsák, két cserzett öreg alkoholista áll egy benyílóban, és barna papírzacskóban tartott vodkásüvegből iszik.

Los Angelesbe visszamenet a repülőgépen tornacipős, farmernadrágos alakok. A tudományos diéta országában van a legtöbb kövér ember. A férfiak csíkos trikóban, fura ábrákkal, az egyiknek egy tájkép, a másiknak egy nagy madár van a hátán. Tetovált karok, kihegyesedő pocakok. Egy kislány keresztel a nyakán, piros mikrofonnal a fülében, a nők hasán övre kapcsolt fekete cipzáros táska. A pálmák a várócsarnokban felnőnek a tetőablakig. A gépben ülve lengyel, orosz, német beszédhangok csobognak körülöttem, a mennyezetről lebecsátott televízió képernyőjén színes tájakat látok, erdőt, faházat, vízesést. A poggyásztartó-csattogások mögül egy éteri szopránhang közlendőkkel lát el bennünket. A kellemesen mély hangú kapitány tájékoztat, hogy Los Angelesben melegebb van, mint San Franciscóban, és a levegő páratartalma is magasabb. Az ablakban a levegőbe emelkedő gépeket látom, és a betonutcákon sorakozókat, ahogy a felszállópályára gördülnek. A képernyő sziklát és napkeltét mutat. Rengeteg vontatótargonca veszi körül a gépünket. Különleges alakú csomagokkal kínlódnak mellettem az utasok, nehéz beerőltetni őket a poggyásztartóba. A képernyőn régi gázlámpa, vízililiomok, szélben hajladozó fűszálak, virágkompozíciók, folyópart alkonyatkor, fenyőkoronák sötét felleges éggel. Most közelből, majd meg magasról láthatók a havas hegycsúcsok, és íme egy vízesés, majd egy szikla, amely akár egy hosszú ujjú kéz, az égbe dőf. Őzek bujdosnak a fatörzsek között, a sötét mező szélén megint fölkel a nap, és a képernyő elsötétedik. Kis repülőgépek futkosnak a betonon, buszok, teherautók és vontatók kerülgetik egymást. Megindultunk, a gép megmozdult, de megáll, mert egy másik hatalmas test - American Airlines - keresztezi az útját. Megyünk hátrafelé. Félkörben kanyarodunk hátra. Jön egy rövidfilm a biztonsági rendszabályokról. Idejövet a taxisofőr, aki Szomáliából jött, azt mondta, hogy itt minden money, reggeltől estig, januártól decemberig money-money-money, és ezt a szót hosszan, dallamosan ismételte. A képernyőn illatszerek kelletik magukat. Levegőt ereszték magamra, tüsszögők. A gép már hergeli magát, az égen repülők függenek, beálltunk a kifutóra: Na most! Remegünk, rázkódunk, rohanunk, és most fel, már odalenn van a város. Már az óceán fölött vagyunk, sirályok, vitorlások, kis hajók. A tenger finoman ráncosodik, felhőcskék söprik a szárnyat. Süt a nap, havasokat látok, alattunk homokdombok, itt-ott egy zöld folt és egy kis tó, aztán megint fehér homokhegyek, tikkasztó holt vidék, kiszárad folyómeder. Itt-ott ösvények, kitaposott utak, elszórtan házak is, a bennük élők alighanem szeretnek itt lenni, aranyarancsfelhők fölött tiszta ég. Los Angeles vagy ötven faluból áll, amolyan bevásárlóközpontokból, amelyekben vannak bankok, üzletek, hivatalok, netán egy kávéház és vagy három vendéglő. Mindez elmerül a többnyire földszintes, kertes házak tengerében. Fölülről látható, hogy a szegénynegyedekben a kisebb házak sűrűn összetömörülnek, a gazdagabb negyedekben ritkásan szétszélednek, kis magaslatokon guggolnak s néznek bele a nagy végtelenségbe, amely fölött pára úszik.

1995

PEREGRINÁCIÓ

Kész vagyok-e mindenre őszintén válaszolni - kérdezték a *Jerusalem Literary Project* barátságos és humoros munkatársai; egésznapos interjúra hívtak meg, elteszik CD-lemezen a jeruzsálemi egyetem könyvtárában. Hát persze, amennyire adódik. Minden interjúban őszinte voltam, legfeljebb felületes. Az éntolulásnak olykor túlságos helyet adtam. Igen, kész vagyok őszintén válaszolni minden kérdésre.

Hogy ott nagyobb a felrobbanás esélye, csak a fecsegés szintjén jelent valóságos veszélyt, statisztikailag nem értékelhető; a közlekedési balesetek számához képest a terror hatékonysága elenyésző.

Többre vállalkozom azzal, hogy eléállok a kérdéseknek, hogy ott mintegy kiszolgáltatom egyik énemet, a zsidót, olyan hallgatónak, akiket alig vagy egyáltalán nem ismerek. Izraeli hallgatóim, olvasóim tölem eltérően minden bizonnyal kemény azonosulásban vannak az ő zsidó és izraeli mivoltukkal, én pedig egy kissé feszélyezem őket, kívülálló a belülállókat, ami abból is ki fog derülni, hogy sokszor fogom hallani az interjún kívül is: miért élek ott, ahol élek?

Nemcsak azért teszem ezt, fogom mondani, mert jogomban áll ezt tenni, hiszen ez is elég volna. Azért is, mert megszoktam, mert így adódott. Meg is szolgáltam, tettem egy-két dolgot ezért az országért. Ezt a nyelvet beszélem, és itt vannak eltemetve a szüleim, nagyszüleim, dédszüleim.

Többnyire Bihar megyei zsidók, de jöttek cseh földről is az ősök közül néhányan, megtelepültek Nagyváradon és Berettyóújfalun. El is ágaztak messzire, lett például az egyik ágon egy trieri, egy manchesteri és egy New York-i rabbi. Szerteszéledt a család: a lányom Párizsban él, a nővérem New Yorkban és unokatestvérek szerteszét. Adottság, hogy sem Magyarország, sem Amerika, sem Franciaország, sem Izrael nem lett az egész család befogadó otthona. A Földön élünk, a földgömb különböző színes foltjain.

Miért vagyunk zsidók? Mert annak születünk. Mert zsidók voltak a felmenőink, ki tudja, meddig. Ez a tényállás soha nem volt kérdéses számomra, olyannyira, hogy a konverzió fel sem merült 1944 karácsonyán sem, amikor egy kolostor apái elrejtettek volna, ha áttérni hajlandók lettünk volna, gyerekfejjel félelmünkben igent mondván az ajánlatra. Az áttérés tekintetében jobban tetszik nekem a rabbik viselkedése, akik nem kapkodnak a hívekért, inkább elutasítják a jelentkezőt, jöjjön később, majd egyszer, ha nagyon akar, és így az elutasítások sorozatán át kiderül, hogy szívós akarat vezeti-e a jelentkezőt, avagy csak egy könnyű ötlet.

Mit is vállal az ember a zsidóságával? A természetes önfogadást bárhol a földkerekségen. Egy zsidónak mindenütt helye van a földön, ahol csillagos ég van a feje fölött. Egy zsidónak? Egy embernek. Bármilyen embernek. De a zsidót a mogorva körülményekkel szemben rezisztensebbé teszi az ő hordozható vallása és az az aránylag nagy tér, amelyet a vallás a szövegek értelmezésében a személynek juttat.

Megerősíti az egyes zsidókat az a különös interperszonális viszony, amelyet a próféták Isten hangjával létesítettek. Példájuk felszabadította a többi zsidót az utánzásra. Ez a barátság imádkozási technikává válva (vagy éppen abból kinövően) duálissá fejlesztette a közszidók énjét. Az egyik a gyarló, a másik a törvény szava, a kötelesség, a megnevezhetetlen, aki hatalmas munkát bíz az emberre, azt akarja, hogy a lelkiismeretének az uralma alatt éljen.

Az igazi gazdát a zsidó magában hordozza; az Úr, aki benne van, méri rá a kötelességtudást, ezt az ernyedetlen hajcsárt. Ettől a drive, a szorgalom, a lényegre törő tudásvágy. Attól, hogy ketten vagyunk. Kettesben lenni erőt ad. Ha körülvesznek, ha sokan vannak, akkor is ketten vagyunk. És ő most vagy máskor mindeneknél hatalmasabb.

Majd jön a nagytestvérem, és jól ellátja a bajotokat. Ha meg most még a baj inkább a zsidót látogatja, a belső szabadságnak ezek az órái vigaszul szolgálnak neki bármely sanyarú élethelyzetben. Az istállóajtóból is kinézhet a csillagos égre. A nagyobb belső szabadság nagyobb külső szabadságigénnyé változott, ami a világi viszonylatokban kötekedő, elégedetlenkedő viselkedésekhez is vezethet. El tudok képzelni forradalmárokat tele fortyogó nehezteléssel.

Vannak gyengéd anarchisták is, kivált a művészetekben. Nincs művészet anarchizmus nélkül, amely azt mondja, itt nincsen törvény, csak a szerzőé, az alkotóé. Semmi, ami előtte létezett, semmi, ami isteni, semmi, ami emberi. És ha az Úr, a másik elégedetlenkedik, akkor mondhatjuk neki, hogy bátyám, és sem szólok bele a maga dolgába, csinált egy világot, diktálja benne a törvényeket, elég goromba törvények, ki-ki folytassa a maga üzletét, neked is megvan a magad műve, nekem is megvan a magamé.

„Jól van - monda Isten -, csináld”, de megáll oldalt, és ironikusan nézi, hogy barkácsolom össze a saját, külön törvényemet, még hozzá úgy, hogy az egésznek is meg a résznek is legyen valami értelme. Kínlódom, mi tagadás, ő is kínlódik, mi tagadás. Itt megy, ott összeomlik az egész, küszködő mesteremberek rendetlen műhelyben.

Ebből is kihallatszott, remélem, a szemtelen zsidó szólama. Regényeimben oldalt, felül jár az eszmélet. A narratív hős a cselekvő hőssel együtt halad, de mindig egy kicsit többet tud, mintha ők mind egy bőrbe lennének összevarrva az angyalukkal. Azt a birkózást, Jákobét, Izraelét naponta kisebb-nagyobb intenzitással lebonyolítják. Van, akit az angyal már elkerül, meglátja, és messziről legyint, majd elfekszenek a csontjai, mint a kövek.

A másik meg folytatódik a gyerekeiben, az unokaiban és mindabban, amit rájuk hagyott. Ne kelljen mindent előről kezdeni. A legtöbb, amit a szülőktől kaphatunk, a meleg jóváhagyás, amit az anya is, az apa is másképpen juttat, továbbá a fészekből kiröpítés, a repülés, vagy mondjuk inkább a saját lábunkon megállás tudománya.

A zsidók számára természetes, hogy a család mindenekfelett. Az istenfélő, értelmes zsidónak lehet sok gyereke, azokban leli örömét a felesége is, ő is, de azért oda is eljár, ahol a férfiak találkoznak, templomba, kávéházba, akadémiára, bárhova kaszinózni, esetleg csak le a térre, a kőasztalok mellé. A család nemcsak kontingencia. A család szubsztancia. Adottból választottá tehető. Azt a gyereket kell szolgálnod, aki belőled származott. És ha neked nincs, akkor egy rokon gyereket, hogy a gyerekeink ne vesszenek kárba. A megölteket pótolni kell, a megöltek lelke adoptál egy újszülöttet. Halott rokonainkkal is össze vagyunk kötve. Helyet adtunk nekik a házban, a karosszéken, az útításkában.

A családapák magányos órái elfogadottak, de teljes magányra nem számíthat, mert a valódi családapákból nincsen elég, túlkereslet van irántuk. Nagy a tanácstalanság. Nincs kihez fordulni. Van, aki beleharapdál az igaziakba, úgyhogy nagy a keveredés a valódi családapák és a pozőrök között. Persze a különbség kiderül; idővel, amikor az a rész, ami a divaté, már elévült, amikor a tartós részt keressük, és akkor vagy van, vagy nincs. Olyan tanúság kell, amely nem hazabeszélés. Akkor vagyok igazmondó tanú, ha semmilyen összetartozás nem homályosítja el az emlékezetemet és az ítéletemet.

Íróként nem vagyok zsidó. Szándékom szerint legalábbis. Íróként semmi sem vagyok, csak az a két ujjam, amely a tollat mozgatja vagy a tasztaturán petyegtet. Van a homlokom mögött egy falitábla, és ha behunyom a szemem, arra látok felírva betűket. Így elindulnak mondatok, magamban fűzöm tovább őket.

Egy elemző föllelhetne a szövegemben olyan tulajdonságokat, amelyeket ő jellegzetesen zsidóknak minősít. De ez már az elemző dolga lenne, ha akarná, bebizonyíthatná, ahogy azt is figyelembe kellene vennie, hogy magyar nyelven íródtak olyasmiről, ami magyarokkal történt, ha magyar zsidókkal is.

Egy kissé örült szemű német professzor egy cédulát nyomott a kezembe: az identitások pluralitása nem más, mint skizofrénia. Ami bizonyos együgyűségre vall, mert én rendelkezem ezzel a pluralitással, és mégsem vagyok bizonyíthatóan skizofrén. Lehet tehát több lovat is fogni a kocsni elé. Mert az identitás a ló és az öntudat a kocsni.

Hogy ki az Úr? Mindig kerül valaki a fejünk fölé. Például egy baba, akit magasba emelünk, vagy egy nagybacska gyerek, akit még mindig a vállunkra veszünk. Minden erőlködéstől, minden hasonlástól, minden fölöttem álló lényeghez törleszkedéstől mentesíteni igyekeztem magamat. Hogy egy kis nyugságot szerezzek. Hogy ne szólhassanak túl sokan énrám. Hogy a kötelességeimtől ne kukuljak meg. Hogy ne legyenek a szorongástól lelki kuka.

Rám szól ugyanis a feleségem. Őrajta kívül másnak nem adok hatalmat magam fölött. Rettenthetetlen autonóm vagyok publikusan, és alázatos papucsférj otthon. Ez a stratégiám. Ez a ravaszságom. Így jutok lélegzethez, így bírok szórakozni, így biztosítom a szükséges magányt, így esik jól.

95 10 17. Jeruzsálem. A papucsférj megint a feleségét hívja; akkor normális, ha megvan köztük a vonal, ha bármikor szólhatnak egymáshoz, és együgyűségeken, életapróságokon mulathatnak.

A Miskanot Saananim vendégházban, a dolgozószobámban ülök, van egy étkezőkonyha is, és egy galérián ágy és fürdőszoba. Kávét, narancslevet ittam a fedett teraszon délinövények között, azzal az emberrel, aki holnap kérdezeni fog, és akivel szemben csak annyira leszek őszinte, mint a nyilvánossággal, hatóságokkal itt és otthon, mint holnap az Izrael Hangja rádióval és utána a Háárec nevű lappal. Meghívóim ismert zsidó írókkal nyolcórás tévéinterjúkat csinálnak, cégüket a Rothschild bankház pénzeli, és Simon Perez a tiszteletbeli elnöke.

Adtak egy kis zsebpénz napi költségekre, adták ezt a remek szállodai elhelyezést, a sétalehetőségeket és a tanácsot, hogy ne menjek a óvárosba, amitől elszomorodtam, mert valahogy a zsidó rész kevésbé érdekel Jeruzsálemben, mint az arab vagy a zsidón belül is az ortodox, a más, mert a zsidó belváros az euroamerikai modern mintát követi, és ez így van rendjén, az arabok új házai is hasonlóak, csak az más, ami régi.

Most több a fény, több egészséges, elég jóképű és alakú fiatal siet fel-alá a Ben Jehudán, a sétálóutcán. Akkor, 1986-ban is sokan voltak itt késő este is, ez volt a mediterrán korzó, derékig érő hajzatok, egymásba boruló párok, némelyik fiún kipa van, de ettől még az összebújás nem kevésbé alapos. Baloldaliak a fogadóink, mérgesek a vallásosokra, világiak akarnak lenni, és egyenrangú nők. Elegük van a valóságidegen fantáziálásból. Az arabok is kezdenek ráismerni a valóságra, a zsidók is, nevezetesen arra, hogy a másik itt van, és sem a tengerbe nem lehet dobni, sem a Jordán folyón túlra áttelepíteni, de lehetetlen, hogy ne maradjon egy radikális kisebbség, amely ha arab, nem tud lemondani Izrael állam felszámolásáról, ha zsidó, nem tud beletörödni Júdea és Szamaria visszaszolgáltatásába, Jeruzsálem megosztásába.

Az etnikai tisztogatásról a két nép zöme talán lemondott, de érzékenyek, a becsületükre kényesek, és a kés még könnyen előkerül. A zsidók is nekiindultak a dél-libanoni hezbollah-állásoknak a levegőből és a szárazföldön, mert a felrobbantott hat fiatal katona életét megbosszulják.

Meghívóim arra biztatják kérdezőmet, hogy legyen tapintatosan provokatív, és azt kérdi tőlem közvetve az itteni televízió főembere, hogy lehet-e polemikus most péntek este, amikor fölolvassok egy szöveget. Mi lehet az értelme a polémianak? Valószínűleg az a kérdés, hogy miért élek Budapesten, és miért nem itt. Mire én azt a választ adom, hogy amit hatvanhárom éves koromig csináltam, azt nem másítom meg, csak ha nagyon muszáj. Inkább megvédem a jogaimat ott, ahol vagyok.

Tudok egyéni módon is védekezni, ez hozzá van kötve a mesterségemhez és ahhoz, amit mások gondolnak rólam. Örülök, ha elismernek Izraelben zsidó írónak, mert az vagyok; örülök, ha elismernek Magyarországon magyar írónak, mert az vagyok. Ha valaki vitatja ilyen-olyanságomat, azt mondom, legyen meg az öröme. Nem épeszű, akinek az a passziója, hogy valaki másnak valamilyen hovatartozását megkérdőjelezi.

Persze hogy senki sem egészen az, aminek mondja magát. Senki sem egészen ez vagy az - hála istennek! -, hanem még valami más is. Ennek a *még valami másnak* a letagadása, eltávolítása hiábavaló erőszak önmagunkkal és másokkal szemben. Az a *még valami más* a többlet, az visz tovább ismeretlen határok felé, az tesz az emberiség nevű faj egyik példányává.

Ha zárójelbe tesszük a zsidó identitás mániáját csakúgy, mint a többit, akkor mi marad kutatási eredményként, elemezhető témaként, vizsgálati eredményként a zsidó szerzők műveiben, ami szellemi közösségnek is minősíthető?

Éppen az, amiről szó van: a problematikus, paradox, dialektikus, plurális, egyénileg megkonstruált, többelemű identitás.

Hogy túllendülnek valamilyen transzcendencia irányában az adotton. A vonzódás az egyetemes távlatokhoz, a határon túlihoz, az éppen fennállónak a vitatása, bírálata, a kritikai viszony az emberi közösség adott állapotával szemben, ami már a próféták szövegeiben megjelenik.

Hogy maguk mögött érzik az isteni igazságot; hogy mind személyesen akarnak közvetítést találni napi ügyeik és a Mindenható vagy a világtörténelem szelleme között, az absztraktnak és a kicsinyesen konkrétak a szüntelen érintkezése által.

Hogy kíváncsiak, a zsidók mindig szétszéledtek, hogy oda mennek, ahol mások még nem jártak mind a térben, mind szellemiekben, a kísérletező kedv, megpróbálkozni valami originális módszerrel, üzleti ötlettel, hogy lehet a határokat átlépni, megkerülni, hogy lehet szabadulni onnan, ahonnan látszólag nem lehet, hogy lehet a zsákutcából kikeveredni, hogy lehet a gettóból kijönni?

Mihelyt nem volt olyan ellenséges a külső környezet, a gettóból hálózat lett. De a gettó belső elzárkózás is volt és maradt is valamelyest, még a hálózati szerveződés korában is. Gyanakszanak a többiekre, hogy azok vajon nem tartoznak-e oda, a zsidók gyűlölői közé. Vajon nem gondolják-e, hogy nekik, zsidóknak nem kellene létezniük, vagy legalábbis nem így, ahogy vannak. Baráti bírálattal korlátoznák őket. Ne nyüzsögjenek, ne foglalják el az első helyeket.

A zsidóknak a teljesítményeikért fizetniük kell.

Olyan régióban, ahol van irigység, ott az antiszemitizmus fennmarad, és ezt a zsidók éppen az asszimilációjukkal vagy integrációjukkal érik el, azzal, hogy magukévá teszik azokat a versenypályákat, amelyeket a környező társadalom kialakít, és azok közül többen is jó helyezéseket érnek el.

A zsidók nem lesznek utcaseprők, mert a sok évezred alatt felhalmozódó intellektuális tőke tovább öröklődik az utódokra. Az érzékenységet, az alkatot és valószínűleg intelligenciánk természetét is összeadjuk abban a génkódtéliban, amik a gyerekeink. Hordozható örökség ez, és bárhol működtethető. A zsidók sok kínnal, gürcöléssel, veszéllyel, de évezredek alatt megtanulták a munkát és a fenyegettetést.

A zsidók zöme nem tud nem diaszpórában élni. Ahol vannak, ott az intellektuális, tudományos, pénzügyi, jogi, irodalmi, mediális pályákon koncentrálnak, tehát irritálnak, gyanakvást és antiszemitizmust keltenek, mert a pusztá létükkel feszélyezik a többség intim önarcképét.

Danilo Kiš azt mondja, hogy zsidónak lenni maga az elidegenedés. Gondolhatnánk azonban azt is, hogy zsidónak lenni nemcsak büntetés, csapás, balszerencse. Egy zsidóban lakik egy internacionalista, lakik egy izraeli nacionalista, és lakik egy másik fajta nacionalista vagy regionalista, ha nem Izraelben él, például egy magyar nacionalista.

Talán a nézőpontváltásnak ez a viszonylagos könnyebbsége nehezíti, hogy a zsidók elvakultan belefeledkezzenek a dühöngő vagy éppen tompa idegengyűlöletbe. Vannak gyilkos zsidók, de a zsidókat inkább ölték, semmint hogy ők öltek volna.

Természetesen minden identitás egyszersmind korlátozottság, a zsidó is az, csak mert nem-zsidó. Vagyis hiányzik belőle valami, ami nem ő. Bármely néphez hozzátartozni az együgyűség egyik neme. Ugyanezt mondhatnánk minden odatartozásról, földrajzi, polgári, családi odatartozásunk mind egyszersmind kijelöli a határainkat és szegénységünk, tudatlanságunk roppant tartományait. Pusztán azzal, hogy A. vagyok, fájdalmasan lemondok B.-ről.

A kovász mozgékony és mozgásban van. A zsidóknak nem állt módjukban sok nemzedéken át beszövédni egy házba, egy kertbe. Diaszpóra népekre, amelyeket gyakran elűznek, nem lehet jellemző a földbe gyökerezettség, vagy ha tetszik, a röghöz kötöttség belső vigaszvilága és mitológiája.

A hagyomány őrzése nélkül semelyik nép nem létezhet. Nemcsak a tudós, reflexív őrzésre gondolok, nemcsak a történeti munkára, hanem az egyszerű ember életgyakorlatára. Vallásos zsidónak lenni annyit jelent, hogy szabad elhatározásunkból az életünkben ugyanazokat a normákat követjük, amelyeket az őseink valamikor kodifikáltak, néhány száz vagy akár néhány ezer évvel ezelőtt, és a szokásoknak ezt a megmásíthatatlan állandóságát előnyben részesítjük a változó idő ajánlataival szemben, ennél fogva személyünkben a vallási törvény megtartása fontosabb, individualitásunk csak az Örökkévalónak a törvény szerint odaszentelt élet egyik módozata lehet.

A másik út a katonailag is alátámasztott nemzetállami szuverenitás, amely egy második tömegmészárlást megakadályoz, vagy legalábbis a Maszada erőd védelmezőinek vagy akár a varsói gettófelkelés harcosainak az etikáját állítja szembe a megadó áldozat szerepével, amelyre a zsidókat a külső megfélemlítésen túl a belső megfélemedés vezette, az, hogy az ellenállást nem helyeselték volna, mert erősebb volt bennük a lojalitás a befogadó és egyszersak kirekesztő állam hivatalos intézkedéseivel szemben. Hiszen az emancipációnak a törvénytisztelet volt az ára. A második út tehát a közös önvédelem és az együttes kiállás méltósága, a zsidó nemzeti öntudat.

A harmadik út, amely inkább a diaszpóra zsidókra jellemző, a világi humanizmus, amely tud lojális lenni a helyhez, a nemzethez, amelybe beilleszkedni próbál, de kiszabadulva - részben a kitaszítás által - a hely elfogultságaiból, nem a másik helyi elfogultságot választja, hanem valami tágabbat, amibe belefér, hogy generációkon át ott marad, ahol van, és gyarapítja a környezete kultúráját, eszméletében azonban igyekszik túllátni a nemzeti korlátain.

Lehetséges természetesen három nem zsidó válasz is. Az első a kitérés, netán éppen a katolikus egyetemesség fogalmának a megalkotása, a paulusi mű. A második a modern korban nacionalista azonosulás a befogadó nemzettel. A harmadik az internacionalizmus, mint például a marxista szocializmus vagy akár a világi diszciplínák transznacionalista realizmusa.

Elkerülhetetlen, hogy a zsidóság megértse ezt a létében hordott multipolaritást, az „autentikus” és a „nem autentikus” választások hármasságát. Nem autentikus a választás, ha a zsidóságot elutasítva, levetkőzve, megtagadva, tehernek, keresztnek, akadállyal felfogva, egyszóval asszimilánsként a környezethez hasonlunk. A zsidó áttérhet más vallásra, ez az ortodoxia radikális ellenpólusa; választhat egy másik nemzeti öntudatot, és választhat egy olyan internacionalizmust, amely az ő zsidó mivoltának a megtagadását feltételezi, ilyen volt a kommunizmus. Az autentikus utak közül első, a rendi-feudális út, az elkülönülés a nem zsidó vagy a nem ortodox, a keveredő közegtől bezárkózással, gyanakvással és a külső világ ignorálásával jár együtt. A zsidó nacionalizmus és a világi ambivalens univerzalizmus éppúgy jelenthet vakságot és elzárkózást a másik kettőtől. Mindenesetre a zsidók kompromisszumot keresnek az életükben e között a három ajánlat között, és az az érdekes, hogy ki hogyan reagál erre a létbe épített hármasságra, ki mit választ első renden, az imát, az országot avagy a világot. Mind a három válasz egész világ, és nem áll jogunkban úgy választani közöttük, hogy értékhierarchia szerint rangsoroljuk őket.

A magyar népnek is fia vagyok, a magyarok világában telt el az életem, a felmenőim magyar zsidók. Sem az állampolgárságomon, sem az anyanyelvemen, sem a vallásomon, sem a családi származásomon nem tudok és nem is akarok választani. A legkézenfekvőbb így elfogadnom magamat ezzel a mérsékelt bonyolultsággal. Aki ezt a multipolaritást nem tudja érdeklődően átélni, annak számára a zsidóság skizoid állapot, leszakadottság a meleg otthonosság élményéről. De hát kinek adatott meg ebben a világban a meleg otthonosság?

Mindenesetre érdekes élmény találkozni más országbeli zsidókkal és rögtön közös hangot találni. *Sei gesund*, mondja a belorusz zsidó taxisofőr Los Angelesben, és nekem ez megmelegíti a szívemet, mert ennek az embernek a mosolyában, a bölcselkedésében rokon ismerőséget érzek. Taxisofőrrel és egyetemi tanárral most találkozunk először és aránylag könnyen megértjük egymást.

Az egyöntetű ember szemében a plurális identitás vagy odatartozás, a többstratégiájú ember démoni. A szinguláris odatartozás és a plurális odatartozás ethosza kölcsönösen negatív mítoszokat alkot a másikról. A szingulárisnak a plurális megfoghatatlan, a plurálisnak a szinguláris földhözragadt.

Ambivalenciájától - polivalenciájától - egy zsidó nehezen tud szabadulni. Ez kellő elfoglaltságot ad mindenféle egomániák kifejtéséhez. Amiből következik, s indokolt felkészülni rá, hogy ingerlőek vagyunk.

A zsidók léte kihívó. A zsidó istenfogalom kihívó. A kihívás nem szüntethető meg sem belülről, sem kívülről. Együtt kell élni vele és a kihívás reakcióival. Sem az asszimiláció, sem Auschwitz nem alkalmas válasz a problémára. A kihívás problematikájával szembe kell nézni.

Miért nem olvad fel a környező többségben? Miért nem adja át magát egészen, miért csak részlegesen és feltételesen azonosul környezete szenvedélyeivel?

Miért nem keresztény a zsidó? Miért nem muzulmán a zsidó?

Ha a nemzeti, az etnikai és a vallási szféra más népeknél egységesül, az a zsidóknak előnytelen, mert növeli kirekesztettségüket. Maguk a zsidók azonban összekapcsolják Izrael államban a nemzeti, az etnikai és a vallási tudatot.

A legnyugtalanítóbb kérdésekre senkinek sincsen biztos válasza. A rabbik nem monopolistái a zsidó öntudatnak, az izraeli politikusok sem azok. A zsidó irodalom *egésze* fogható fel csupán megközelítési kísérletnek, az irodalom ama jellegzetességének a figyelembevételével, hogy a szerzők egyetlenségüknél fogva szükségképpen korlátozottak, még akkor is, ha másoknál valamivel messzibbre jutottak a megértés exkurziójában.

Délután, hosszú csavargásról jövet átmentem a mutatós, nyugatias zsidó belvárosban, aztán a Méa-Searimon, és az óvárosban az örmény, keresztény negyeden, ültem egy téren egy zsidó-kávéházban, ugyanezt tettem a Jereván nevű örmény kávéházban az óvárosban, majd egy muzulmán arabban a Damaszkuszi kapunál. Tegnap este óvtak attól, hogy bemenjek, kivált, hogy egyedül bemenjek az óvárosba; természetesen bementem, de egy kissé szorongtam. Két barátságos arabbal jól beszélgettem.

A nyugati város, a világi zsidó Jeruzsálem olyan, mint a földközi medencében számos város, rohanó autók, néhány felhőkarcoló, fényes bankportálok, sok bérautó-ügynökség, néhol szemetesebb, rendtelenebb, építkezésektől kusza negyedek, de aztán megint pálmák, szökőkutak, adományokból lett parkok és nagyszerű mellékutcai életek, sok vendéglőcske, nem túl nagy forgalommal, áradó turisták, akik nemzetköziesítik és a vendéglátásra fordítják az itteni viselkedést.

Ennek épp ez ellentéte az ortodox negyed. Ott engem nem is láttak, tökéletesen zárt társadalom, nem látják meg azt, ami nem hozzájuk tartozik, én néztem őket, ők nem néztek vissza, érthetetlen munkálkodásokba merültek, ócska hűtőszekrényeket tettek működővé, kegytárgyakat árultak, csúf cipőket, édességeket. Sok csúnya, rossz testalkatú embert és sok gyönyörű, elmélyült arcú embert láttam, finom és elhasznált, szomorú asszonyokat, rengeteg gyereket, férfiakat a gyerekeik hadával, az útszélén ácsorgó gyerekcsoportokat, focizó, lépcsőházban síró, teraszokon, kis udvarokon csacsogó gyerekeket. A kisfiúknak kipájuk volt és hosszú, csőbe göndörített oldaltincsük. Legfurcsábbak a széles szőrmekucsmás, térdnadrágos férfiak, akik mondhatni olyan érdekes uniformisba öltöztek, mint a királyi testőrök. Hozzájuk képest az asszonyaik szürkébbek. Az ortodox férfiak parádés kakasok, a feleségeik kevésbé feltűnő tyúkok.

Nekem nagyon ismerős volt mind a polgárias, mind a vallásos negyed. Ismerős arcok a régmúltamból. Mind a villanegyed, mind a kövekből, deszkából, bádogból anarchikusan összetákolt építmények a Méa-Searmiban, a tóratudósok szoftver-boltja, amelynek egy-egy lemezén rajta van a Talmud.

Ezeknek az embereknek az elvonatkoztatás a mindene. A földi-testi életük: annak fenntartása, ami volt. Vannak bankjaik, valahonnan beszerezik az áruikat, de minden olyan, mint a háború előtt volt. Olyan arcok ülnek a boltok mélyén, mint hajdan Berettyóújfaluban.

Örök világ a hatalmas piac a bazársorokkal, ahol minden van egymás mellett, selyemkendő és hal, olajbogyó és csirkeláb, nagy marhahúsok héber betűs feliratokkal, rengeteg mag, diófélé, pompás gyümölcsök. Sok frissen sajtolt narancslét ittam, kitűnő török kávékat kardamon-szemekkel. Itt könnyű meglenni hús nélkül. A levegő mindenütt mozgott, porban, homokban is lépkedtem, jártam vagy öt óra hosszat, egyre frissebb lettem. Kinéztem egy utcát, mentem rajta egy darabig, aztán elfordultam, hol a forgalom felé, hol meg az elöl. Megérzéses elágazásokat követtem, és ahogy mentem, eltűnt a csúnya, az is szép volt, attól függ, honnan nézed.

Az ortodoxok negyede tiszteletet keltett bennem, hogy így meg tudták őrizni a múltat, hogy önérzetesen kimaradtak a modernitásból, hogy eszük ágában sincs fejlődni. Őnekik a tradíció elég, ha felhasználják is a régi szövegek tanulmányozásához az informatikát, de ez csak eszköz, a lényeg a készülődés az Úr elé. Ez a világ számukra esetleges. Magunkba mélyedve haladnak előre, gyakran érthetetlen sietséggel, zacskókat visznek s benne az imakendőt.

Lehet, hogy nem mind szegények, de nekem úgy tűnt, hogy inkább azok, hogy a fiatal apa nagyon gondolkozott, mit engedhet meg magának a játékboltban, mert sok gyereke van, akik csintalanok, és mit vegyen a születésnaposnak, úgy, hogy a többiek se járjanak pórul, körbejárt, megnézte a kínálatot, barlangokba tévedt, ahol még mindig játékok voltak, aztán kijött a bolt elé, és állva, hosszan gondolkozott, nem lehetett sok pénz a zsebében.

Az imádkozás itt fontosabb, mint az üzlet, de a beszélgetés is, a kávézóban és a boltokban ráérős diskurzusokat láttam, aztán egyszer csak eszükbe jut valami, kijönnek, megszorozzák a lépteiket, és nekilódulnak minden bizonnyal a túlvilág felé, ha átmenetileg érinteniük kell is a konyhát, vagy a műhelyt, vagy az iskolát.

Némelyik arcon valódi elmélyedést láttam, nagyon finom bőrt, és egy újfalusi elemi iskolai társamra gondoltam, akit megfojtott a gáz, ő sem látta azt, ami kívül volt az ő képzelődésén. Nagyon komoly fiúcska volt, minden leckéje hibátlan, az írása makulátlan, őt el tudnám itt képzelni, már ősz lenne a szakálla, széles karimájú fekete kalapot viselne, és vékony alakján hosszú, enyhén fényes fekete kabátot. Körülállnák a gyerekek, valamit halkán, finomam megtárgyalna velük, majd folytatná az útját, a szemét inkább lesütné, nem mintha az aszfaltot nézné, valahova befelé tekintene, talán egy sötét falra, amelyen túlról jön egy hang, és a mulasztásaira figyelmezteti.

Vendéglátó szívéllyességnek nyomát sem láttam közöttük. A magamfajta az ő városrészükben betolakodó, az életükbe kukucskál, muszáj elviselni, de hogy ne legyen olyan zavaró, levegőnek nézik. Idős férfiak szemében láttam némi kíváncsiságot. Éppannyira nem jutna eszembe beállni közéjük, mint a trappista szerzetesek közé, akik nagyszerű bort termelnek, és nem szólnak egymáshoz, noha mind a két szerzetesi életformát szépnek látom, a családot is, a magányost is.

Annyi másféle közösséget láttam, sok tetszett közülük, sohasem jutott eszembe törleszkedően közéjük vegyülni, de mindegyikre érdeklődéssel néztem, magamat mindenütt inkább vendégnek felfogva, mint helybelinek, ezért be kell vallanom, hogy otthonosabban éreztem magam az arab kávézóban a Damaszkuszi kapunál, ahol mind a főnök, mind a felesége, aki épp a kislányuk körmét vágta, kedves volt, biztatott, hogy jöjjenek máskor is, és az is tetszett, hogy két fiatalember, valószínűleg közeli ismerősök, bejövet a főnök feleségének tisztelettudóan kezet adtak, a gyereket pedig igazi kedvességgel megcsókolták.

Egy idős arab azt mondta, hogy Rabin, Perez, Huszein király és Mubarak a legjobban egyike, mert megértették, hogy beszélni kell egymással, és hogy erővel nem boldogulnak, muszáj összeférni és együttműködni. A zsidóknak nincs hova menni, őket a tengerbe kergetni nem csak hogy nem lenne szép, de nem is lehet, unokatestvérnek kell tekinteni őket.

Tegnap egész nap beszéltem, az életemről beszéltem, meg az irodalomról, meg istenről, kellemetlenségekről, boldogságokról. A léghűtés működött, újabb és újabb borospoharakat kértem, néha megizzadtam, pamacsoltak, eltesznek CD-lemezre, platinába, a jeruzsálemi egyetemi könyvtár archívumába, bombabiztos helyre, most már akár meg is halhatok, el vagyok téve, túléltem magamat.

Utána még elmentem a Minarét vendéglőbe. Hosszan baktattam a fényes, sárga köveken az amerikai zsidók által megvásárolt és csak gyéribben lakott művészházak között; lassan mentem, húztam magamat, soha egy ilyen házra nem lesz pénzem. Állnak a Dávidfalu beton félgömbjei szemben az óvárossal. Szulimán műve tetszetősebb.

Mentem az autók között és mentem lefelé a gyehegy völgyébe, ahol giccsfestők stúdiói vannak. Mennyi rossz művész! Aztán leültem a Jaffa kapunál a Mózes nevű arab vendéglőben, ettem egy mai ételt, volt benne darált hús, vegyes saláta, sült krumpli, humusz, ittam hozzá vörösbort, török kávét, és mentem az örmény negyeden át a siratófalhoz, ahol a korláton kívül bábáskodtak a gojok, a sapkátlan férfiak, én is közéjük álltam. Befontoskodhatnám magamat, de már a kézmosásnál elakadnék, és nem tudnám, hogy megálljak-e a lejárat elején a felsőtestemet ritmusosan előredöntögetve, ahogy ezt többen gyakorolják.

Néztem a vallások parádéját a Mózes vendéglő teraszáról, ezt az uniformis-sokaságot. Hányféle ortodox viselet, hányféle keresztényortodoxia és a katolikus szerzetesek sokasága! Áramlanak a turisták, meglesik az imádkozást. És jönnek nagy kocsikban a szakállas férfiak, pöffeszkedve jönnek a kalaposok. Jelmezből, mi turisták megyünk elcsípni, kilesni egy kis áhítatot. Az isten körül sürgölődők álarcosbálja ez. De isten őrizze, hogy valami szinkretizmus összehozza őket, hogy közös nevezőre jussanak! Ellenkezőleg, különbözzenek! Szaladjanak a fürge zsidók, menjenek szoknyaikban a lassú muszlimok, kíváncsiskodjanak az európaiak, fontoskodjanak az amerikai zsidók.

Előzőleg a vendégház hosszú oszlopos tornácán ültem, ahol egy amerikai biofizikus nővel beszélgettem, aki férjhez ment egy ortodoxhoz, aki rendszeresen jön ide, de ő nem tudna itt élni, az mégiscsak egy nagy falu, New York az város, Budapest is város, szerinte dinamizmus van benne, neki a kedvence. Pénteken a családdal összejönnek, itt vannak, ide költöztek, magasak, csinosak, erélyesek.

Láttam pálcavékony, hosszú, feketébe öltözött, áttetszően fehér arcú fiukat, akik ha megrázzák a fejüket, akkor körülölegetnek az oldaltincseik, fürtbe, csöbe csavarva; komoly előkészület, jámbor esztétika van ebben, és az is számít, hogy kin milyen harisnya van. Megpróbálják eltüntetni az egyénit, kidobják az ajtón, bejön az ablakon. Felületes észrevétel lenne azt gondolni, hogy az ortodox közösségben nincs személyiség, csak fekete kalap és az örök szöveg elmondása, mormolása, az Úrnak hűséget fogadás, mert te hatalmas vagy, én meg senki, kérlek, védjél meg az ellenségeimtől!

Sem ez a sok hízelgés, sem a sok kérelem nem lelkesít, de azért nézem hosszan a panaszfalat, a belőle kinövő bokrokat, és nem tudom megállni, hogy ne gondoljak egész családomra javukat kívánva, ha már a kívánságok és siralmak falánál állok. Sígni aztán éppen nem lenne itt kedvem, hisz itt az érzés ki van állítva: hajlongani egy nagy szőrmesapkában, beállni a sarokba, ahol a fehér szakállak és a fekete kalapok, hosszú kabátok sűrűsége a legnagyobb, és velük egy ütemre lekonyulni és kiegyenesedni az Úr előtt; akik ezt teszik, úgy gondolják, hogy istennek tetszik ez a látvány. Idős férfiak szaladtak, hogy ideérjenek, mielőtt még beáll a szombat. Ami engem illet, vagy soha, vagy csak igen kényszeredetten álltam be bármilyen fajta körtáncba, együtt éneklésbe. Ahol a közösség szelleme éledez, onnan én elpárologtam.

Kezdek rosszul járni, sántítva és erősödő fájdalommal a bal térdemben, bottal, de szeretek menni, ez a rögeszmém. Egy-két óra után megkönnyebbül a test, ruganyosabb lesz a láb, és az ember mindig valami furcsát lát, bár a biztonságára jobban kell ügyelnie, fél a járda nélküli úttesten, ahol örült autók robognak el mellette.

Hazavonszolom magamat, lefekszem, felkelek, kávé iszom, hunyorgok, gyenge vagyok, köhögök, előre-hátra dülöngélek. Elolvastam a újságban, hogy a kormány újabb három hónapra kínvallatási engedélyt adott az elhárításnak és hogy a terroristák is egyre profibbak. Az egyik azt mondja, hogy lesz béke, a másik azt, hogy nem lesz. Egymás mellett rohangálnak az őrült zsidók és az őrült arabok, ez is hajlong, az is hajlong, a katolikusok meg térdelnek. Én meg hátul összekulcsolom a kezemet, bár szeretnék erről leszokni. Azt tervezem, hogy hosszú éjszakám lesz, szeretném, ha nem ébresztene fel a köhögés, a vizelés, a veríték, a test számos tökéletlensége, és még mielőtt végképp lefeküdnék, kimegyek a hosszú, oszlopos tornác-folyosón, amelyen vörös fényű fotocellás készülékek jelzik, hogy valaki kilépett, és engem egy monitoron néz valaki, ahogy fel-alá sétálok. Nézzenek.

Még fáradt vagyok a hosszú interjútól, nyolc óra hosszat beszéltem, megirtóztam a számban a szótól, emberi beszédet hallani sem szeretek, most a testem nyílásai közül leginkább a szememet foglalkoztatom. Csak a lábamat használom, jármű nem kell, nem akartam beszélgetni senkivel. Sikerült egész nap senkihez sem szólnom, a hallgatás a sok beszéd után kezd egyensúlyba hozni. Este azonban meg kell tartanom a felolvasásomat.

1995

ZSIDÓK HÁRMAS ÚTJA⁵

A zsidó modernizáció, polgárosodás, világiasodás párhuzamosan haladt a keresztényekével. Kettőzött erőt adott neki, hogy a zsidóknak ki kellett jönniük mind a keresztény, mind a zsidó falak mögül. Ortodox nézőpontból, vagy a környezet barátságtalan tekintetével nézve - ez igen gyors asszimiláció volt. Közép-Európában a keresztény polgárosodás is igen gyors asszimiláció volt: külhoni minták, technikák, tudások, divatok átvétele. A polgár bekapcsolódik a nagyvilágba, és onnan veszi a javait, ahonnan tudja. Keresztény és zsidó polgárok együtt csinálták meg a közép-európai polgári életformát, megtalálva a helyileg erősen színezett nemzetközi mintát.

A zsidók polgárosulva elvesztették a hébert, a jiddist, a ladinót, majd a németek csúnya viselkedése miatt elvesztették az irodalmi németet is mint közös nyelvet, és kulturálisan messzemenően azonosultak azzal a nemzettel, amelynek területén, amelynek államában élnek. A magyar zsidók magyarul, a románok románul, a lengyelek lengyelül, a csehek csehül beszélnek álmukban is. Föl sem vetődött, hogy kulturálisan elkülönüljenek.

Etnikai kisebbségek és többségek együttélése mindig szimbiotikus. A modernizáció nézőpontjából a helyi társadalmakra a zsidó jelenlét termékenyítően hatott. Ugyanaz az energia dolgozott bennük is, mint a környező népekben: ki a saját feudalizmusukból, a belülről is áthatolhatatlanná tett gettóból! Ki a szegregációból, a zártságból, amelybe külső rendelkezések és belső definíciók zárnak be! Az európai polgárosodáshoz hozzátartozott az egyén emancipációja a vallási közösségtől, az egyháztól. Akár hierarchikus, akár közösségi a vallási szervezet, a feudális korszak embere körül igen szoros. A zsidó felvilágosodást egy kitörő érzelmek hajtotta: most már lehessen érintkezni a fölkerekésen minden más emberrel, lehessünk valóban szomszédok a szomszédokkal.

Sem az asszimiláció, sem a disszimiláció nem lenne pontos szó arra, ami manapság a közép-európai zsidóság köreiben zajlik. A gondolkodóbbak mind a két (vagy több) odatartozásukat komolyan veszik, és nem akarják egyik identitásukat sem letagadni a másik kedvéért. Nem kívánják eldönteni azt a kérdést, hogy zsidó magyarok-e, avagy magyar zsidók. Nézhetik magukat így is úgy is, és így se - úgy se. Azoknak a zsidóknak a többsége, akiket én ismerek, úgy vélik, hogy zsidó az, aki annak tudja és mondja magát. Nem zsidók ritkán állítják magukat zsidónak.

Én még a zsidósággal vagy a magyarsággal nem találkoztam, csak ilyen-olyan emberekkel. Ha megölik őket, akkor a zsidók egyformák. Amúgy, ha élhetnek, különbözőek. Marhavagonban, barakkban is kezdenek egyformára változni. Civilben előtte és utána különböznek. A szemléleti redukció a közös lényegre feltételezi az *Endlösung* masinériáját.

A zsidók századok óta jogokkal felruházott vendégek ott, ahol vannak, mert inkább vendégnek tudják magukat, semhogy a teljes asszimilációt választanák. A sikertelen hasonulási minták nem megismételhetők, sem a keresztény-nemzeti, sem a kommunista-szocialista asszimiláció nem bizonyult követhető stratégiának. Attól az adománytól vagy tehertől, hogy zsidónak születtek, nem tudnak megszabadulni.

⁵ Felolvasás Jeruzsálemben, 1995

Úgy élnek, mint a környezetük, de érdekli őket a tény, hogy zsidók. Mindenesetre sokféle-
képpen fogják értésükre adni, hogy különböznek, hogy mások. Nem múlik el hét, hogy egy
újsághír vagy egy utcai felirat ne emlékeztetné őket erre. Olvasnak egy rövidhírt valami
sírkövek lerombolásáról és bemocskolásáról, és ez nem akar kimenni a fejükből a többi
apróhír nyomában. Egyik este úgy remélik, hogy békés otthonra lelnek ott, ahol vannak,
másnap este elfogja őket a kétely, harmadik este azt gondolják, hogy ez már évezredek óta így
van, és valószínű, hogy még jó darabig így is lesz.

Nem árt megismételni, a zsidókérdés a keresztény vagy a muzulmán társadalom kérdése.
Mennyire tűrik el önmagukat? Ha elviselik önmaguk sokféleségét, akkor elviselik a zsidókat
is. Ha önmagukat el akarják nyomni, akkor a zsidók ellen is dühöngenek. A jelek szerint a
közép-európai társadalmak nem akarják a második évezred fordulója előtt önmagukat
elnyomni, tehát összeférnek a zsidókkal is.

Ha Közép-Európában megszilárdul a demokrácia, akkor a zsidókkal a többiek gond nélkül
együtt élnek. Feltételezem, hogy a mérvadó középosztály Magyarországon például inkább egy
jogi-kulturális, nem pedig egy vallási-faji nemzetfogalommal fog élni, és az itt élő magyar
anyanyelvű és állampolgárságú zsidókat a magyar nemzet részének fogja tekinteni. A
közvélemény nem fog csodálkozni azon, hogy a judaizmus ugyanúgy transznacionális, mint
valahány világvallás, mint a keresztény nagy és kis egyházak is.

Magyarországon például van egy életképes zsidó közösség, amelynek iskolái vannak, ame-
lyekben a gyerekek minden nyomaték nélkül tudnak zsidók lenni, számukra már a hanukai
gyertyagyújtás természetes. Vannak még zsidók, akik hajlandók életben tartani egy emlék-
világot, ápolni a hagyományt, működtetni a templomot, és van rá igény, hogy istentisztelet
után a zsinagóga legyen önképzőkör. Magyarországon vannak zsidó egyletek, iskolák, folyó-
iratok, könyvkiadók, a kirakatokban zsidó tárgyú olvasmányok és zsidó ünnepek jelentőségét
magyarázó előadások a televízióban. A judaizmus mint vallás vagy mint bevett történelmi
egyház bizonyos jogszerű megbecsülésben részesül. A zsidók jelentős része nem vallásos,
ugyancsak jelentős része a maga módján az, és csak szerényebb hányada jár el a zsinagógába,
még kevesebben követik az életmódra vonatkozó vallási előírásokat.

Az Izraelben élő magyar zsidók visszajárnak Magyarországra, és a magyar keresztények is
mind szokásosabban mennek Izraelbe. Már nem egy fantommal állnak szemben, hanem
emberekkel, akik ugyancsak szeretik és féltik a maguk hazáját. Magyarországnak Izraellel
gyarapodó kapcsolatai vannak, feltételezem, hogy ezek előtt bővülő tér nyílik, már csak
azáltal is, hogy Izraelben is, Magyarországon is van számos egymással magyarul beszélni tudó
zsidó. Van esély rá, hogy a két nemzet együttműködése új értelmezési keretet ad a főként
budapesti magyar zsidóságnak, amelynek viselkedése és sorsa már csak azért is paradigma-
tikus, mert ma ez a legnagyobb zsidó közösség Közép-Európában. Józan előrejelzés az
izraeli-magyar kapcsolatok fejlődése, és ennek fontos része mindenféle csere, a kétirányú
turizmus, magyarországi temetőlátogatással, éttermi örömmel és a magyarul tudó izraeliek
színházlátogató szenvedélyével. Az is normális, hogy a nagyobbbrészt kelet-európai eredetű
izraeliek érdeklődési körükbe vonják az ő eredethelyüket. Keresztény magyaroknak a Biblia
országába menni, és ha éppen gyümölcskertész az ember, megnézni, hogy dolgoznak az
izraeli gyümölcskertészek, egyre természetesebb. Lehetetlen, hogy a Biblia földje meg ne
rendítse a fogékonyabbakat. A modern Izrael is megtekintésre érdemes. Aha, szóval ilyen
országot csináltak ezek a zsidók! Ahhoz képest, hogy honnan kezdték: több mint figyelemre
méltó. De ami ennél lényegesebb: emberileg érthető ország. Vagyis általa a zsidók emberileg
érthetők. És az antiszemita mitológiák ebben a köznapi érintkezésben már csak úgy látszanak
valami érdemlegeset mondani a zsidókról, mint a Drakula-filmek Erdélyről.

Ha Közép-Európában marad nagyjából az, ami most van, sőt még egy kicsit jobb is lesz, egy szóval, ha van, ha lesz tökéletlen és akadozó, de mégis kiszámítható demokratikus jogállam, akkor a helyben maradó, várakozó zsidók számára több alternatíva nyílik. A zsidók mint nemzeti vagy etnikai kisebbség nem szerveződtek politikai egyesületbe vagy pártba, kollektív jogokért nem lépnek fel, a pozitív diszkriminációról, amelyre más nemzeti kisebbségek igényt tartanak, lemondanak. Nem kívánják magukat elkülöníteni, szegregálni, nem kérnek autonómiát - túl a mindenkinek járó, polgári egyesülési szabadságokon, illetőleg túl az egyházaknak kijáró jogokon. A demokratikus jogok követelményén túlmenően a zsidóság nem fogható fel politikai érdekközösségként. Normális, hogy vannak konzervatív, liberális és szocialista zsidók. Sokféle irányba tartva, közös nevezőként nem marad más politikai igényük, mint a demokratikus szabadságjogok követelménye. Ha van liberális demokrácia, akkor vannak zsidó szervezetek és vannak zsidók, akiknek nincsen dolguk a zsidó szervezetekkel. Nem fennmaradási kérdés odatartozni vagy nem odatartozni valamilyen szervezethez.

Világos, hogy a zsidók érdekeltek a liberális demokráciában, az alkotmányos jogállamban, ahol ők más polgárokkal egyenrangú jogalanyok, és ellenérdekeltek minden antidemokratikus nacionalizmusban. Ahol a többség ingerülten korlátoz bármilyen kisebbségeket, ott a zsidóknak rossz. A zsidók jogai az olyan országokban állnak jól, ahol az embereket nem lehet csak úgy politikai megfontolásból megölni, hivatalosan kirabolni és hatóságilag kivonni a forgalomból. A zsidók érdekeltek a demokráciában minden szinten: helyi és nemzeti, transznacionális és transzkontinentális szinten, az egész földkerekségen, mindenütt, ahol megfordulnak és nemcsak a politikai, hanem legalább annyira a személyközi viszonylatokban is. A modern korban a tízparancsolatot követő élet leginkább a liberális demokráciában lehetséges. Ha egy zsidó a demokrácia gyengítésén fáradozik, akkor a józan ítélőképességéhez kétség fér.

A huszadik század a zsidók növekvő hatósugarú szétszóródásának a kora, de a zsidók a megsemmisítő táborokban is, áldozatként is rendkívüli, világgraszoló szerephez jutottak. Auschwitz után mindegy, hogy mit mondanak a zsidók a maguk zsidóságáról, muszáj nekik gondolkozniuk róla, sem ők, sem a leszármazottaik nem bírják elfelejteni.

A zsidók kiszolgáltatottsága és tehetetlensége a második világháborúban arra tanít, hogy a zsidóknak erőre kell szert tenniük, és erőt kell mutatniuk. Ez nem csupán a nemzeté összeálló izraeli zsidókra vonatkozik, hanem a diaszpóra zsidókra is. Elkötelezett hívei kell hogy legyenek az alapvető emberi jogoknak bárhol a földön, mert ez az ő fennmaradásuk záloga. Ennyiben szolidárisak minden néppel, minden kisebbséggel, amely nem erőszakos eszközökkel lép fel a saját alapvető emberi jogaiért.

A legtöbb zsidó teljesítmény egy paradox identitás horzsolódásából merít többletenergiát. A zsidók messzire mentek az individualizációban. Mi a közös mégis a zsidókban? Az, ha zsidónak nyilvánítják magukat.

A zsidók bármely nyelven beszéljenek is, kevés szóval ráismernek egymásra, érzelmesebb, cinkosabb és haragvóbb lesz a viszonyuk egymás iránt. Másokkal találkoznak, érintkeznek, de egészen el nem keverednek. Nem térítenek, és többségükben meg sem térnek. Azzal tisztelik Istent, hogy megmaradnak zsidónak. Kitüntetett szerepet vállaltak a világ kommunikációs összekapcsolásában, a hírközlésben, a kereskedelemben, az intellektuális dialógusban, a Föld és a rajta élők világgá változtatásában.

Hogy a judaizmust a magunkénak tekintessük, még be nem fejezettként, velünk alakulóként kell elgondolnunk. Nem azonosítjuk egészen a papi beszéddel. Mindenki, aki zsidónak mondja magát, jogosult ennek a szónak az újrafogalmazására.

A keresztények Jézus által kapták meg a zsidó hagyományt. Jézus hozza magával a zsidóságot az egész keresztény világba. Ez pedig a maga képére formálta az egész zsidó-keresztény mitológiát. Egy templomfreskón láthatók a próféták, az apostolok és a szentek. Keresztények és zsidók, ha akarják, sem tudják elválasztani egymástól a legfontosabb képeiket és igéiket. A zsidók a kereszténység és az iszlám által átadták a maguk ókori történetének egy fontos szakaszát az emberiség jelentős részének. Hogy szerteszét élnek a világon, ezt tekinthetik csapásnak is, de isteni iránymutatásnak is. Egyistenhitükből következik, hogy a világ egy, és hogy az emberek képesek megérteni egymást. Bárhol-létüket kötelességteljesítésnek is tekinthetik.

Szinte az egész Földön vannak zsidók, egy nép sincs, amely így szétszóródott, így irtatott és mégis így megmaradt volna, ez a különösségük. Történeti tény a fennmaradás hosszú ideje és az üldöztetés folyamatossága. Történeti tény a zsidóság világnépként való megjelenése a szimbólumok szférájában. Ez az egyetlen világnép, és ebből fakad a rendeltetése is. Világnép nemzetállamokban - ez a zsidó paradoxon.

A nemzeti kultúrákba integrálódott zsidók megtanulták a nemzeti kultúrák sokféle intimitását. A zsidók egyszerre tartják magukat világnépnek, és igazodnak ahhoz a nemzethez, amelynek a közegében élnek. Egyfelől az egyetemesség, másfelől a furcsa nép, amelynek van egy vallása. Sok történelmi nép van, amelyik szeretné, ha lenne egy külön vallása, föltételezve, hogy jó, ha van neki ilyen. Sok zsidó viszont nincs meggyőződve róla, hogy ez jó neki. Valami kevésbé feltűnő szereppel is beérné. Mivoltát azonban, ha próbálja is, nem tudja eltitkolni, a nem elvállalás útjai leszerepeltek. A zsidó egyike a legöregebb népeknek, amelynek folytonosan újra ki kell találnia önmagát.

A magát papi szerepre kiválasztó nép a különállását megőrizve tanúskodott az egyetlen isten és az egyetlen emberiség eszméje mellett. A papi népnek az a dolga, hogy szellemi kapcsolatokat teremtsen a világ minden népével és hogy párbeszédbe hozza egymással a vallásokat és a világnézeteket.

Isten megteremtette Bábellet a tarkaságot, hogy ne legyen könnyű megérteni egymást, és hogy munkálkodni kelljen a különös megértéséért. A különös nélkül a közös semmitmondó. És egyszersmind isteni instrukció összehozni a világot, szót érteni egymással, a békét szolgálni a népek között és ébren tartani a felebarátok között a tiszteletet.

Vajon a végére értünk-e az optimista univerzalizmusnak, amely a különbségek feloldását, az áthidalást, a társulást, az integrációt, az asszociációt tűzi napirendre? Végez-e a közösségi bezárkózás újromantikája azzal a hangulattal, amely kedvez a szellemi találkozásoknak az egyes vallások és nációk között, találkozásoknak valamely meghatározatlan X-ben, amely felé utat mutat a zsidók egyistene?

Eredetileg ugyan valóban csak egy nép istene, de nem maradt meg annak, és a modern zsidók műveik által éppen ennek az önmagukat is meghaladó univerzalista gondolkodásmódnak lettek a hordozói. A zsidóknak ebben a feloldhatatlan kettősségben adatik meg élniük a globális és a nemzeti önfelfogás között, ez az osztályrészük, ez a tépődés és ambivalencia, egyfelől az egyetemes kihívás, másfelől a kisebbségi magány. A zsidó szakadatlan transzcendál az adotton, isten kell neki, az átfogóbb keret, az elemző távolság. Az örökkévaló optikájából akar ránézni földi viszonylatainkra.

A szellemi a képen túl van, az egyetlenegy istent képen ábrázolni tilos, a biblia nyelve azonban csupa kép. A héber szavaknak az írásmód miatt több értelmezése lehetséges. Ez serkenti a vitát, és azt sugallja, hogy a dolgok többféleképpen szemlélhetők, következésképpen az igazságnak nincsen intézményesen felhatalmazott letéteményese. A zsidó vallásban kitüntetett szerephez jutnak a próféták és a bölcsek, akik nincsenek nagyon sokan, de vannak néhányan, egynél mindenestre többen, következésképpen választani lehet a bölcsességük között, ahogy a klasszikusok között is választunk korunk és kedvünk szerint. A kimagasló író (a próféták mind azok) vallási rangot kap. Az autonóm értelmező szerepe megszentelődik, és ezáltal a zsidó vallás nagyfokú individualizációnak ad teret: a gondolkodásban rendkívüli befolyásuk van a mestereknek.

A világi zsidók alkotásai részei lettek a zsidó kultúrának, amelynek a vallásos judaizmus csak egy szegmense. A lelki valóságban a vallási és a világi meditáció között éles határvonalnak nincsen helye. Az irodalom természeténél fogva ignorálja ezt a határt. Teret kap a gyarló tanító, aki a kegyelem fényében éleslátásával kiválik a környezetéből, és megsejti az Úr szándékát. Jogos nézőpont a vallási irodalmat az irodalmi hagyományba beilleszteni és azt is kijelenteni, hogy a zsidók által létrehozott könyvek Spinozától Kafkaig és azon túl: részei a zsidó hagyománynak, a judaizmusnak is.

Világi zsidók számára a Tórával és a Talmuddal nem szakad meg a zsidó irodalom. Az elmúlt másfél ezer évben is voltak zsidó szerzők, akiknek néhány oldalát oda lehet tenni a szent könyvek mellé, ha nincs is túl sok ilyen.

Számítani kell az emberben lévő isteni anarchizmusra, isteni, mondom, mert Isten kacag a konstrukcióinkon. Számítani kell a zsidókban élő hittagadásra, prófétizmusra, lázadó angyalkodásra, hogy azt merészeljük mondani: ez itt a kezdet, a kiindulás helye, 0 pont, ez, ahol bármelyikünk éppen itt és éppen most áll. A tudás zérópontján, végességünk és gyarlóságunk által metafizikailag odahelyezve, eszünkbe sem jut tanítani vagy hirdetni.

A transzcendencia valóságos iránya pedig korántsem az odatúl, a másvilág, nem a földöntúli, hanem az élő testekben folytatódó sokasodás, a család. Ezért áll az értékrangsor élén a gyerek. A szülő a gyereket önmaga fölé emeli, névtelen utódok által túléli a mai nap megpróbáltatásait és a személyes halált. A tízparancsolatot fenntartja, megszegi, helyreállítja: nem bír nem ránézni a frigytáblára.

A zsidóságnak három markáns pólusa van: a vallási közösség, Izrael és a világi individualizmus. Ezek a pólusok látszólag egymást tagadják, valójában interdependensek, és egymást táplálják. Mindenesetre nagyvonalú bölcsesség kell ahhoz, hogy egymással méltányosan összeférjenek, akár egyetlen öntudatban vagy életrajzban. Mind a három mondhatni egész embert kíván.

Az első út: az ortodoxia, a hagyomány őrzése nemcsak könyvekben, hanem az elkülönülést vállaló életgyakorlatokban, a családos szerzetesség, a szokások megmásíthatatlan állandóságának akarása a változó idő hívásaival szemben, egyszóval olyan teljesség, amelybe nehezen fér bele a másik két pólus filozófiája.

A második út a nemzeti modernizáció, a magát megvédeni képes, szuverén zsidó nemzet-állam, amely újabb zsidóellenes tömeggyilkosságokat megakadályoz, és a kollektív önvédelem, az együttes kiállás méltóságát állítja szembe a Shoah tehetetlen áldozatainak a rezignált vértanúságával. Izrael állam fölépítése a hozzátartozó nemzeti öntudattal hasonlóképpen be tudja tölteni az embert.

A harmadik út a diaszpórában élő zsidók szekuláris individualizmusa. Nem a zsidó öntudat és odatartozás feladásáról beszélek, nem a más vallásra áttérésről, nem a nacionalista vagy kommunista asszimilációról, hanem például azokról a gazdasági, tudományos és művészi teljesítményekről, amelyeknek különböző országokban és nyelvi közösségekben élő zsidók gazdagították a környező és az egyetemes kultúrát.

Tény, hogy a zsidók egy része háromezer év óta nem tud nem diaszpórában élni. Megy előre a globalizáció, a világ összeszövődése, és ebben a zsidók mindig az avantgárd szerepét játsszák, amivel ingerlik a környező többséget. A lokalizmus mindig dühös lesz rájuk, mert ők transzlokálisak. Az államhatár az ő számukra nem a lét határa, legalábbis nem tekintik barátságtalanul idegennek mindazt, ami a határon túl van, hiszen a határon belüli környezet sem különösképpen barátságos hozzájuk.

A világnép mindenütt felbukkan, az esztétikát használja, kezdeményez, és feltűnő arányban ír könyveket. Látni kell szellemünk két oldalát: a lokalitást és az univerzalitást, az odatartozást és a nem odatartozást, hiszen éppen ez az ambivalencia ad feszültséget a zsidó iróniának.

Eszméletünk viszonylag gyorsan közlekedik a szobánk és a naprendszer között. Tudjuk a világot onnan nézni, ahol vagyunk, tudjuk a helyet, ahol vagyunk, a világ távlatából nézni, és aránylag könnyen eljutunk a családi bensőségtől az emberiség magányáig.

Zsidóként plauzibilis komparatistának lennünk és látnunk egyik népben a másikat. A zsidók - akár a kovász - a többiekhez képest szüntelen mozgásban vannak, és úton vannak otthon, mint a viccbeli Kohn bácsi, aki sem ott nem érzi jól magát, ahonnan kivándorol, sem ott, ahova bevándorol. A helyben lét nyugalmában a zsidók nem igazi mesterek.

A világi humanista zsidók - részben az őket sújtó diszkrimináció következtében - valamelyest kioldódva a hely elfogultságaiból, nem a másik helyi elfogultságot választják, hanem valami tágabbat keresnek, a nemzetinél valami egyetemesebb érvényességet.

Elkerülhetetlen, hogy a zsidóság megértse ezt a létében hordozott multipolaritást, amelyet egyes zsidók még akár kedvelhetnek is, sőt együgyűen szólva romantikusnak és titokzatosnak is láthatnak. Arról a tévképzetről lemondhatunk, hogy az egyik pólus mint igaz és helyes, magában foglalhatja és helyettesítheti a másik kettőt, amelyek ebben az esetben kevésbé igaznak és helyesnek látszanak. Természetes, hogy a zsidók kompromisszumot keresnek a személyes vagy családi életükben e között a három ajánlat között, és felettébb érdekes, hogy *ki* mit választ első helyen - az imát? az országot? a világot? - a hozzájuk tartozó lemondásokkal. Aki ezt a multipolaritást nem tudja megérteni és akár esztétikai tetszéssel átélni, annak a zsidó lét terhes, túlságosan is bonyolult, szinte skizoid állapot. Egy nép stratégiája egyéneinek az életstratégiájából összegeződik. A diaszpóra adottság, az univerzalizáció is az, továbbá a zsidók részvétele is abban.

Aminek szükségképpen megvan a negatív torzképe: az antiszemita mítosz a világalomra törő zsidó összesküvésről, amellyel a világ bármely táján összetalálkozhatunk. A gyanakvó kezdetlegesség a plurális identitást démoninak és veszedelmesnek látja: van is meg nincs is, ha itt van is, nemcsak itt van, talán egy másik bolygóról való. Ambivalenciájától, többértékűségétől egy zsidó nehezen tud szabadulni, gyógyíthatatlanul otthonosabb a paradox, az ironia vidékén, és ezáltal kiváltja maga ellen a helyi-közösségi *ressentiment*-t.

A kihívó elem Izrael állam megalkotásával sem múlhatott el, hiszen Izrael állam léte a Közel-Keleten, az arab-izlám világban nem kevésbé kihívó, mint a zsidó kisebbség az euro-amerikai keresztény világban.

A zsidóság léte, istenfogalma maga a kihívás, amelyet semmi sem szüntet meg. Miért nem keresztény, miért nem muzulmán, egyáltalán: miért zsidó a zsidó? Miért nem olvad fel a környező többségben és annak partikuláris világszemléletében. Erre a kérdésre nincsen racionális válasz. Mert nem! Csak! És ez így fog maradni még néhány évezred hosszán.

Ismétlem, nem könnyű rokonszenvezőn megérteni a zsidóság három autentikus stratégiájának egymással való ellentmondásos és komplementer összefüggését. Ha nincs zsidó öntudat, akkor nem vagyunk képesek öniróniára és alkotóan bölcs kompromisszumokra.

A zsidó öntudatnak nem Auschwitz az alapja, hanem ez a hármas vállalkozás, ez a stratégiai triász: hagyomány, nemzet, világ. A Szentírásban mindez megvan: a papi, a nemzeti és a prófétai-egyetemes.

A zsidók megkapták a sorstól a perspektíaváltás mesterségét és vele az emberiség tapasztalati sejtelmét. És megkapták a tanulságot, hogy meg kell védeniük magukat minden alakjukban.

Az univerzalizmusról nem lehet lemondani, ez a monoteizmus radikális következménye. A hagyomány továbbvitele és a kinyílás a jövőre egyaránt isteni parancs. Van előttünk még nagyjából annyi idő, amennyi a földi emberiség előtt van, talán még néhány ezer év, hogy ennek a paradox feladatnak a megvalósításán dolgozzunk. Létünk pluralitását elfogadva elősegíthetjük az emberiség önmagára eszmélését.

1995

SE BOSSZÚ, SE MEGBOCSÁTÁS⁶

A háború a nagy többségnek, az átlagembernek az abszolút rossz. A békés mindennapba betörő csapás. Más emberek által okozott erőszakos halál. Várható élettartamunk önkényes megrövidítése. Valaminek, ami a miénk, az életünknek az elrablása. A háború nem olyan sorscsapás, mint az árvíz, a földrengés vagy a járvány. Ember tehet róla, gondolkodásmód tehet róla, amely a gondolóit messze túléli. A háború - tudományosan szervezett téboly. Kifejleszti az emberből a barlanglakót, többé-kevésbé civilizált lényeket sikerül barbár idiótává visszavádatnia. Az erkölcsi részvét hiányát, a másik ember szenvedése iránti tompa közönyt jelölöm az idióta szóval, amely egyébként magasfokú iskolázottsággal is összeférhet. A háború: minden apránként fölépített erkölcsi és jogi megállapodás sutba vágása, az emberek lázadása saját civilizációjuk ellen, olyasmi, mint amikor a gyerek fölépíti a homokvárat; aztán egyszer csak a közepébe ugrik.

Ötven év nem elég ahhoz, hogy az élők, akiknek a hozzátartozóit megölték, ezzel a tényállással kiengesztelődjenek. Mert ennek az eseménynek nem kellett volna, nem lett volna szabad megtörténnie. A bűnösök a föld alatt vannak, vagy már közel ahhoz. De a gondolkodásmód, amely irányította őket, visszahúzódik, búvópatakéletet él, és egy idő után újra előnyomul. Átöltözve vagy akár átalakulva megmarad. Az a gondolkodásmód, amely fél évszázaddal ezelőtt nem riadt vissza gyerekek tömeges legyilkolásától, sőt ezt normális kötelességé nyilvánította, nem hagyta el a földgolyót, csak vándorol, lappang és álruhát cserél. Ma is fel-felbukkan az a mentalitás, amely eszméktől vezérelve akár gyerekek és öregek elpusztítását is hőstettként értelmezi, és a gyilkost, ha maga is belehal a robbantásba, szent harcosként túlvilági karrierhez juttatja. Ez az elméleti-vallásos kíméletlenség bár sokfelől ered, de minden áramlata az állambiztonság székházának mitologikusan dermesztő hatalmában ér össze. Ez a gondolkodásmód az államot isteníti, a személyt viszont nem sokba nézi, és csak államának polgáraként fogja fel.

A béke (azonkívül hogy nem háború): városok, falvak, hálózatok piacok teremtése és ápolása, áramlás, ismerkedés, látogatás és vendéglátás, tehát minél több olyasmi, ami összeköt, és minél kevesebb olyasmi, ami elválaszt. Fiatalkoromban gyakran hallottam a határ főnév mellett a szent melléknevet. Csodálkoztam: mitől szent a szögesdrót és az aknazár? A határ két oldalán házak, szántóföldek, járművek, a tájnak nem ártana, ha egyáltalán nem lenne határ, mesterséges hasítás az elevenbe. A vasút már száz évvel ezelőtt összekötötte Európát, aztán jöttek a határok a fegyveresek cirkuszával, azután jött megint a vasúthálózat józansága, és a fegyveres cirkusz leapadt. A határ ma kevésbé határozza meg az életet, zajlik az áramlás a gócpontok között, és ezt egyre nehezebb megakadályozni. A második évezred végére a háború árnyéka zsugorodik, ami annyit jelent, hogy nem annyira rettegésünktől, mint inkább saját szándékainktól vezérelve tesszük, amit teszünk. Ha van értelme az európai társadalom-fejlődésnek, akkor ez: az egyén kiszolgáltatottságának a csökkentése. Az áramlás mentesítése a külső erőszaktól. Nincsen napirenden olyan európai projekt, amely szentebb volna a polgári alakulásnál.

⁶ Felolvasás a stuttgarti Bach-akadémián a második világháború végének 50. évfordulóján a kiengesztelődés lehetőségéről, 1995.

Beszélhetünk-e kollektív nemzeti felelősségről? Ha nem, akkor a mai németeknek semmi köze a második világháborús Németország viselt dolgaihoz. A háború után az emberek zöme könnyen érezhette magát áldozatnak, és bővében volt a panasznak. Ilyen a lelkiállapotban az ember szívesen vádol másokat, és nem szívesen bírálja önmagát. Az áldozat értelemszerűen nem volt sohasem tettes, és ha volt, akkor arra nem emlékszik, az a tett, az övé nem volt lényeges. Nincs mit megbánnia tehát. Úgy elszomorodik a saját veszteségein, hogy valakire megint neheztelnie kell miattuk. Nos, ki legyen a gonosz? A bajoknak mindig mások, az idegenek az okozói. Mi jók vagyunk és tiszták, az idegenek viszont rosszak és piszkosak. Mi olyanok vagyunk, amilyenek az embernek lennie kell ezzel szemben ők - nem lévén ilyenek - nem is egészen emberek. Ha ellenben beszélhetünk kollektív felelősségről, akkor az ötven évvel ezelőtt élt németek felelősek a második világháború európai és részben amerikai halottaiért. Majdnem az egész kontinenst megszállták, megalázták, a zsidók nagy részét megölték. Annyi halál okozói lettek, ahányan ők maguk voltak. Viselik a felelősséget a német civilek és katonák haláláért is. Amikor a második világháború kirobbantásának következményeit mérlegeljük, akkor nemcsak a német hadigépezet és csatlósai által elpusztított ártatlankra és nemcsak a szövetségesek válaszára, a bombatámadások és a harci események német áldozataira gondolunk, civilekre, öregekre és gyerekekre ezúttal is, de azt is leszögezhetnénk, hogy egész Közép- és Kelet-Európa a nemzetiszocialista Németországnak is köszönheti a háború utáni évtizedekben megélt elnyomatását és a mai szegény állapotát. Hitlernek köszönhattuk Sztálint. A második világháború kezdetén a kelet-európai népek a német megszállás vagy a csatlósszerep között választhattak, ha egyáltalán választhattak. A hitleri Németország mindenhova odaküldte a csapatait, ahol azoknak semmi keresnivalójuk nem volt. Ahhoz, hogy az oroszoknak jogcímük legyen országainkba állomásozniuk, előbb a németeknek kellett fegyveresen gyarmatosítaniuk a tőlük keletre lakó országokat és népeket. A megszállót csak egy másik megszálló tudta elűzni.

Az apák és a nagyapák koncepciója volt Európa lerohanása. Német koncepció volt az Európa fölötti uralom, közös földrészünk központosítása Berlinből, nacionalista diktatúrák hierarchikusan tagozott koalíciója, káros etnikumok eltávolítása, etnikai tisztogatás kontinentális méretekben. A hübrisz, a túlzó önérzet lelki betegsége dolgozott ebben a stratégiában, s feledtette a tapasztalatot, hogy az európai túlhatalom kihívás, amely hatékony ellenakciókat ébreszt. A „nagy tér” a szűken vett nemzetinek modern meghaladása lett volna, nem önkéntes társulás alapján, hanem inkább hierarchikusan, katonásan. Volt egy keretelgondolás a nacionalizmusok koalíciójáról német vezetéssel. A nacionalista pártok élén álló vezérek koalíciója lett volna ez, nacionalista internacionálé alá-fölé rendelődéssel, amely végre egész Európában rendet csinál, a rendetlenekkel, az alá nem rendelődéssel pedig végez. Egy absztrakt uralmi kép volt a vezéreszme, egy piramisé, amelyben mindenkinek kijelöli a helyét a legfőbb vezér. Van, aki élhet, van, aki nem, van, aki jól, van, aki nagyon rosszul. Az egészet a csúcs igazolja. Ennek a sokféle alá-fölé rendelt nacionalizmusnak kellett találni egy közös ördögöt, amelyet irtani kell, erre voltak alkalmasak a nemzeti kereteken transzcendáló zsidók. Az erkölcsi kérdés úgy áll, hogy az embereket egyenrangúnak tekintjük-e, vagy ellenkezőleg: uraknak, szolgálknak és férgeknek?

A Harmadik Birodalom praxisához az Európa fölötti német nemzeti hegemonia álma vezetett. Valóságos kísértés vezetett az Európa fölötti uralom álmához. A magyaroknak ez az ötlet nem juthatott volna eszükbe, nem gondolhattak komolyan arra, hogy Európa fővárosa Budapest legyen. De ha Bécset kiűtötték a versenyből, akkor a kontinensen Párizs vagy Berlin maradt a döntőben. Ez már komoly kérdés volt. És az sem lett a második világháború után komolytalan

kérdés, hogy Európa politikai fővárosa Moszkva legyen-e avagy Washington. A valóságos Európának természetesen nincsen fővárosa. A valóságos Európa policentrikus, ez az érdekessége. Aki annak idején tetszéssel gondolt egy ilyen tervre, az magára vette az imaginárius felelősséget is. Tudni lehetett, hogy Európa fölött nem lehet uralkodni. Ez a becsvágyó stratégia még eddig minden vállalkozót megcsúfolt, mert mind félreértette Európa lényegét, azt, hogy senki sem képes uralkodni rajta. Európa színdús lakossága és eszméje hosszabb időtávon nem tűri, hogy bármely európai vagy Európán kívüli nemzet maga alá gyűrje és egy központ alá rendelje. Akik a Harmadik Birodalom tervén és kivitelezésén dolgoztak, azok nem menthetők fel a mű szerzősége alól. Amit tettek, megtették.

Az írói gondolkodás elválasztja a jogit és az erkölcsit, az előbbiben nem illetékes, az utóbbiban inkább, nem kevésbé, mint a lelkeszek vagy az etikatanárok. Az író nem beszélhet semmiféle többes szám első személy nevében, és csak a saját erkölcsi judíciumát követheti. Ha az abszolút rossz fokozható, akkor az én minden bizonnyal elfogult álláspontom szerint a gyerekek szándékos, hidegen kitervelt meggyilkolása az utolérhetetlen csúcs. Iskolatársaim elgázosítását nem áll jogomban megbocsátani. Meg kellene tudnom előbb hogy mit szólnak ehhez az iskolatársaim. Mivelhogy én megúsztam az elgázosítást, elhárítom magamtól az áldozat retorikáját. Emberektől, akik nem kivételes morális hőroszok, több nem várható el társadalmi nevelődésük során, mint hogy kapcsolják össze saját gyermekeik képzetét a gázkamra képzetével, hogy megértsék, mi volt az Auschwitz-szindróma, amely kell hogy megmaradjon az eddig túl nem szárnyalt rossz emblémájaként.

Kinek kell a kiengesztelődés: az áldozatnak vagy a tettesnek? Az áldozat nem értette, csodálkozott. Ki engesztelődjék ki? Akik belehaltak, már nem tudnak. A második világháború hetvenmillió halottjának (fegyvereseknek és fegyverteleneknek) nincsen módja kiengesztelődni bárkivel is, legalábbis az ő ez irányú hajlamaikról nincsen tudomásunk. Az áldozatok nem tartoznak kiengesztelődéssel egykori üldözőiknek, még akkor sem, ha véletlenül életben maradtak. Bocsásson meg az unokánővérem azoknak, akik ötven éve, fiatalkorában a gyereket megölték? Kiengesztelődni csak bűnbánat alapján lehetséges az emberrel, de nem a bűnnel. A megbocsátásban van egy kétséges rész, az, hogy jelentheti nem csupán a személynek szóló bocsánatot, hanem a szóban forgó tett utólagos megértését, viszonylagosítását is. Meg lehet-e békülni utólagosan a koherens nemzetiszocialista tervvel? Magát az elgázosítást, a döntést, az eljárást és a benne rejlő gondolkodásmódot nem lenne véleményem szerint helyes megbocsátani, de még kiengesztelődni sem kell vele, nehogy a tett elveszítse az ő sokkoló, a követéstől elriasztó szörnyűségességét és mintegy közhelyes nyelvi formula legyen. A bűn megtörtént. Voltak erkölcsi bűnösök, akik szavaikkal és tetteikkel hozzájárultak más védtelen emberek elpusztításához. Az erkölcsi bűnös elmosza a bűn és a nem bűn határát, osztozik a bűnpártolás hangulatában, és olyannyira megérti a bűnt, hogy bizonyos szempontból fel is menti.

Manapság sokan sokszor használják az identitás szót. Nos, azonosak vagyunk az életrajzunkkal, azonosak a tetteinkkel. Aki az árulás vétkébe esett, az áruló, akit a sorsa gyilkossá tett, az attól fogva gyilkos mindhalálig. Ember a másik embert nem oldozhatja fel az ő életrajza alól. Ember a másik embert a bűne alól nem mentheti fel. Aki részt vett a védtelen, civil polgárok elpusztításában, gyerekek elgázosításában, aki támogatta ezt az állami rendszabályt, az bűnbe esett, eszmékkel is fölfegyverkezett bűnöző lett. Az erkölcsi törvény nem ismerete nem mentesít a bűn felelőssége alól. Módunkban áll megválasztani erkölcsi értékeinket. Az embernek módjában áll megtudni a törvényt. Akik ezt a munkát végezték, akik ezt kigondolták,

elrendelték, tudva segítették, azok örök életükre kárhozottak, függetlenül attól, hogyan alakult a sorsuk azután. Káin elkárhozását Isten nem kötötte határnaphoz. Az ember nem mentesítheti visszaható érvénnyel a bűn felelőssége alól embertársát, nem léphet Isten helyére, nem végezheti el az ő munkáját, nem oldozhat fel a bűn alól az Úr helyett. Az idő ebből a nézőpontból nem számít. Az emlékező képzelet átlépi az időtávolságot, átlép ötven évet egy szempillantás alatt, és már ott van a tethelyen. Ma is az, aki akkor volt. Aki megengedi magának, hogy emlékezzen, az emlékezik.

Történt, ami történt, rég volt. Az ember bizony néha megbolondul. Ne ítélj, hogy ne ítéltessél. Mindenki maga számoljon el a lelkiismeretével. Majd odaát, ha lesz odaát, elkapják az üstökét! Miránk az marad, hogy igyunk még egy pohárral ebből a borból, mert mind gyarlók vagyunk, halandók és néha bizony szerencsétlenek. Mert a bűn a legtöbbször szerencsétlenség, belebotlott az ember, félrerántotta a kormányt, zavarba jött, lelőtte, csinálta, amit mondanak neki, gyengeségében mit meg nem tesz az ember! Szánni kell a boldogtalant, hogy a bűn ráesett. Bezzeg akit megölt ötven éve, az a jobbat húzta. Akkoriban egy fiút, ha behívtak a hadseregbe, igyekezett megfelelni, ennyi az egész, a dolognak nincsen erkölcsi jelentősége. Neheztelek-e a halott nagybátyáim emlékére, akik az első világháború osztrák-magyar frontjain katonatisztként feltehetőleg ölték embert? Azt a mozdulatot, amellyel a fegyverüket elsütötték, nem láttam, de nem is tudom olyan jellemzőnek vélni, mint azokat az órákat, amelyekben velem, gyerekekkel beszélgettek. Vannak érzelmi határok, amelyeken nehéz átbeszélni. Mivel a bűnbánat az érzékenyebb alkatok kiváltsága, valahogy úgy, mint a zenei tehetség, színváltó területre jutunk, ha a bűnösök bűnbánata felől tudakozódunk. Mert van eset, hogy a bűnös a kövön térdel, az öklével veri maga előtt a kocsmapadlatot, és úgy ismételteti üvöltve, hogy bűnös vagyok. Van eset, hogy a szentmisén vagy az engesztelés napján mondja ezt magáról az ember, irgalmat kérve Istentől. Mi most tiszteljük egymást és a világot sem szeretnénk egymást megbántani. Néha már nem is beszélünk, hanem fuvolázunk. Gyarló individuumok, akár koccinthatunk is. Akkoriban csak az tudott tisztességes maradni, aki morális zseni volt. Hány morális zseni akad egy iskolai osztályban? Nem kívánom, hogy a szerzők és kivitelezők bármelyikének akár egy haja szála is meggömbölyjön, ha még élnek. Úgy képzelem, hogy ezek az ősz urak nem tudják másként látni magukat, mint egy sikertelen stratégia veszteségeinek, és lehetetlen nem gondolkozniuk azon, hogyan lehetett volna valahogy mégis megnyerni a játszmát. Talán ha nem fordítanak annyi ellenfelet maguk ellen. Talán ha nem villámháborúval, lassabban, de tartósabb eredménnyel. Nem tartom azonban valószínűnek, hogy ezek az ősz urak cselekedetük erkölcsi súlyától megszabadulhatnának. Ami megtörtént, az nem tehető meg nem történné. Minden halottnak végső nyughely jár, s porainak béke, de a kiengesztelődés csak a gyarló kreatúrának szól, s nem annak, amit tett. Kapjon nyugdíjat, örüljön a családjának és netán még hátralévő napjainak. A bűnössel lehet kiengesztelődni, a bűnnel nem lehet. Se bosszú, se megbocsátás.

Menjünk tovább a kiengesztelődés lehetőségének kitapogatásában. Üzleti, partneri, racionális kapcsolatokat nem zavar, hogy vannak egymás számára zárt magánterületeink. Mert az egyik fél nem kívánhatja, hogy a másik fél a nagypját ne tartsa nagypának, hogy ne akarjon szeretettel emlékezni rá és ne gondolja róla azt, hogy a hazának adta az életét. A másik fél pedig nem kívánhatja az áldozat utódjától, hogy az ő nagypjának a megölését bármiféle megértő eljárással zárójelbe tegye és elhelyezze a magától értetődő adottságok fatális körében. Annál is kevésbé megy ez, mert esetleg a nagymama, továbbá más rokonok, barátok, osztálytársak, szomszédok és ismerősök is ugyanilyen rövid úton lettek megsemmisítve. A megsemmisítő akarat szolgálatán mit lehet utólag jóváhagyni? Mindenki ápolja a maga

módján a nagypapa emlékét. De a legfontosabb kérdés, hogy ez a két unoka most mit szimatol egymáson. Az egyiket az érdekli, hogy fűti-e bosszúvágy a másikat, vagyis kell-e tartani tőle. A kivégzett nagyapa unokáját az érdekli, hogy a kivégző nagyapa unokája megismételné-e az öregúr ifjúkori cselekedetét, vagyis kell-e tartani tőle? A barátság sem jelent teljes átfedést két térkép között. Van, amiben összeillünk, van, amiben nem. És vannak sokan, akiket a dolog alig-alig érdekel.

Amikor egy kollektív identitást vállalok, magamra kell vennem a vele járó bűnök lelkiismereti terhét is. Kell? Van, aki veszi, van, aki nem veszi, a finomabbak veszik, a durvábbak nem. A büszkeséggel együtt adják a szégyent, a lángelmék dicsőségével a hóhérok gyalázatát. A bűnbánat gyakorlása azért, amit elődeink tettek, idő múltával mind kevésbé tudja lekötni az utódokat. De talán megmaradhat annak kutatása, hogy van-e valami közös köztük és azok között, akik mindezt a rémséget megcselekedték. Mert nem lehet rémtettével együtt az elődöt is végérvényesen kiutasítani szívéből. A természetes rokonérzés közel visz hozzá, azután a megismerés eltávolít tőle. Ez aztán közép-európai jelenség, ez a kínzó és ambivalens múltba tekintés! Amikor örökségünkre gondolunk, az ambivalencia élménye feszélyező, hiszen önmagunkat szeretnénk koherensnek tudni. De hova tegyék akkor az erkölcsi komolysággal megáldott németek ezt a nehéz családi örökséget? Azok az emberek fél évszázaddal korábban külön-külön nem voltak rosszabb emberek, mint a huszadik század végiek. Németország javát akarták - a maguk módján.

A közép-európai népek körében - és a második világháborús vesztesek körében különösképpen - megvan az igény a történelmi tudat kontinuitására. Megvan továbbá a diszkontinuitás valósága. A diszkontinuus nemzeti történelem annyit jelent, hogy nincsen stabil identitás és karakter. Szagatatott történelmű népek nem igazán tudják önmagukról, hogy kicsodák. Ahogy az idősök az ifjúkorról, ahogy az unokák a nagyszülőkkel, úgy kíváncsiak a mai németek is a görcestelen viszonyt a múlttal, hihetetlen volna, ha nem így lenne. A vesztesek hajlamosak rá, hogy a győztesek hegemoniáját ideiglenesnek tekintsék. Nemzeti konzervatív nézőpontból a második világháború úgy is értelmezhető, mint a nemzeti érvényesülés hosszú történelmében egy veszített hadjárat. Idő teltével elveszti extremitását, és besimítható a hagyományba. A kapcsolódás az elődökhöz nem könnyű gondolati munka. Feltételezem, hogy mai fiatalokban megvan az emberséges készség a nagyapák fölmentésére, esetleg rehabilitációjára, sőt akár szembehelyezésére is az opportunistákkal. A közérzet nem szereti az életrajzban a szakadásokat. Önmagunk megerősítésére befogadjuk a képtárunkba a rokonainkat, mert az ember akkor igazán azonos önmagával, ha folytonos sorban mögötte állnak a felmenői. Ó, az a kapcsolódás az elődökhöz - bármelyik oldalon - tud kínos lenni, akkor is, ha újnáci testilki öltözékbe próbál egy fiatalember bebújni, akkor is, ha mártírnak képzelet magát, csak mert a nagyszüleit megölték. Láttam olyan embert, aki ha magáról valami érdekeset akart mondani, a nagyszüleihez hozakodott elő. Az elődök hőstetteit, áldozati auráját ambiciózus fiatalok józanul kamatoztatják.

A második világháborús nemzedék unokái, a mai németek nem lehetnek zavartalan örökösök. Nemcsak a teljesítmények maradtak rájuk, de örökölték valamennyit az előző német nemzedékek mentalitásából is. A második világháború után a nyugatnémetek kezdtek a legkésőbb nyilvánosan gondolkodni az ő nemzeti ügyeiken. Ez az egész témakör tabu alatt volt. Társadalom: ez normális szó volt. Nemzet: ez nem volt normális szó. Kellett, hogy előbb-utóbb megjelenjen az önmagukhoz, a múltjukhoz, a folytonossághoz való visszatérés ritmikus újromantikája. A kilengést követi a visszalengés, a tágulást a szűkülés, a kifelé fordulást a befelé fordulás. Egyesülni a német nemzeti identitással, ez gyakori gondolat lehet manapság. Legyen vége az öngyötrésnek! Most már őket ne leckéztesse minden jöttment! Legyen egy

vonat meghúzva, fél évszázad elég volt. Nincs több lehorgasztott fő, nincs szégyenkezés, büntudat mostantól fogva fölemeljük a fejünket. Ha nagyok vagyunk, hát nagyok vagyunk. Nem fogjuk szégyellni magunkat azért a tényállásért, hogy mi, német nyelvűek itt vagyunk Európa közepén, majdnem százmilliónyian. Itt vagyunk, sokan vagyunk, dolgos nemzet. A nyugatnémet demokráciát is rendesen megcsináltuk. Ha a demokrácia a feladat, megtanuljuk ugyanolyan alaposan, ahogy a keletnémetek megtanulták a szocializmust. A tetre kész, gyors, lendületes végrehajtás néha rettenetes, de többnyire nagyszerű.

Föltételezem, hogy vannak olyan németek, akiknek elégük van a háború utáni időszak szándékos közepességéből. Eddig a nyugatnémeteknek az volt a jó, hogy nagyjából annyian vannak, mint a franciák, brittek, olaszok, spanyolok, egy a többiekénél csak valamivel nagyobb, európai közép-nemzet polgárai. A mai Németország nagyobb egy közép-nemzetnél, de nem igazán nagyhatalom. Itt van a majdnem nagyhatalmi szerepnek a múltból nem ismeretlen kísértése. Ha az éber agy el is kerüli messziről a nagyhatalmi arroganciát, a kísértés azonban folyamatosan dolgozik. Amíg ön alszik, a kísértés dolgozik, és talán azt suttogja: fél évszázad összehúzódság elég volt, ideje fölegyenesedni és kihúzni magunkat. De mi a kiegyenesedés, mi a közepesnél nagyobb hatalom? Valamiféle európai vezetőszerop? De hiszen éppen arról volt szó, hogy az Európa-eszme *sine qua nonja*, elengedhetetlen előfeltétele az, hogy senkinek sincs benne vezetőszerope, hogy mindenki elismeri ezt a lehetetlenséget, sőt ez az erkölcsi kiindulópont! Ha az Európai Unió a német hegemonia jelmezpalástjává válna akkor az az Európa-eszme végét jelentené. A háború után a nyugatnémetek szorgalmasan és sikeresen magukévá tették a nyugati, az atlanti értékközösség normáit. Ebből a közösségből kijönni veszedelmes. A sorsunk össze van fonódva, s mindannyiunk jövőjét meghatározza, hogy a véleményirányító németek inkább megbízható nyugati demokráciaként vagy inkább vezető európai nemzetként akarják-e látni önmagukat.

A nemzetek különböző időpontokban jutottak el oda, hogy megfogalmazzák és tartós intézményekben kifejezzék a maguk környezetbarát nacionalizmusát, amelynek szilárd karaktere van, olyannyira, hogy már csúfolódní is lehet rajta. A németeknek ez nem megy könnyen, és ebben a tekintetben közelebb vannak hozzánk, közép-európaiakhoz, mint a tulajdonképpeni nyugat-európaiakhoz. Mert ha valamit nélkülöznek, akkor az a folyamatosság az eszményekben és az önértékelésben. Két világháború a régi demokráciák társadalmi rendszerét alapvetően nem másította meg, mert a parlamenti demokráciánál számukra jobb kormányzati forma nem adódott. Viszont a közép-európai országok államformáját, társadalmi és politikai rendszerét a két világháború lényegesen megváltoztatta. A demokráciák nem kezdtek háborút, de megnyerték a háborút, és sikerben, kudarcban tartósan fennmaradónak bizonyultak. A nemzet karakterének szívósságát leginkább a demokrácia biztosítja, mert abban tud kifejeződni. Ezért a kérdésre, hogy az értékek rangsorában mi az első, a nemzet vagy a demokrácia, azok, akik a nyugati értékközösséget vállalják, a demokráciát mondják elsőrendűnek, tudva, hogy a nemzet gyarapodása azzal együtt jár, a nemzet elsőbbségével azonban nem szükségképpen jár együtt a demokrácia. Ismét a régi kérdés, amelyet az újabb és a legújabb demokráciák polgárainak reflexszerűen el kell dönteníük: melyik a birtokos és melyik a birtok? A társadalomnak van állama, vagy az államnak van társadalma?

A németek előtt rendkívüli kihívás áll: mindenáron a demokrácia talaján megmaradni, tehát a mások számára is érthető és elfogadható értékek talaján, bízván abban, hogy ennek nemzeti érdekeik sem fogják kárát látni. Ahhoz, hogy ne ébresszenek gyanút maguk ellen, ahhoz, hogy a többiek, kivált az európai kisnemzetek ne tartsanak tőlük, meg kell haladniuk a saját szűkebben értelmezett nemzeti érdekeiket. A németeknek ahhoz, hogy ugyanolyan megbízható

európaiaknak gondoljuk őket, mint a legrégebbi demokráciák polgárait, a demokrácia jó humorú pluralizmusát kell terjeszteniük a keleti szomszédságban. Tartoznak ezzel a demokratikus segítséggel nekünk, közép- és kelet-európaiaknak azért is, mert arra a négy évtizedre 1949 és 1989 között, amíg Nyugat-Németország megerősödhetett, bennünket, a hitleri Németország háborúja belökött a kommunista stagnációba. A németek nem érezhetik magukat nagyon különbözőnek közép- és kelet-európai kontinentális társaiktól: mindannyian tipikus újrakezdők vagyunk. Az újrakezdésnek vannak előnyei is, ezt bizonyítja az ipar története. A polgári szabadság kultúrájában mi vagyunk a többé vagy kevésbé újonnan jöttek. Ha Budapestre vagy a falumba jön egy német, akkor valami további pontosításra szoruló jelenség jön, aszerint hogy a régi vagy az új szövetségi államokból származik-e, mert ez az életrajzi körülmény a teste és az arca neveltetésében, modorában is kifejeződik. Az egyik korábbi, a másik frissebb újrakezdő, de mind azok, akárcsak mi vagyunk, ezért viszonyainkra illik a mondás: bagoly mondja a verébnek, hogy nagy fejű. Csináljuk, konstruáljuk magunkat, és ez az önnevelési folyamat inkább tanulás, mint válság, ha néha komikus is. Az átalakulás nehézségeire az önsírató krizológia az egyik válasz, a másik a nyelvtanulás. A transzformáció elkerülhetetlenül együtt jár a tarka és meglehetősen eklektikus életrajzokkal. Az élet körülményes volt, sok akadályt állított az egyén elé. Ki hogy ugrik át rajtuk, ki hogy éli túl a bajokat?

Európa egyik nagy kérdése az, hogy a németek milyen hivatást keresnek, milyen stratégiát választanak önmaguknak. És ezt a környezet nemcsak a beszédekből és az írásokból, de a tettekből is kiolvashatja. A túlhatalmat gyakorolni lehet, de eltitkolni nem. Ha megjelenik az arcon a fölény kifejezése, a többiek szemében is megvillan a fölismerés fénye. A kollektív kiengesztelődés feltétele a kölcsönös megbecsülés. Ha látszik egy szilárd demokrácia, amely tiszteli a polgárait, és amelynek a polgárai nem hajlamosak erőszakra, ha a neheztelést inkább tréfa, mint gyújtogatás alakjában fejezik ki, akkor van kiengesztelődés, aminek talán nem is ez a neve, hanem inkább: bizalom. Rokoni bizalom, akár vadidegenek iránt az utcán. Érezni lehet a kocsmában, hogy ezektől az emberektől kitelik-e vagy sem, hogy demagógiáktól megvaduljanak, és a gyűlölettől részegen rátámadjanak embertársaikra. A megbízhatóság illata benne van a levegőben. A megbízhatatlanság gyanús párja is.

A közös alap a felek leszármazottai számára: valamilyen kölcsönösen osztott eszme az emberi személy méltóságáról és szabadságáról, ilyen régimódi fogalmakról. Szavak, szerződések, kulturális művek, íratlan konszenzus, nevezhetjük humanizmusnak is jelző nélkül, ilyesmi hozza össze a feleket. Ez a meghatározhatatlan hangulat, a megbízhatóság a legfontosabb, mert az egyes történelmi vallások, ideológiák, politikai tanok nem bizonyultak elégséges védekező reflexnek a legnagyobb katasztrófa ellen, amelynek során felebarátunk lesz maga a csapás, földrengésnél, árvíznél, járványnál nem kevésbé pusztító és kegyetlen. Mit teszünk magasabbra? Az emberi személy sérthetetlenségét vagy az államérdék, alkalmasint az adminisztráció sérthetetlenségét? Államvezetők illetékesnek tartják magukat az államérdék megfogalmazására. Amit ők mondanak, az az államérdék. Nos, mi a magasabb érték, az emberi személy sérthetetlensége vagy az, amit állami vezetők az államérdekről mondanak? Tulajdonképpen ez a kérdés. Aki az előbbi választja, az megbízható, aki az utóbbit, az nem. Azt a kötelességtudás és a logika a legvadabb szélsőségekbe elviheti.

A második világháború utáni korszak legjelentősebb nemzetközi világnézete az emberi jogok filozófiája, amely a nemzetek feletti autoritásnak is szellemi alapja lehet, és amelyet előbb az ENSZ, utóbb a világ kormányainak zöme a törvényei közé iktatott. Ha kívülállók bírálják az emberi jogok megsértését egy adott államban, akkor annak az államnak a kormánya mondhatja, hogy azt csinál a polgáraival, amit akar, mert azok az ő állami szuverenitása alatt

állnak, ennél fogva a belügyeibe való jogtalan beavatkozásnak tekinti a dolog szóba hozását. Bonyolítja a helyzetet, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete a szuverén államok nemzetközi szervezete, és ezért csak olyankor érzi magát jogosultnak a föllépésre, ha egy szuverén állam megtámad, elfoglal egy másik szuverén államot. A jogalany mindig a szuverén állam, nem az emberi személy, nem az állampolgár, és ebből a nézőpontból az állami szuverenitás integritásánál nincsen magasabb érték. A nemzetközi közösség rá fog kényszerülni a döntésre, hogy mit preferál: a nemzeti szuverenitások avagy az emberi jogok értékrendjét. A nemzetközi intellektuális közvélemény ebben a kérdésben nincsen alárendelve senkinek, módjában áll tehát szembesülni a kihívással. Az emberi jogok filozófiája elválaszthatatlan a demokráciától, és ez a kettős érték adta a támaszát a diktatúrákban fellépett emberi jogvédő szerveződéseknek, amelyek mind Kelet-Európában, mind pedig Latin-Amerikában eredményesnek bizonyultak, és erőszakmentes eszközökkel föllazították, majd szétbomlasztották a diktatúrákat.

Az elmúlt ötven évet a Nyugat és a Kelet versengése rendezte koherenssé. Minden kiválóan bipolarizálódott. A hidegháborús korszakban a harmadik világháború rémképe volt a szabályozó elem. Demonizálni kellett a másik felet, nagy dualizmusokban kellett látni, a jó és a rossz harcára kellett redukálni a bonyolult világot. A kétsarkú tömbrendszer féken tartotta a nacionalizmusokat. Áttekinthető rendszer volt - két diszciplína, amelyhez képest Európa és különösen Közép-Európa nevének gyakoribb előfordulása zavaró tényezőnek látszott, amely posztmodern ambivalenciákkal zavarta meg az egyértelmű, bipoláris világképet. Most nincsenek meg ezek az eligazító kettősségek. 1983 óta a bipolaritás összeomlásának és az oligopolaritás győzedelmeskedésének vagyunk a tanúi. Előtérbe lép a két nagy játék után a kis játékosok sokféle játszmája. Az oligopoláris világ kiszámíthatatlanabb, mint a bipoláris világrendszer volt. Az oligopoláris világban mindenki lábujjhegyre áll és nagyobbban akar látszani, mint amilyen. Lokális konfliktusok parázslanak a szóháborúk hosszan eltartanak, és a tüszúrások rendszeresen ismétlődnek. A beszédek nem ártatlanok, a felek elérkezhetnek a kölcsönös meg nem értés kritikus fokáig. Hozzáértők a délszláv retorikákból sok évvel ezelőtt már kiolvasták a lehetséges és azóta bekövetkezett véres fejleményeket. A politikában inherensen benne rejlik a hatalommal való szertelen visszaélés eshetősége, ha a környezet ezt megengedi. Az örült visszaélés azért lehetséges, mert a környék ízlésének megfelel.

1989 jóvoltából láthatóvá lett az a távolság, amely a nukleáris konfrontáció és a köznapi élet logikája között tátongott. Olyan emberek számoltak a nukleáris „csere” lehetőségével, akik behunyják a szemüket, ha az orvosi vizsgálaton vért vesznek tőlük. A demokráciák polgárainak szemében az egyéni élet értéke megnőtt, a háborúval elérhető célok értéke összezsugorodott. A demokráciák átlagpolgára a nyomortól és az elnyomástól nem szenved. Kűszködik mindenféle frusztrációval, de nem mindegy neki, hogy él-e vagy hal-e. Nem megváltás neki a halál. Ötven év alatt az emberek megtanulták jobban becsülni az életüket. Ha utazni akarnak, nem kell tankháton zötyögniük. A sarki utazási iroda több egzotikumot kínál, mint a hadsereg. Míg tehát ki volt feszítve fölöttünk a totális megsemmisülés esélye, igyekeztünk jól érezni magunkat az elguruló, örök mai napban. A nagyközönség háborúvágya alacsony, nem szeretne halálos kockázatot vállalni, és szinte elfeledkezett a világháborús rettenetről. Ehelyett inkább diffúz félelmeket ápol, és mert személyesen a veszéllyel nem érintkezik, a géppisztolyos emberekről és az elfekvő testekről szóló híradóképeket nézi, amelyek lényegében nem különböznek a híradót követő játékfilm látványaitól. Az urbanizmus erői mindenütt kibomlottak, a nyugati világ polgáriasult, és a kommunista kéreg alatt Kelet-Európában is hasonló folyamat

ment végbe. A polgár a saját élete alanyának szeretné tudni magát. Meghalna talán a gyerekéért. De valamilyen politikai-katonai elgondolásáért? Nem!

Amikor ennek az előadásnak a szövegét írni kezdtem, kelet-boszniai szerbhorvát nyelvű, többé-kevésbé muzulmán vallású emberek menekültek halálos rettegésben, mindenüket odahagyva, tízezerrel nyugatra. Amikor a végéhez közeledem, a krajnai szerbhorvát nyelvű, többé-kevésbé ortodox vallású emberek menekülnek halálos rettegésben, mindenüket odahagyva, százezerrel keletre. Ezt a borzalmat politikusok idézték elő. Elsősorban a helybeliek, másodsorban külföldiek. A délszláv nemzetek politikusai mindenk felett, ragaszkodnak az állami-nemzeti szuverenitáshoz, és nem kívánják a jogar hatalmát senkivel sem megosztani. A felek nem tudták összehangolni az elképzeléseiket, nem tudtak vegyes lakosságú térségeken az etnikai-nemzeti önrendelkezésnek föderális keretet adni, nem tudtak beletörődni a hatalom megosztásába, és önbecsülésüket az osztatlan szuverenitáshoz kötötték. A háború és a szembenálló felek politikai ügye a volt Jugoszláviában is abszurd, egyik félnek sincsen igaza. Hogy ki kezdte? Az-e, aki a föderációból az egyik lakosságrész tiltakozása ellenére egyoldalúan kilépett, vagy az a rész amely az elszakadás ellen föllázadt? Szeparatizmusnak szeparatizmus a büntetése. A nyugati hatalmak kialakítottak egy rendkívül ingatag helyzetet, de nem törekedtek megszilárdítani ezt, ebből a döntéscsomagból rengeteg kín és halál származott. A nemzetközi közösség hangadói nem fogták fel, hogy az előző alkotmány érvénytelenítése esetén a térség valóságos erőviszonyai számítanak mindennekfelett, s hogy a külföldi katonák nem fogják egyik oldal vitatható igazáért sem vállalni a halál kockázatát. Az új államhatárok szerződéses megállapodással követhették volna az etnikai településvonalakat, és a fennmaradó enklávék számára kölcsönösen elismert autonómiák lettek volna biztosíthatók. Ennek kölcsönös válási szerződésbe foglalása nélkül új nemzetközi határokat nem lett volna szabad elismerni.

Az egyesült Németország első nagyobb horderejű külpolitikai kezdeményezése Horvátország és Bosznia szuverenitásának és tagköztársasági határainak nemzetközi határként történő elismertetése volt, és ez az első önálló fellépés az európai szintén, saját határain kívül nem volt szerencsés. Néhány külső hatalom nemzetközi támogatással érvényesített egy rendezési elképzelést Jugoszláviában, amelynek ügyeiben sem mint a NATO, sem mint az Európai Unió tagjai nem voltak illetékesek, hiszen Jugoszlávia nem volt tagja egyiknek sem. Amikor egy országban az állami autoritás elbizonytalanodik, akkor a kívülállóknak rendkívüli óvatosságot kell tanúsítaniuk, hogy miképpen nyúljanak a darázsfészekbe, és ha már belenyúlnak, mit védjenek elsősorban, milyen értéknek biztosítsanak elsőbbséget: az embervédelemnek vagy valamilyen nemzeti szuverenitásoknak? Ha kívülálló nagyhatalmak a nemzeti szuverenitásokat és a frissen összebarkácsolt többségi nemzetállamok területi integritását kedvezményezik alkalmasint jelentős lakosságcsoportok akaratával szemben, akkor nem lehetséges hatékony békerendezés, akkor szabad tér nyílik a szuverenitásért folyó nemzeti-vallási-etnikai színezetű polgárháborúknak.

Mire gondoltak a rendezés nyugati politikai főszereplői, mi biztosítja a békét ebben a bonyolult és szenvedélyes országban, ahol a német megszállás és mindaz, ami vele járt, több, mint egymillió emberéletbe került, ahol nincsenek olyan éjszakák, amelyekben a hajdani tömeggyilkosságok képei az álmokban vissza ne kísérteneének? Az egykori Jugoszláviát, ahol húsznál több nemzet élt együtt évtizedeken át anélkül, hogy ölték volna egymást, az érintettek megállapodása nélkül nagy hirtelenében a nemzetközi jog szerint is feldarabolták. A hiba lényegét abban látom, hogy abszolút elsőbbséget adtak a nemzeti szuverenitás elvének, nemzetállamnak tekintve a jugoszláv tagköztársaságokat, és elmulasztották garantálni az

egyes állampolgárok alapvető emberi és polgári jogait. Másképpen fogalmazva, előnyben részesítették a nemzet etnikai-vallásos meghatározását a nemzet területi-politikai fogalmával szemben. Valamilyen politikusok kieszelnék egy tervet, és ezért életek nagy sokaságát áldozzák fel. Vagy sikerül, vagy nem. A halottak biztosak, a terv bizonytalan. Mérhető, hogy a projekt hány halottba került. Nagylelkűsége vall, hogy Németország befogadott háromszázötvenezer menekültet a volt Jugoszláviából, de szerencsésebb lett volna úgy politizálni, hogy a menekülés kényszere ne állhasson elő. Mint egykori ellenfélnek, Németországnak tartózkodnia kellett volna a jugoszláv események befolyásolásától. A meggondolatlan projekt csődjét balkáni népek szenvedik meg, amelyek már fél évszázaddal ezelőtt is sokat szenvedtek a német megszállástól. Hogy a volt Jugoszláviában több mint kétszázezer ember az életét és több mint kétmillió az otthonát veszttette el, azért a rendezés külföldi tervezői is viselni kénytelenek a részfelelősséget.

Lőállásában az egyenruhás embervadász vár és néz: ahol mozgást észlel - odapörköl. A szem híradása és az ujjmozdulat között egy másodperc sem telik el. Gondolkodásra nincs idő. A harcosok a veszélytől, bajtársaik elésétől, az atrocitások híréből vagy rémhíréből megvadulnak, az ölést fátumnak tekintik, de a végén mégis le kell ülni a tárgyalóasztalhoz, és meg kell alkudni egymással. A háború tud az emberből részvétlen gyilkolómasinát csinálni, de amúgy nem jó semmire, semmilyen konfliktust nem tud megoldani. A felek körülbelül oda fognak a sok véráldozattal bejutni, amit józan ésszel és szívós tárgyalásokkal a kezdet kezdetén is el lehetett volna érni, amikor még nem halt meg és nem lett földönfutó annyi védtelen és ártatlan ember.

Európa története a háborúk története, Európa utópiája a háborúmentes földrész: öntudatos nemzetek társulása egy közös európai nemzetfölötti nemzet megalkotására. Európa eszméje: az európai háború lehetőségének elutasítása. Amíg volt hidegháború és két szuperhatalom, addig az európai kisebbek nem eshettek egymásnak. Ha nincs tömbrendszer, akkor a nemzeti önzés akadályozatlanabbul nyilatkozhat meg, mert gyengül a transznacionális autoritás. A földrész hatalommal való egyesítésének a tervezetei sorra megbuktak. Európában nem lehetséges úgy biztosítani a békét, hogy egy főváros alá van rendelve minden más főváros. Az egyetlen lehetséges út az európai békéhez az európai népek közös önuralma, a részek konfliktusainak alárendelése az európai nemzetközi közösség döntéseinek, jelentékenyen korlátozva az egyes nemzetállamok katonai szuverenitását. Ha Európa eszméjének *sine qua non*-ja a békeakarát, akkor ez választást jelent az értékrendek között. Ha valóban akarjuk a békét, akkor az egyes polgár életét és szabadságát kell mindenek fölött álló értéknek tekintenünk. Van-e az európai emberi valóságnak megfelelő politikai gondolkodásmód?

Két szerveződési minta és hozzátartozó filozófia vetélkedését látom a modern európai történetben, az államét és a városét, az etatizmusét és az urbanizmusét. Engedjék meg, hogy kitágítsam az urbanizmus szó fogalmi tartalmát olyannyira, hogy a polgárosulással, az európai transzcendenciával helyezném párhuzamba. A város a béke fizikai valósága, mivel a legbonyolultabb műalkotás. Mi a meghatározóbb? A városi-polgári kultúra vagy az állami bürokrácia szelleme, amely alkalomadtán tud beszélni fasiszta és kommunista nyelven is? A város életbiztonságához őrség is kell, de ha a város van az őrségért, és nem az őrség a városért, akkor etatizmusról beszélhetünk, akkor az álláspontok alkuképtelenné merevednek, akkor vannak tabuk, akkor van eddig és ne tovább, van *casus belli*, ultimátum, katonai zsarolás és hazafias aljaskodás, akkor csak feltétlen *igen* vagy feltétlen *nem* létezik, akkor ideje van a férfias egyszerűsítéseknek, a tabula rasának, a kiradírozásnak és a leradírozásnak, akkor az,

aki nem alkuszik, hős, aki pedig egyezségre jut, az megalkuvó, mert szokás a másik felet inkább ellenfélnek, mint üzletfélnek tekinteni.

De mi köze van mindehhez bármelyikünknek, tetszőlegesen kiválasztható személyeknek, akik sem nem háborúztak, sem olyan döntésekben részt nem vettek, amelyek másutt háborús összecsapásokhoz vezetnek? Mi köze van az államok történetéhez a magánembernek, aki minden reggel ártatlanul nyitja ki a szemét és amikor észlelni kezdi, hogy odakint süt a nap vagy borús az ég, akkor még nem bűnösebb, mint a ma született bárány. Aztán, lassan, ahogy felöltözik, magára ölti ide-oda tartozásait, mondjuk identitásait, és netán a reggeli újságolvasás közben a magánemberből állampolgár lesz, egy politikai közösség tagja, akinek itt Európában a történelmi idő harmadik dimenziója mélyen lebecsülődik az öntudatába, aki beöltözik szűkebb és tágabb hazája történelmébe a régvoltba és az éppen most zajlóba, de mert ez a kabát olykor valóban nehéz, szeretné ledobni magáról, elvégre is az ember nem azonos a kabátjával.

Elnézés másokkal, szigor önmagunkkal szemben. Ennél a Tolsztojtól származó erkölcsi maximánál jobbat nem tudok. De ha őszinte vagyok, ritkán jut el a magammal szembefordított szigor a katarzis villámfényéig, s ezzel alighanem így vagyunk mindannyian: mind a személyes, mind a kollektív büntudatból csak annyit veszünk magunkhoz, hogy meg ne ártsen. A *Vergangenheitsbewältigung*, a múlttal szembenezés olyan lesz, mint a reggeli torna, morális izomzatunk elpetyhüdne nélküle. Mértékkel alkalmazva jót tesz, erkölcsi *fitneszt* kölcsönöz a közösség önkritikusainak. Történelmi öntudat nélkül együgyűek lennénk, ambivalenciák nélkül homogének, mint a tej. Az elődök arcképeihez fejedelmi várkastélyokban, polgári villákban vagy csak egy fényképes dobozban hozzátartozik a merengő-borzongó ambivalenciaélmény: nem adnánk senkinek az ősök bűneit. Sok ember szívesebben származtatná magát Káintól, mint Ábeltől.

Ártatlanok vagyunk tehát, mert a múlt elől minden pillanatban előreszökhetünk a jövőbe, és az élet még a végelgyengülés korszakában is minden nap újra elkezdődik. Rajtunk áll, hogy leemelünk-e egy-egy kötetet a polcra. Úgy maradt ránk a nemzeti történelem, mint egy családi könyvtár, nagyszerű és rémes munkák sok unalmas mellett; szabadok vagyunk vele szemben, hinnők, nem muszáj egyik könyvben sem elmélyednünk. Aki azonban a felgyülemelő lelki perceiben mégis képes arra, hogy erkölcsi fájdalmat érezzen a nemzete nevében elkövetett bűnök miatt, az kapott valamit, az a tisztánlátás kegyelmében részesült, az ragaszkodik a megterheléséhez. Az együttérző és irtózni is tudó megértés az a történelmi hagyaték, amely a német nemzetet ébren tartja a nagyhatalmi kísértéssel szemben. A mester nem *besserwisser*, a mester nem triumfalista, a mester alacsonyabb székre ül, mint a tanítvány. Lehet, hogy a németek számosabbak, módosabbak másoknál, de ennek nincsen különösebb jelentősége. Németország nem jobb és nem rosszabb, mint az egyes németek, akik nem jobbak és nem rosszabbak, mint a többi európai. Úgy képzelem, ha német volnék, királyi utam lenne ahhoz a felismeréshez, hogy az emberi dimenzió számokkal nem mérhető és kifejezhető.

Az önhitt felelőtlenség kora, gondoltuk a huszadik századról, amely sok megfigyelő szerint 1914-ben kezdődött és 1989-ben ért véget. Megy ez, mint a karikacsapás, gondolták az éretlen tettesek, és a tervet, amelynek kiválóságát az szavatolta, hogy az övék volt, megkísérelték keresztülvinni, legyőzve az emberi és a természeti környezetet, ha törik, ha szakad. Ennyiben a terv sikerült, tört és szakadt minden és mindenki. Áldozat és tettes egyaránt, olyannyira, hogy a személyek néha helyet cseréltek. De hogy a történelem játéka a botot annak a kezébe adta, akit addig vertek, és most már az nyögött, mert azt ütötték, aki addig vert, ez a

szerepcsere nem teszi bocsánatos bűnné a tortúrát. 1989-ben magam is osztoztam az eufóriában, és azt hittem, hogy most a béke és a méltányos párbeszéd kora jön. Amikor ezeket az utolsó sorokat írom egy bájos faluban, közel a Balatonhoz, Magyarország déli határán túl óvóhelyen alszanak a gyerekek, és az ablakokat homokzsákok sötétítik el. Tegnap este baráti társaság jött össze nálunk, szó volt könyvekről, kiadókról, gyerekeinkről, de arról, hogy a közelben kétszázezer embertársunk vánszorog az utakon félelmében, hogy megölik, ha ott marad, ahol addig élt, szóval a háborúról nem esett szó. Nem illett volna az este hangulatába. Ez valahogy így lehetett minden időkből. Egy haditudósító a minap látott egy asztalt négy tányérral, amelyeken a fagylalt még nem olvadt el, de a lakás már üres volt. Meleg nyári délután nem volt már idő a fagylalt elfogyasztására. A várost a betóduló csapatok kisvártatva felgyújtották, volt, akit lelőttek, de volt olyan is, akinek elvágták a torkát. Ez valahogy így lehetett minden időkből. Ó, nem, a történelemnek valóban nincsen vége.

1996

A BIRODALOM KAPUJÁBAN⁷

Ültem a nagy, kerek asztalnál, meghívott beszélőként, egyszersmind azonban kívülálló megfigyelőként, noha sokat ismertem már a résztvevők közül. Ültem Klaus cseh miniszterelnök és Kovács magyar külügyminiszter között; Klaus mellett Kissinger, volt amerikai külügyminiszter; Kovács mellett Lamentowicz lengyel szóvivő, Lipponen finn kormányfő, Lubbers, volt holland miniszterelnök és Meciar szlovák miniszterelnök. Kissinger mellett Kinkel német külügyminiszter, mellette Karaganov orosz külügytudós és Javlinszkij elnökjelölt. Ennyi elég is, nem megyek körbe az asztalon és az ábécében. A jelenlevők gyakran látják egymást különféle alakú asztaloknál olyan termekben, ahol sokan vannak, és valaki mindig beszél. De ne sokáig beszéljen, mert öt percet kap, azalatt mondja el a magáét, lehetőleg angolul. Szabad neki Németországban németül is beszélni, de már franciául nem nagyon illik. Az oroszok mindenesetre angolul beszélnek, Javlinszkij remekül, Karaganov, a keskeny arcú, kopasz értelmiségi, aranykeretes szemüveggel, tudós iróniával, hibátlanul; Molotov unokája, a nagyapa is jól használta a cvikkerét.

A nagy fehér teremben, a Petersberg Hotelben már másodszor hallottam a köszöntőbeszédben, hogy ebben a teremben fogadta 1949-ben a szövetségesek főbizottsága mintegy a szuverenitás tulajdonosaként az elé járuló német kormányt. Adenauer, a megszállók által kinevezett kancellár előlépett, hogy bemutassa a kabinetjét, de a megszállók a terem közepén egy szőnyegen álltak, máshol a teremben pedig nem volt szőnyeg. A német minisztereknek azt mondták, hogy álljanak velük szemben. Adenauer azonban előlépett és ráállt a szőnyegre, hogy ezt az aszimmetrikus méltatlanságot meg nem történtté tegye, és maga után intette a minisztereit.

Ezek az összejövetelek, amelyek különleges, elvont eufemizmusukkal tűnnek ki, mindinkább hangsúlyozzák a német szerep valóságos súlyát, azt, hogy ők tudják ezt így megrendezni a hegytetőn, a Rajna fölött, Bonnal szemben.

A kifogástalan udvariasságú londoner engem fölvezetve finoman emlékeztet, hogy ott velem szemben, enyhén balra az a kiálló valami a sárkányszikla, ahol Siegfried megküzdött a sárkányokkal, akiknek melleleg volt eszük ezen a szép tájon megtelepedni, mert a hegycsúcsról lelátni a zöldellő Rajna-völgyre.

Beszélgettem a fiatal tudósokkal, akik az alapítvány kutatórészlegének dolgoznak, és közös munkával könyveket csinálnak Európáról, egyszerre három nyelven, németül, angolul és franciául, korunk legizgalmasabb kérdéseiről, most éppen a kerekasztal témájáról, a differenciált integrációról, amelynek az a lényege, hogy az elmélyítést nem a kibővítés előtt, és nem is utána, hanem vele egyidejűen kell végrehajtani, érted, kedves olvasó?

Nem? Akkor megmagyarázom. Az Európai Unió alapelve az egyenjogúság, de az életnek ez nem az alapelve. A nagyobb nagyobb, a kisebb kisebb. Nem kell erőltetni az egyöntetű integrációt. Lehet több központja is az Európai Uniónak, és lehet például a vezetés hatékonysága érdekében elképzelni, hogy a nagy országok vezetői nagyobb hatalommal vezessenek, és közülük is leginkább a legnagyobbak a vezetői. A német politikusok többsébséges Európáról beszélnek, és mindig azt járják körül más-más terminológiába burkolva, hogy ők,

⁷ Felolvasás a svéd kormány előadótermében Stockholmban, 1996

akik mindenkit ide tudnak hívni, akik már rokonszenvesek lettek Európa más népei számára, de akiknek fontos, hogy mások mit gondolnak róluk, hogy ők, a németek - mint a történelmi Német-római Császárság örökösei - végre hadd foglalják el a maguk megfelelő helyét Európa közepén! 1871 óta minden háború erről szólt, és a dolog valahogy nem sikerült. De ezt az arányproblémát, hogy nagynak nem elég nagyok, közepesnek viszont igen nagyok, ezt nem tudják lenyelni. Az újraegyesítés megnehezítette annak az önarcképnek a továbbélését, amelyet a nyugatnémet közvélemény kialakított. A függőség élménye és a közepes méret ennek két fontos tulajdonsága volt. Ennél jobbat nem tudnánk kitalálni, minden fészkelődésünk ellenére, mint az európai társulás, mert ennek önnevelő hatása van, megvéd az eszelőstől, normákat vet ki a társaságra. A politikusoknak például kell idegen nyelveket beszélniük, kell tudni öt perc alatt valami tartalmat mondani, amíg a lámpa, amely négy percen át zöld, és az ötödikben sárga, pirosra nem vált; azután már illetlenség maguknál tartani a szót. Az időtortát a nagy kerekasztal körül a rendezőség szeletekre vágta, mindenkinek jut egy vékonyka szelet. Nem is arra kell ez az egész, hogy a meghívottak sokat beszéljenek, hanem inkább arra, hogy a rendezők stratégiai tervezetei, a kancellár körüli *think-tank* elképzelései ott legyenek előttük az asztalon. Sokszor kell mondani a többsebességes integráció eszméjét, amíg az emberek felfogják. Mert azt az üzenetet, hogy lesznek első, másod- és harmadosztályú európaiak az unión belül, sokan nem szívesen fogják fel, elsiklanak mellette, makacsul nem reagálva a javaslat szívére, a nagy országok hegemoniájára. Ha Anglia nem akar, hát nem akar; akkor csak Franciaország, a Benelux államok és Ausztria jöhet szóba mint belső kör, mint a nagyobb sebességű *Kern-Európa*, a kemény mag, ahonnan az impulzusok kisugároznak. Ezen belül pedig már szinte többségben vannak a német ajkúak. Sokszor kell ezt elmondania az ellene elkövetett merénylet óta kerek székben begördülő Wolfgang Schaublénak, akiről mint szóba jöhető kancellárutódról beszélnek, mindig ugyanazokkal a szavakkal körülírva a dolgot, amíg Európa valóban felfogja. Erről van szó, egy új típusú demokratikus és európaivá átszabott német hegemoniáról a kontinensen, amely az oroszokat kívül tartja, de azért velük is jó kapcsolatra tör, és Amerikától is külön tartja magát, de vállalja a katonai-politikai szövetséget vele. A gazdasági elsőség jóvoltából az erő helyzetében kezd a német politikai energia élre törni, megkísértve a közép-európai *Ordnungsmacht* szerepétől. A jugoszláviai tagköztársaságok szuverén államokként való elismertetése volt az első nagyobb szabású külpolitikai akció. A taps várat magára.

Ha már birodalom, legyen az az Európai Unió, amelyben egymást a partnerek ellenőrzik, fékezik, és a tekintetükkel civilizálják. Az is tetszett, ahogy megnézik egymást a magas személyné, s ha felcsillan a személyiség és a magvas mondanivaló, ha van humor és pregnáns fogalmazás, ha a hang, a tekintet, a haj és a bajusz, a modor és a légkör vonzó, akkor az országok között is jobb lesz a viszony. Hasonló a hasonlónak örül, pallérozott a pallérozottnak, és noha ez a nagypolitikai nyelv ritualizált, előre rögzített, mert minden jelzőnek súlya van, mégis nagyra becsülik, ha egy elmés metafora becsusszan a sima szövegbe. Ezalatt a két félnap alatt megéreztem, hogy ebben a társaságban két kényszer között működik a lélek. Az egyik: megmaradni a szokásos formulák között, amelyekből nem lehet baj; lehet tőlük egy kissé erre-arra eltérni, de a szakmabeliek nem engedhetik meg önmaguknak azt a brutalitást a lényegkereső néven nevezésben, ami a kívülállók privilégiuma. A másik: kiemelkedni a mezőnyből, a szabványfecsegtől, mert a gyakori ismétlés fecsegtől. Egyszerűen mondani valami emlékeztetést, amit a többiek idézni fognak. A belül állók jelentik a politikai osztályt s benne a véleménycsinálókat. Nem lenne tehát logikus kimenni a kor nyelvezetéből valakinek, aki benne akar lenni.

A német államfő, Herzog elnök hivatkozott egy szövegre, amely azt állítja, hogy ha sikerült volna felülkerekedni az európaiak nacionalista gyanakvásain és leigázási szenvedélyein, akkor Európa ma paradicsom lenne, olyasmi, mint Svájc, Európai Egyesült Államok. Herzog elnök azt mondta, hogy ez ma avantgárd kijelentés volna, senki sem merne ezzel előhozakodni. Lesz talán közös pénz, de a nemzetállamok, a nemzeti parlamentek szuverenitását ma az európai politikai közösség nem kérdőjelezi meg. Nos, ez a fenti szöveg 1946-ban hangzott el Zürichben, Churchill szájából. Ezért a német elnök meri önmagát konzervatív avantgárdistának nevezni. Tetszett, illetve a pocakjához, ősz nagyapaféjéhez.

Egy másik államelnök is járt itt a Petersberg Szállóban a hét elején, mondják, hogy az egész hegy le volt zárva, minden gyalogösvény; és sokfajta kerítés és elektronikus jelzőrendszer akadályozta meg, hogy bárki illetéktelen feljuthasson a kastélyig, mert Ezer Weizmann izraeli államelnök jött, és ha izraeli politikus jön, a terrorakciók elhárítására a legszigorúbb biztonsági intézkedéseket teszik.

Weizmann azt mondta, nem érti, hogy élhet egy zsidó Németországban. A németek ezt udvariasan zsebre tették, a német zsidók méltatlankodtak. Cohn Bendit cikkét olvastam, őt felháborították ezek a szavak, ő egy demokratikus országban él, s valóban, Frankfurtban neki is megvan a helye a német életben. Ültünk együtt pódiumokon és lakásban, könyvet írt, szónokolt, moderált, funkciót kapott, megmutathatta a tehetségét. Megházasodott, gyereke van, megélnék, becsülik, hallgatják, mit akarhatna még? Az udvarias vendéglátóknak el kell viselniük a folytonos szembesülést ezzel a múltból fölmerülő lehetetlen náci rögeszmével a zsidókról, mert jönnek az évfordulók és jönnek a zsinagóga bemocskolások, és jön Weizmann generális-elnök, aki szerint a föld alól kiáltanak őhöz a halottak, és hogy megbocsátani ő nem tud a halottak nevében. Azt gondolja, hogy minden zsidónak Izraelben van a helye, a büszkeség ezt diktálja. Nem könnyű munka ez a kiengesztelődés. Mondja azt, hogy nem történt semmi, apróság az egész, felejtsük el? Auschwitz előtt nem volt példa arra, hogy valami hazafias-tudományos érvrendszer alapján módszeresen kiirtassanak egy nép gyermekei és öregei, tehát éppen azok, akikkel íratlan erkölcs szerint nincs háború, mert védtelenek. A deportált zsidó gyerekek és öregek mondhatni teljes körű elgázosítása és elégetése nem lehet empatikus megértés tárgya. Érdektelen vele kapcsolatban a tettesek emberi milyensége. Meglehetősen közönséges emberek voltak, nem volt bennük semmi különös. Nincsenek emberbőrbe bújt sátánok. Csak többé-kevésbé ostoba és rosszindulatú emberek vannak, akik egy doktrína logikáját követve eljutnak a sátáni tettekig. Lehet mondani, hogy egy mentalitás, egy gondolkodásmód, egy retorika, egy ideológia, egy kliséegyüttes dolgozott bennük, az volt a tettes, őket ez a séma csak megkísértette. Lehet mondani. Mégis, akár egy holttest, amelyet nem lehet eltemetni, ott fekszik a tudat küszöbe alatt az eset. A maguk derék, iparkodós módján emberek, akik a jót akarták, a jót a hazájuknak, a séma jóvoltából, amelyet alapos igyekezettel ültettek át a valóságba, a gonoszságok versenyében beállítottak egy azóta meg nem döntött világrekordot.

Ezt a háttértörténetet mint valami kollektív örökséget minden német csecsemő megkapta, és kénytelen cipelni magával, akkor is, ha olyan kedves, értelmes fiú, mint a taxisofoőr, aki a magaslati szállóból kivitt a repülőtérre. A fiatalember a hegy lába alatti faluban lakik, és mert a buszközlekedés ritka, itt a völgyek között szállítja jobbra az időseket, akik nem vezetnek, és akikkel a hosszú utak alatt beszélget, mert ez a legfontosabb, hogy az emberek a másik emberrel szívesen beszélgessenek. Ő most egészen meg van hatva attól a kedvességtől, amit Drezda környékén, az egykori Kelet-Németországban tapasztalt. Hogy mást ne mondjon, ő a

múltkoriban odatelefonált az ismerős szállodába, hogy most indul, déli tizenkettőkor, ötszáz kilométert kellett megtennie. Este tizenegy után ért oda, jött elé a szakácsnő, azt mondta, adna egy hidegtálat. Nem, mondta a főnök, meleg vacsorát fog kapni; félezer kilométer után jár az embernek egy meleg vacsora. Ezzel szemben egy üzletfele itt nyugaton, az ő falujában, Bonn mellett megszállván tizenegykor, ahogy megérkezett a szállodába, nem kapott egy falat ételt sem, és mert reggel hatkor már mennie kellett tovább, reggeliznie sem volt mód, mert a reggeli fél hétkor kezdődik, és nem hatkor. Az emberek itt nyugaton üresebbek, mondta ez a nagyon szőke, tág szemű, kicsit széles arcú taxisofőr.

Ugyanígy vélekedett egy fiatal szakember, a Bertelsmann-alapítvány egyik intellektuális szervezője, aki Párizsban járta iskoláit, és most regényt ír egy emberről, egy régimódi vállalkozóról, aki távolságot igényel maga körül, és nem bírja elviselni, ha közte és a többiek között nincsen elegendő tér; és mégis barátságot enged kifejlődni maga és a sofőrje között, aki bűdös, *ein Stinker*, szóval egy olyan ember, aki nem tud megszabadulni a saját testszagától, azt mindenhova magával viszi, és azzal mintegy elhatároló burát alkot maga körül. Szóval ez a két távolságtartó férfi, akik idioszinkratikusan tolják el maguktól a világot, összebarátkozik. Szerelem? - kérdem én. Az nincs. A regény folytatását nem mesélte el, csak annyit mondhatok, hogy ez a keskeny arcú, ironikus szervező, akivel franciául beszélünk, azt mondta, hogy mind a két ember üres. Hozzátette egy korty fehérbor után, hogy a nyugati embernek az üressége a szubsztanciája. Az üresség, ami meg van töltve a lét frázisaival. Langyos levegővel töltött konzervdobozok. Önök is ilyenek lesznek, ha elég eredményesen társulunk, és ha ez a differenciált integráció sikeresen előrehalad, mert akkor önök is jómódúak lesznek és hiábavalóak.

És akkor visszatértünk a mi kelet-közép-európai pletykálkodásainkhoz jobb oldali vacsora-szomszédokkal, Jiri Grusával, aki momentán, öt éve már? bonni cseh nagykövet, és aki még tizenegy évvel ezelőtt a miáltalunk szervezett budapesti alternatív fórum cseh vendége volt, csak éppen Nyugat-Németországból jött, már az emigrációból. Onnan jöhetett, Prágából nem jöhetett volna. Jó író, és van benne átlátó ironia. Nagyokat tud nevetni, és van benne természetesen, mint minden rendes emberben, sok szentimentalizmus is. És sok lojalitás, most úgy látom, inkább Klaus miniszterelnök iránt, akit ő politikára alkalmasabbnak lát, mint Václav Havelt. Mind a ketten barátai. Havel hibája az, ami a varázsa, a stílári környezete, hogy művészfélékkel vette körül magát, a barátaival a színházi világból, akik inkább művészek, mint adminisztrátorok, s mert ez ellenkezést váltott ki, az ellenkezők Klaus köré gyülekeztek, a miniszterelnök pedig kiépített belőlük egy profi csapatot. Havel is, Klaus is, két remek figura. Havel, ahogy előrehajta a fejét, meditativén mormol a bajsza alatt, és mindent, amiről szó van, általános maximákkal vesz körül, ahogy valami behunyt szemű analitikus alapossággal szántja fel a témát. Klaus mindig mindent pontokba foglal a maga előtt heverő blokkfüzetben, és oda témákat jegyez, strukturáltan, előbb a hetedik pontot, aztán a harmadikat, majd az elsőt, majd nyilakkal módosítja a sorrendet különböző színű tollhegyekkel.

Jó arcú ember, egészséges, barnás arcszíne van, mutatósan őszül, és valami népi képessége van arra, hogy a bajsza alá vigyorogjon. Bökdösős figura, de úgy veszem észre, a nemzetközi kollégákat szórakoztatja ez a bökdösődés, elvárják tőle, hogy a kerekasztal *enfant terrible*-je legyen. Előrebocsátja, hogy Németországban ő angolul beszél, talán Amerikában németül beszélne. Föltehető, hogy nincs nagy véleménye az egész társaságról, az egyetemen elbuktatná őket, olyasmiről beszélnek, aminek nincs köze a valósághoz, mert a valóság az, hogy ő tegnap volt Morvaországban, és az ottani acélipart a németek különvám-mal terhelik, mint dömping-árut, pedig az a morva acél nem dömping egy szikrát sem, nincs rajta állami szubvenció, nincs

rajta exporthitel, csak hogy a cseh mérnök még egytizedét sem keresi meg a német mérnök bérének, és ha azokat a normákat a költségvetési deficitről, az inflációról, amelyeket az EU a belépés feltételéül szabott, komolyan vennénk, akkor a Cseh Köztársaság nyomban ott teremne az EU legközepén, és leereszkedőleg szemügyre venné maga körül a régi EU-tagokat, hogy megfelelnek-e a saját maguk megszabta követelményeknek, mert hát bizony alig-alig felelnének meg. 1992-ben ugyanitt azt mondta: ha nekünk segíteni akarnak, a legkedvesebb ajándék az volna, ha nem küldenének a nyakamra szakértőket és tanácsadókat, mert a nekünk szánt támogatásból ezek az urak a legjobb prágai szállodákban étkeznek, amihez jó étvágyat kívánok nekik, de elrabolják a munkaidőmet, és ráadásul nekem ezt még segítségnek is kell tekintenem. Mi volna, kérem, ha a valóságról beszélnének?

Klaus most a németekkel megint összeakasztotta a bajuszt, mert elvárja, hogy a németek bocsánatot kérjenek a müncheni döntésekért és Csehszlovákia lerohanásáért, de abba nem megy bele, hogy a csehek bocsánatot kérjenek a szudétanémetek kitelepítéséért. Legalább annyit megtehetnének, mondja Kinkel szenvedélyes, de alkura kész hangon, hogy erkölcsileg valahogy elhatárolják magukat attól az elűzéstől. A terem egy kissé megdermed. Kovács külügyminiszter azt súgja, ezt talán sürgősség volt így előhozni, mert inkább bilaterális ügy. Klaus szívélyes eleganciával hangsúlyozza, hogy alapjában minden rendben van, a vitás ügyeket pedig majd egymás között rendezik, és ezzel nyomban megkönnyebbíti a kerekasztal résztvevőinek a lelkét, mert az ironia vagy a rejtett célzás stiláris fordulatain túlmenően senki sem szereti itt az úriemberek közötti konfrontációt. Sok módja van annak, hogy az államok és a nagy lapok vezetői nézetkülönbségeiket egymás tudomására hozzák, mindaddig, amíg van egy feltételezett közös szőnyeg, a plurális demokráciáé, amelynek megvan a maga íratlan kódexe, amelyen állva lehet tárgyalni, néha egy cseppet még repülni is.

Az integráció fokozatosan, de úton van, beszövődünk, a magyar útlevele bejövet csak rápillant a német határőr a repülőtéren, és int, hogy haladjak tovább. Hogy az európai beszélgetés normális lett, ezt az új európai valóság részének tekintem. Minden különösebb belső határ áthágása nélkül beszélünk egymással. Nincs meg az a belső vasfüggöny, amelyet 1989 előtt csak nagy lelki erőfeszítéssel, átlagon felüli bátorsággal lehetett átugorni. Most európaiak beszélnek egymás között, nagyjából olyan problémákról, amelyek őket közösen érintik. Érdekes azon gondolkodni, hogy milyen lesz ez az európai nemzet, amely ellenállhatatlanul - akár akarjuk, akár nem - létrejön, körülbelül annak analógiájára, ahogy a nemzetállamok létrejöttek, a nemzeti piacok egybeálltak a kisebb térségek összetapadásával. A nagy térségek versenyében Európa csak erőinek egyesítésével maradhat meg szabadon, a saját lábán. Mihelyt Európa elgyengül, kiszolgáltatja magát a nálánál erősebb hatalmaknak. Európa autonómiája feltételezi az európai egyesülést. Ha ismét veszekedő közép- és kisállamokra esik szét az európai építmény, az biztos utat kínál a külső beavatkozásra. Az európai autonómia nem igényel elhatárolódást Amerikától vagy Oroszországtól. A harmadik millenniumnak nem az a kérdése, hogy kardot vagy atombombát rántva ki igázza le a másikat, mert senki sem igázza le tartósan a másikat; ezek a leigázási kísérletek nem szoktak sikerülni. A harc évezrede után jön a megszelídítés, az érdeklődés, a csábítás, a megnyerés, az üzletkötés, a barátkozás évezrede. Európa magához öleli jobbról-balról Amerikát és Oroszországot. A kérdés valóban így szól: ki tetszik jobban a másiknak. Ezek mennyiségileg nem mérhető emberi súlyok. Ma nincsen Európa-ellenesség sem Amerikában, sem Oroszországban, ez most a transzcendens kihívás: létrehozni az euroamerikai kulturális, majd gazdasági, utóbb pedig politikai térséget, amely Oroszországot is magában foglalja, de amelynek a belső köre a tulajdonképpeni szűkebb Európa, amely jellemezhető a művek és kapcsolatok nagyobb sűrűségével.

Minthogy a perem mindig vitássá teszi a határt, mert a határ túloldalán sincs valami nagyon más, ezért egy gazdaságilag erőteljes és a kollektív autonómiákat nem megalázó integrációs folyamat nem tud megállni a határokon; megy tovább, kiterjed. Az elmélyítés és kiterjedés dialektikája és az európai intézmények architektúrájának újragondolása nem fog lekerülni a napirendről. Hogy az integrációnak éppen milyen nemzetközi szerződéses formái milyen transzformációkon mennek keresztül, ebben nem vagyok illetékes. Abból indulok ki, hogy az elkövetkező évtizedben Magyarország a többi közép-európai országgal együtt tagja lesz az Európai Uniónak, ezt az esélyt mintegy adottnak tekintem. Olyasmin is érdemes gondolkozni, ami túl van ennek a kíváncsi célján az igazolásán. Mi lesz akkor, ha benn leszünk? Melyek a tartós reflexiók témái az európai nemzet kialakulásával kapcsolatban? Amikor transzeurópai vállalkozások vannak a horizonton, akkor megérlelődik az európai nemzetté alakulás szükséglete. Túl a tárgyalásokon - az alapvető folyamatok erre irányulnak. Ennek a megnövekedett testnek életfontosságú ideghálózata az európai beszélgetés vagy dialógus, abban az értelemben, hogy a beszélőnek az összes többi mindig egy második személy. Érdemes csatornákat teremteni az európai dialógusnak, mert Európa valódi integrációja csakis erkölcsi-szellemi lehet. Mindenben túl arról van szó, hogy megbízunk-e egymásban vagy sem. A nyugat-európaiak az elmúlt évtizedekben kezdtek megbízni egymásban. A gyakori találkozások ráébresztették azt embereket arra, hogy a másik nagyjából hasonló, hogy a másik érthető, és hogy a másik nem olyan, mint az a barátságtalan vagy akár paranoiás fantomkép, amely róla költődött. Az emberek és a rendszerek között sok kapcsolat van, de van az emberekben valamilyen réteg, ameddig a rendszer hatása nem terjed el, amelynek megvan a maga rezisztenciája. Az államszocializmus évtizedeiben a magánélet, a családi házi élet vagy a szakmai élet átpolitizálódott, de volt látens közvélemény is, amely a valóságos értéksorokat kialakította, aláásta a mesterséges politikai rangsorokat, és védte az értékeket, szokásokat, amelyekre emlékezett, amelyeket megtanult vagy maga kialakított. Nem voltunk sosem teljesen azok, aminek a zsurnalisztikus kép ábrázolt bennünket, nem voltunk azonosak az ideológiai háború kliséivel, nem voltunk demonizálhatók: de az ellenségtől a barátig hosszú út vezet. Hogy két tegnapi állandóság ne legyen ellenség, ez még csak elérhető. De hogy megbízható barát legyen? Ehhez sok közös emlék kell. A kerekasztal mellett én arról beszéltem, hogy a differenciált európai integrációnak legyen alapvető és kitüntetett, mert máris gyakorolható, a legkevesebb anyagi áldozatot igényelő és a legjobb hatást eredményező része a kulturális csere. Elsőrendű fontosságot tulajdonítok az ismerkedésnek, a közös európai kulturális vállalkozások támogatásának, mert a nemzetek nem nagyon ismerik egymást. Látták alkalmasint egymás városait, de nem ismerik egymás látásmódját és művelődését. Egy a politikusok által talpra segített, de általuk nem ellenőrizhető, nem egynemzeti, hanem európai, tehát nem hegemonizálható alapítvány kellene, amelynek az európai kulturális belpiac fölélnkítése lenne a célja, hogy magunkat ezáltal annyi nézőpontból látva, tisztánlátóbbak legyünk. Az EU adhatná a pénzt, az Európa Tanács a keretet, ügyköre, az emberi jogok biztosítása megengedi új funkcióként a kulturális csere előmozdítását.

Van-e Európa szellemi-szimbolikus értelemben? Nem nagyon megy a szuverenitások megosztása. Gazdasági valóságként Európa inkább van. A kultúra integrációja is természetes, és valószínűleg könnyebben megy, mert privát aktorok tranzakcióiról van szó. Érdemes európai kultúrpolitikával elősegíteni az integrációt az értékek, az ízlések és az információk világában. Kell valami minimális konszenzus az alapvető értékekről ahhoz, hogy békében élhessünk. Demokrációk egymás közt nem háborúznak, diktatúrák igen. A diktatúrák hajlamosak a fegyveres fenyegetőzésre, ugyanazt a kellemetlen arcukat mutatják kifelé, mint befelé, és igyekeznek katonai parádékkal megfélemlíteni a környezetüket. Az európai társulásnak egyik

alapfeltétele a nemzetközi megállapodás arról, hogy a hatóságok mit engedhetnek meg maguknak a polgáraikkal szemben, és mit nem engedhetnek meg maguknak. Ha háborús konfliktus van, akkor túrheterogénül sokat megengednek maguknak. A volt Jugoszlávia területén valamennyi harcoló hatóság szinte mindent megengedett magának a civil lakossággal szemben. Ha a posztkommunista országok tartósan nem lesznek integrálva, akkor kis ressentiment-diktatúrák jönnek létre. Elterjed a kihagyottak savanyú a szőlő ideológiája, a mellékszereplők bosszúja, a mellőzöttek zavarossága. Nem jó integrálatlanul hagyni országokat, magányukban hajlamosak a megbolondulásra. Ilyenekben a politikai osztályok szorosan összeszövődnek az új gazdasági elittel, és annál is inkább hajlamosak a lokálfasiszta megmerevedésre, mert nem sok rokonszenvet tapasztalnak maguk iránt. Ezért az értetlen külvilág ellen láznak. Legkedvesebb passziójuk Európa szidalmazása azért, mert ők egymást fojtogatják. A németeket is integrálni kellett transznacionális szervezetekbe, hogy megbízható demokráciává váljanak. Ugyanez történt a dél-európai volt diktatúrákkal. Kell egy átmeneti idő, de nagy a regresszió kísértése az átmenet korában. Ha nem lehet a „mag-Európába” (Kern-Europa) bevenni az új demokráciákat, akkor a társulást gradualizálni kell, és fokozatíva kell átalakítani az igen-nem kérdéseket. Ez a Nyugat kreatív önfelfogását igényeli. Ma nincsen más univerzális politikai eszme, mint az alapvető nyugati eszmék: az individuum szabadsága, integritása és a politikai államba szerveződő plurális társadalom szolidaritása. Hogy a demokrácia a harmadik világ számos országában nem tud létrejönni, vagy ha létre jön is, hamar átadja a helyét egy katonai diktatúrának, az semmi többet nem jelent, mint azt, hogy középosztály nélkül nem lehet demokráciát csinálni. Hogy az államok hogyan bánnak az állampolgárokkal, a kisebbségekkel, az nem az államok belügye. Az állampolgárokat, a kisebbségeket a nemzetközi közösségnek kell védelmébe vennie a rendelkezésére álló eszközökkel, amelyek szélső esetben katonaiak is lehetnek. Az európai kulturális együttműködés célja az értékeinket párbeszédbe vonni és egymás megismerését előmozdítani. A harmadik évezred utópiája egy olyan emberiség, amely otthon van a Földön.

A szovjet fenyegetéssel szemben is a demokráciák szövetsége állt fel, csakúgy, mint a második világháborúban a hitleri koalíció ellen. A demokraták szövetsége győzött. Ha ezt a győzelmet befejezettnek tekintik, akkor a status quo megmerevedik, és létrejönnek szép lassan, visszarendeződve a bipoláris struktúrák. A hetvenes években volt egy ideológiai *gap*, alulmaradás a Nyugat hátrányára, és akkor úgy látszott, hogy a demokráciák hátrálnak, hogy a Nyugat visszavonul, mert transzcendencia-, ideológia- és projekthiányban szenved. És akkor előtérbe lépett az emberi jogok ideológiája, amelyet a hivatalos Nyugat is a magáévá tett, és ettől az ideológiai erőeltolódás a kommunizmus hátrányára alakult. Az emberi jogok retorikája bement a Helsinki-tárgyalások harmadik kosarába, és egész Európában, az összes EBESZ-tagállamon számon kérhető közös norma lett. Ez mindig a legfontosabb, hogy legyenek megvitatott, de számon kérhető közös értékek, mint például az, hogy az egyes embernek joga van az otthonra, az életbiztonságra, a szabadságra, a polgári méltóságra. Az alapvető nyugati eszmék többek, mint európaiak, éppúgy otthon vannak a két, de főként az északi Amerikában, Ausztráliában és Japánnal kezdődően számos ázsiai és afrikai országban. Helyesebb talán a demokráciák szövetségéről beszélni. Velük szemben elvi alternatívaként ma csak az iszlám fundamentalizmus és a kínai kommunizmus áll. Mi is az a nemzetközi közösség? Az ENSZ? A Biztonsági Tanács? A NATO? Az EBESZ? Az EU? Az Európa Tanács? A politikusoknak számos nemzetközi testülete van, de ezek nem fedik a nemzetközi közösség fogalmát. A jelenlegi nemzetközi struktúrák, ha vannak ilyenek, egy-egy politikus pontatlan és téves ítéletét óriási erővel támaszthatják alá, valósággá tehetik, és ezzel sok szenvedés okozói lehetnek. Ma az euro-amerikai együttműködésnek csak katonai szervezete van. Indokolt, hogy a NATO ne csak katonai szervezet legyen. Fura lenne, ha egyszersmind

kulturális szervezet is volna? Mert végül is politikai ügyeket kell rendeznie, amihez nem csak a katonai erő ad felhatalmazottságot. Az EBESZ azért lenne jó, mert nem hozza létre a kihagyottak koalícióját, a ressentiment koalícióját. Ha a kihagyottak összeállnak, akkor Moszkva és a Nyugat feszültsége felesleges energiákat kötne le. Oroszország demokráciával vemhes, de nem szüli meg egyszerre. Az EBESZ azért jó, mert az európai térség összes állama benne van, de azért alkalmatlan, mert akár egyetlen makacs államfő is megvétőzhatja a határozatokat. Ha inkább arról beszélünk, hogy ki a szuperhatalom, az a kérdések remilitarizálását jelenti. Akkor az erő nem a gazdasági-kulturális színvonalat jelenti, hanem a katonai ütőerőt. Ha az orosz társadalom mindenekelőtt szuperhatalomként definiálja magát, akkor ismét zárt társadalommá válik. Fölösleges globális visszaesés volna az ostoba huszadik századba, ha a nyugati és a keleti kereszténység elválasztó vonala egyszersmind katonai határvonallá görcsösödne.

A jugoszláviai politikai probléma kialakulásához a nyugati politikai közösség és ezen belül a német külpolitika is hozzájárult - egy létező állami közösség rendezetlen szétdarabolásának az elfogadásával. Az európaiak a háború kezdetén elutasították azt, amit végül is elfogadtak, hogy bizonyos területeken, ahol ortodox délszlávok élnek, ők is rendelkezessenek politikai szuverenitással, nemcsak a katolikus és a muzulmán délszlávok. Amikor az amerikai katonai csapás a szerb túlhatalmat, Dayton pedig az egységes boszniai köztársaság illúzióját megtörte, létrejött a realitások alapján az olyan-amilyen béke, az a zavaros és nehézkes állapot, amely talán a következő nemzedékek életében létre fogja hozni valami más alakban a normális jugoszláv kooperációt. Addig azonban a mesterséges szétagoltság sok értelmetlen keserűséget okoz az egykori jugoszláv polgároknak. Kiengedték az etnikai szeparatizmus szellemét a palackból, és nem tudták visszadugni oda. Törvényesítették az egyoldalú kiválásokat, és nem igényelték az elismerés feltételül az érdekeltek tárgyalását és kölcsönös egyezségét. Nem lehetett volna a fegyveres harcot a valósághoz igazodó alkotmányos megoldások preventív javaslatával megelőzni? Ha elismerték a katolikus délszlávok nemzeti önrendelkezését, ha elismerték a muzulmán délszlávok nemzeti önrendelkezését, miért nem lehetett elismerni az ortodox keresztény délszlávok nemzeti önrendelkezését? Ha el lehetett ismerni Daytonban, miért nem lehetett elismerni négy évvel korábban, amikor még nem haltak meg százezrek, és nem lettek földönfutóvá milliók? Militarizálódott az euro-amerikai kooperáció, tankokban dübörög az atlanti eszme Boszniába. Ez sokkal többbe kerül, mint amibe a politikai-kulturális prevenció került volna. Mivel az új államok keletkezése hatással van a helyben lakó más nemzetiségek biztonságára, el kellene fogadni azt az elvet, hogy egy új partner befogadása az önálló nemzetek családjába sokkal nagyobb felelősség, hogysem a külügyminisztériumoknak erre automatikusan felhatalmazásuk legyen. A közelebbi vizsgálat rendszerint kideríti, hogy a radikális szétválást nem a nép sürgeti, hanem a helyi politikai osztálynak egy türelmetlen szárnya, amely a szétválás révén magas állami hivatalokhoz juthat. Demokráciák nem kötelesek *de jure* elismerni olyan politikai képződményeket, amelyek gyakorlatukkal nem bizonyították, hogy tiszteletben tartják állampolgáraik integritását. Ha nincs esélyük arra, hogy a demokratikus államok elismerjék őket, akkor a kritériumoknak eleget tenni nem tudó vagy nem akaró politikai mozgalmak nem fogják magukat egyoldalúan önálló nemzetállamnak kikiáltani, és inkább a törvényes kompromisszum útját fogják keresni. A nemzetközi jogrendnek biztosítania kell minden egyes polgár életét és szabadságát. Ha van politikai idealizmus, annak erre kell törekednie: az erőszak csökkentésére a valóságos színpadokon, a létező konfliktusok enyhítésére, a vallási, ideológiai, nemzeti, etnikai konfrontációk feloldására, mérsékelésére, a retorikai eskalációk dezescalációjára és igenis a nemzetközi értelmiségi elit befolyásának tágítására a globális folyamatban. Amikor a vasfüggöny leomlott, Nyugat-Európa keletre nézve megborzongott és merevebb lett. Mert ugye Jugoszlávia kellemes

nyaralóhely volt? Bosznia meg a mai nemzedéknek valami erkölcsi vulkán, amelyen át a pokol ösztönei felszínre törtek. Lehet, hogy a kellemes arcok mögött ez lakik? Lehet, hogy a szomszédom holnap tömegsírba lő?

Az emberek törekednek arra, hogy megtudják, mi van a határon vagy a tengeren túl. Az eredendő kíváncsiság legalább akkora erő, mint a begubózó féltékenység. Mindenki túlmegy azon a területen, ahol honos. Az expanzió normális. Ha mindenki terjeszkedik és úton van, akkor kell valami közlekedési rend annak érdekében, hogy ne menjünk egymásnak, hogy a terjeszkedés ne vezessen erőszakhoz. Mindannyian terjeszkedő lények vagyunk, de regresszív állapotainkban bezárkózunk. Én most két napra elfoglalom Stockholmot, lesznek svéd beszélgetőtársaim, svéd utcákon, svéd vendéglőkben svéd ételeket fogok enni; szemmel, szájjal, orral, füllel fogyasztom Svédországot, de ezzel az én magánimperializmusommal, azt hiszem, Stockholm-ban és a svéd kultúrában semmi kárt nem teszek. Beláthatatlanul sok egyén mozog a legkülönbözőbb európai színtereken, és ezzel a máris zajló ismerkedéssel kialakul a kölcsönös megbízhatóság élménye és a hajlandóság közös vállalkozásba fogni. Ez nagyszabású folyamat: az egyenrangúság alapján felebaráttá tenni a többieket. Az európai színpad ezzel civilizáló hatást is gyakorol, mert a feszültségeket a fegyvertelen versengés területére csatornázza. Voltaképpen a kommunizmus is azért bukott meg, mert a kommunisták sem hitték már el maguknak, hogy ők egy gyökeresen más civilizációt építenek, tökéletesen más minta és mérték szerint. Rájöttek, hogy a nyugat-európai kollégáik értékei és normái voltaképpen tetszenek nekik, hogy önmagukat is úgy látnák normálisnak, ahogy az emberek az európai demokráciákban élnek, nem állítva önmagukat ellenségesen szembe a többiekkel, és nem adva teret többé egyetlen európai nemzet szuperioritásának sem. Voltaképpen birodalomalakulásról van szó; a hálózatok európai összekapcsolódása ellenállhatatlan folyamat, a homológ intézmények felveszik egymással a kapcsolatot, a kollégák megkeresik egymást, már a most létező európai piac is összehozza az európaiakat egymással. Ki milyen érdekességgel tud részt venni az európai konverzációban? Az eddigi történelem során mindig előállt valamilyen európai nemzet, amelynek kedve támadt a többieket maga alá gyűrni, voltak nagyszabású kísérletek, amelyek után Európa elterült a padlón. Németország két világháborúban kikapott, mert azt hitte, hogy boldogul a feladattal, Oroszországot is megkísértette a hübrisz. Az Európa fölötti uralom megszerzésének kísérletével mind a franciák, mind a németek, mind az oroszok megbuktak, mert nincs és nem lehetséges dominancia Európa felett. De ez még nem jelenti azt, hogy nincsenek valóságos erőviszonyok. Hipokrizis lenne nem elismerni a tényleges erőviszonyokat, amennyiben a piac erőföl méréseit legitimnek tartjuk, és amennyiben a versenynek a nemzetek között nemcsak a fegyverkezés és a háború a médiuma. Európa azzal a kihívással és eséllyel szembesül, hogy egy érintkező civilizációba hozza össze egymással és önmagával Amerikát és Oroszországot, annak érdekében, hogy itt több háború ne lehessen. Az integritásnak, amely szabad országban jár az egyénnek, kisugárzó hatása van. Nem lehet nem exportálni más országokba, ahol kereslet van rá. Vonz egyéneket az iszlám országokban és Kínában, ahol a rendi és a demokratikus viszonyok normái mérkőznek és keverednek.

Az európai nemzetek, nagyok és kisebbek egyenrangúakként vannak tételezve, de a nagyobbak nagyobb helyet igényelnek. A nagyobbak - mind együtt - megbízhatónak látszanak. De hogy külön-külön? Ez meggondolandó. Hogyan lehet összeegyeztetni az európai egyének egyenrangúságával a hatalmak egyenlőtlenségét? Az európai integrációban az az érdekes, hogy a mennyiségi fölényeket folyamatosan áthívja a minőségi verseny területére. Európa elsősorban minőségi vállalkozás, minőségek cseréje. Túl a vallási, nemzeti és ideológiai elhatárolódásokon, világi eszmék alapján létrejön egy társulás, amely az európai térségről ki akarja iktatni a háborút, és az embervédelmet teszi meg a legfőbb értékének. Ez a lényege az

európai társulásnak, hogy az európai egyéneknek nagyobb fokú életbiztonságot ad. Mint minden változásnak, ennek is meg lesznek az árnyoldalai. Valószínűleg ellentét alakul ki azok között, akik bármilyen tudásukkal, tőkéjükkel, munkájukkal boldogulnak az európai piacon, és azok között, akik csak szűkebb keretek között találják meg a vevőiket, híveiket vagy még ott sem. A lokalitástól a globalitásig nagyon sok fokú lépcső vezet, és hogy éppen mi terjed el mindenütt, nincsen szoros összefüggésben (aminthogy ellentétben sincsen) a produktum minőségével. Szükségképpen feszültség és lelki konfliktus is lesz a nemzeti és az európai mező aktorai között, és lesznek hangos populizmusok, amelyek az elzárkózó egyneműséget fogják választani az európai sokféleséggel szemben. És mint az ilyenkor lenni szokott, a szembenálló felek mind hatásos érveket fognak tudni felsorakoztatni egymás ellen. Valószínű azonban, hogy az elitek zöme, tehát az európai szinten piacképes áruval, tudással, tőkével, művel rendelkezők elérik, hogy a józan Európa-retorika felülkerekedjen. Lesznek emberek, akik sok nyelvet fognak beszélni, de egyiket sem tisztességesen, akik sok helyen élnek, de sehol sem fogják valóban otthon érezni magukat, és erről sokat fognak beszélni. Meg fognak jelenni új családstruktúrák, amelyeknek a vegyes házasságok láncolata lesz a jellemzője, és ennél fogva olyan gyerekek nagy sokasága, akiknek mind a négy nagyszülője más nemzet. Az otthonos kalandozásnak a lehetőségéből biztosan passzió is lesz, sokan fogják főhivatásuknak tartani ezt az európai bolyongást. Nem nagyon lesz olyan falu, amely ne látna más nemzetbelit, és csökkenő divatossága lesz annak az érzületnek, hogy aki nem idevaló, az hitványabb. De az európaiak többsége nem bolyong, és nem szeret messzire költözni az övétől. Abból a kis faluból, ahol nyaraimat töltöm, kevesen házasodnak messzire; a rendszeres összejövetelekhez igazodva félórás autótutak távolságáig szélednek szét. A fálvaktól a nagyvárosi bérházakig a lakók többsége állandó, az emberek együtt élnek a mitológiájukkal, és akiről beszélnek, azt a többiek is ismerik. Pletykálni csak közös ismerősökről lehet, a nemzeteket összetartja a vérmes pletykaközönség. Az otthon és a távollét dilemmája az egyesülő Európában mind kevésbé drámai, egy érzelmességforrással kevesebb, új drámákat kell kieszelné. Egy magyar Stockholmban, egy svéd Budapesten normális. Ez a kitágult normalitás minden bizonnyal nagyobb toleranciát is teremt a másfélével szemben és ezzel párhuzamosan ellenhatásképpen idegenellenes reakciókat is, a főáramlat azonban az európai változatosság elfogadása.

Európának ahhoz, hogy sem az amerikaiak, sem az oroszok mint valóban nagy nemzetállamok ne uralhassák, egyesülnie kellett. A kisebb és a közepes nagyságú nemzetek összefogóztak, és létrejött egy félmilliárdos politikai unió, amely nem tud nem növekedni. Az Európai Unió az európai béke érdekében kénytelen az eddigieknél hatékonyabb befolyást gyakorolni a peremtérsekre. Európa tágulásra van ítélve, talán mert túlságosan sűrűn lakott. A közeli szomszédságot megkívánja és bekebelezi. Ha ez megvan, akkor jöhet a szomszéd szomszédja. Egyszóval, ha Magyarország benne lesz, akkor jön Románia, ha Lengyelország benne lesz, akkor jön Litvánia és Ukrajna, és ki fog derülni, hogy a Kaukázuson túl keresztény katedrálisok mellett verses lovagi eposzokat költöttek a nyolcadik században. Továbbhatolásaink ironikus árnyékot vetnek naív önértékünkre. Nem tudjuk, hogyan dönt Oroszország, de az orosz elit minden bizonnyal szeretne normális európaivá lenni, és nem látszanak jelei annak, hogy az orosz szellemi életben a nyugatellenes kommunista-fasiszta retorika uralkodó tendenciává tudna válni. Lehet, hogy az iskolázatlanabb rétegek egy ilyen elnökjelöltet vetnek föl a felszínre, de azzal is meg fog történni az a metamorfózis, ami számos orosz vezetővel megtörtént, hogy a nyugattal való érintkezés őket otthon a nyugatosodás ágenseivé tette. Az érintkezés Európával kívánatosá teszi a fesztelenebb és kiterjedtebb érintkezést, és sem önmaguk túlbecsülése, sem megalázkodó lekicsinylése nem lesz tartósan vonzó lélekállapot az orosz eliteknek. Ahogy tehát a németek normális európaiak lettek, úgy előbb-utóbb az oroszok is normális európaiak lesznek, persze a maguk különösségeivel.

Számolni kell azzal, hogy Oroszországnak nem a Nyugattól, hanem a harcos iszlámtól és a rohamosan gazdagodó Kínától van inkább tartani valója. Valójában érdekelt abban, hogy a nyugati kapcsolatai rendezettek legyenek. Lehetséges, hogy az európai-atlanti kapcsolatok szereplői már csak versengő féltékenységből is azon lesznek, hogy az arányeltolódás az amerikaiak csendes-óceáni kapcsolatainak a javára valamelyest lefékeződjék és az atlanti kapcsolatok új dinamikát nyerjenek. Az észak-amerikai gazdasági térségnek a táguló európai gazdasági térséggel való politikai és kulturális összekapcsolódása is egyre banálisabb része lesz a jövő század horizontjának. Amerikaiak és európaiak gyakran látják egymást, és fokozódó görccselenséggel mozognak egymás tájain. A metropolitán jelenségek populista szapulása nem hinném, hogy meghatározó lesz. Természetes, hogy a tanultabbak mozgékonyabbak lesznek a munkapiacra. Tartósan lesznek szegényebb és gazdagabb térségek Európán belül, ahogy ma is vannak egy-egy országon belül, és közöttük nem kell bürokratikus szabályozni az emberek mozgását, hiszen a munka-, az áru- és a lakáspiac szabályozza azt. A legnagyobb szenvedély a nyelvtanulás lesz, szokásos lesz több nyelven beszélni, de valamennyi nemzet féltékenyen fogja őrizni a maga nyelvét, sőt logikusan várható a jelenlegi nemzeti államokon belül is a kisebbségi nemzetiségi nyelvek felélékülése.

Ha eltűnnek az állampolgárok mozgását megkötő szabályok, akkor olyan keveredés áll elő, amilyen az Osztrák-Magyar Monarchiában volt az első világháború előtt. Alattvalói jöttek-mentek, keresztül-kasul házasodtak, sokfelé szerencsét próbáltak, és ez nem volt ellentétes azzal, hogy nemzeti kultúrákat fejlesztettek, de azzal sem, hogy nem egy városban többnyelvű kultúra létezett. Az egyneműsítés, hogy mindenki ugyanazt a nyelvet beszélje, a tizenkilencedik századi nacionalizmusok szegényítő effektusa volt. Az előrehaladó európai társulás hangulatában a nemzeti begubózás az államhatárok közé nem lesz különösképpen vonzó javaslat. Egymásba nyílnak a piacok, ez meglódtítja és új irányokba serkenti az elkényelmesedett gazdaságokat. Mindennek árnyoldala lesz a konfliktus az európai és a nemzeti elitiek között, a lokálisan és a transzlokálisan piacképes áruk és személyek között. Felerősödnek majd a nemzeti populizmusok annál is inkább, mert az államok eladósodásával Európa minden szögletében a kormányok - akár jobboldaliak, akár baloldaliak - igyekeznek a jóléti kiadásokat csökkenteni. Valószínű, hogy kialakul majd az európai öntudatok lépcsőzetes vagy éppen koncentrikus szerkezete, amelyben összefér a falusi és az európai otthonosság. Más távlatból nézzük a múltunkat, és ez óhatatlanul átértékelést is jelent. Lehet, hogy az utókor elődeink házasodását jobb szemmel fogja nézni, mint harcaikat a szomszédok ellen. A harcaskodás groteszk emlékét nem fogja bearanyozni a hősiesség pátosza. Egymás tekintetének a tükrében fogjuk látni önmagunkat. Valószínű, hogy az európai tudatba beépülnek az egyesülés és a szétválás, a bekapcsolódás és a kihúzóadás paradox tendenciái, sem a tágító, sem a szűkítő nézőpont nem fogja kizárólagosan uralni a szemléletünket, és ez a kettősségeinket tudomásul vevő és kiegyensúlyozni is tudó intelligencia fölénybe kerül a csak egyirányú, merevebb gondolkodásmóddal szemben. Európa a részek abszolutizálását humorisztikus megvilágításba helyezi. Ez a nézőpont az egymással szemben ellenséges kollektív tudatokat olyasféleképpen szemléli, mintha rákos daganatok lennének, amelyek a szervezet halálát is okozhatják. A nemzeti akkor lett égetően aktuális, amikor már kialakult a transznemzeti horizont. Ehhez hasonlóan Európa akkor vált az utolsó pillanatban sürgető feladattá, amikor már kialakult a transzeurópai horizont. Európát csinálni nem avantgárd dolog, hanem megkapaszkodás a nagy világerők sodrában. Hogyan is lehetnénk egy ország? Az USA egyik sarkából a másik sarokba átköltözni nem olyan nehéz; úgy van összekötve nyelvvel, televízióval, cégekkel, jelképekkel, tárgyakkal, ételekkel, hírességekkel és értékekkel az ország, hogy a vándorló polgár hazulról hazulra mozog ezer mérföldeken át. Aki Amerikában törvényesen megtelepszik, az amerikai, annyira az, amennyire kell. Hiszen esküt tett az alkotmányra! Viszont bármennyi időt tölt is a

bevándorló az európai országokban, külföldi marad; persze szép, hogy idegen létére megtanulta az ország nyelvét. A nemzeti kultúrák és a helyi rokoni szövevények ellenállóbbak a bevándorlóval szemben, noha méltányolják a tartós vendéget. Befogadás és rugalmas kitolás a ritmusa a folyamatnak, a jövevény sosem lesz egészen otthon, és nem lesz egészen egy velük.

De hát kell-e egészen megotthonosodni? Az ember emlékeiben lassan kialakul egy imaginárius otthon, amely olyan szobákból és utcákból áll, amelyek különböző falvakban és városokban találhatók. A nyelvhez kötött európai kulturális családok szorosabban körülfognak, zártabbak. A közös múlt olyan fitorokban és kézmozdulatokban ölt testet, nem szólva a kiejtésről, amelyek a máshonnan való házastársak között is rezignált idegenséget támasztanak. A keletről nyugatra tartó migráció Európában bőségeesebb, mint a fordított irányú, és most, hogy már nincsen pátosza, mert nem az üldöztetés elől menekül a migráns, hanem csak szeretne egy kicsit jobban élni, a befogadó környezet mind kevésbé rokonszenvez az ő jelenlétével, a bevándorló a hazaiak terhére, velük versengve van náluk. Miért van még mindig itt? - hallani a kérdést. Azt hiszem, egyszerre fog erősödni az európaiakban a vándorút és a hazatérés igénye. A vágyódás mesze földre és aztán haza. Inkább a vándorút és a visszatérés lesz kísértő, nem az emigráció; és mind gyakoribb lesz az ingázás egymástól távol eső pontok között nagysebességű közlekedési eszközökkel. Jogunkban áll szeretni ezeket a választott, nekünk fontos városokat, nagyokat, kicsiket, mindegy; a magunk mitologikus városgalériáját. Róma az enyém, mert történetesen itt írom ezeket a sorokat a Római Magyar Akadémia egyik vendégszobájában: négy napi sétával enyém lett ez a város, és az emléke csak aludni fog bennem, de nem alszik ki belőlem. Ahol derű járta át anonim perceinket, ahol lehetett merő jókedvünkben vadidegenekkel mosolyt cserélni, a város, amelynek az egyéniségében barátságosan éreztük magunkat, fogva tartja öntudatunk egyik tartományát, egyik részünkkel odavalósiak lettünk. Ahogyan van otthonosságunk hosszú idő után viszontlátott hajdani barátnőinkkel és barátainkkal, úgy van otthonosságunk egy téren is, ahol negyedszázaddal korábban álltunk a szökőkút körül forgolódva. Ezek a viszontlátások az önszeretetünket támogatják, mert talán szívesen gondolunk akkori magunkra, aki itt bámészkodott. Feltűnik az ismerős ajakzug és utcasarok, az utánozhatatlan mosoly, amely a ráncokon is áthatol, az utánozhatatlan fény azon a rozsdabarna házfalon, és visszazuhanunk abba az önmagunkba, aki itt volt, aki az ő társaságában voltunk. Odamégy egy másik városba, és eszedbe jut az ottani régi életed. Így emlékezel mindazokra, akik a hely emberei voltak, és akikkel együtt időztél. Mintha fölemelnéd egy csomagmegőrzőben rád váró koffer födelét. Hogy nem vagyunk egymáséi mindörökké egy szeretővel vagy egy térrel? Hát istenem! Hogyan is lennének? Múló emlékek vagyunk egymásnak, többnyire elhalt emberek emléke, vagy eltávolodottaké, elhagyottaké, elfeledetteké, elővárásoltaké. A városok csöndes elfoglalásához hozzátartozik a csöndes kienyészés belőlük.

Előadásom szövegét éppen Rómában írva, az Economistban azt olvasom, hogy talán búcsút lehet mondani a közös európai pénz ötletének; pedig jó lenne, ha lenne, de igen erősek az ellene szóló tényezők. Mondják, ha egy ilyen sarokötlet elesik, akkor talán az európai föderáció ötlete is elesik, és akkor jönnek a széthúzó erők. Kieleződik az európai integráció alapkérdése: lesz-e pénzügyi unió, lesz-e közös európai pénz. Sokan azt mondják; hogy ha nem lesz közös pénz 1999-ben, akkor nem lesz közös piac sem, és akkor háború lesz.

Nem jó ötlet az európai integráció folyamatát egy-egy projekttel azonosítani. Tény, hogy a tagállamok közvéleménye ragaszkodik a nemzeti szuverenitáshoz, és vonakodik áttekinthetetlen instanciákra átruházni a hatalmat. A gazdag nemzetek lakossága nem lelkesedik a közös pénz ötletéért, jó neki a meglévő. A szegényebbek pedig félnek, hogy a közös pénz még

hangsúlyosabbá fogja tenni az ő viszonylagos szegénységüket, és megszünteti a nemzeti gazdaságpolitikák fékező, oltalmazó párnahatását. Lehet, hogy az azonos áraknak a szegényebb országok szegényeire nézve elkésérítő hatásuk lenne. Nem lesz könnyű játszma az európai integráció. Benne van a geopolitikai térségben az integráció igénye, a „nagy tér” ábrándja, és a Római Birodalom vagy a Német-római Császárság óta ez az idea időközönként visszakisért. Ha nincs önkéntes-demokratikus társulás, akkor szokott lenni és talán lesz is megint alávetés. Akkor elkezdődik a nemzetek és nemzetiségek új drámája. Nagy kérdés, hogy felül tudnak-e kerekedni önmagukon az európai vezetők, képesek-e meghaladni önmagukat, van-e bennük valami az európai transzcendencia szenvedélyéből. Nem szerencsés apokaliptikusan nagyokat mondvá azonosítani Európa valóságát, tényleges integrációját valamely politikai intézménnyel, szerződéssel. Az integrációs reálfolyamatok zajlanak. Európa így is, úgy is lesz, meglesz. Az akarót vezeti, a nem akarót vonszolja a sors. Természetes, hogy a politikusok szimbólumokban gondolkoznak. Úgy képzelik, hogy az európai monetáris unióval vagy a maastrichti szerződéssel - az ő műveikkel és bálványaikkal - áll vagy bukik Európa. Szeretnek mindent kiélezní és vagy-vagy kérdésekre redukálni. A felülkerekedés, a meghatározó befolyás, más szóval a hatalom vágya ma is megvan a különböző elitekben, mint minden időkben. A modern harcosok is szeretnek exkluzív fogalmakban gondolkozni: klubokban, szövetségekben, tömbökben, melyeknek az az alapkérdése, hogy ki van benne, és még inkább az, hogy ki nincs benne. Az ellenség minden bizonnyal azok közül lesz kiválasztva, akik nincsenek benne az elfogadottak társaságában. A politikusoknak ez a szövetségekötési manőverezés rendkívüli fontosságot kölcsönöz, kettős távlattal, mert akik benne vannak, azoknak a szövetség tágulás, akik nincsenek, azoknak fenyegetés. A európai integráció az európaiaknak valóságos érdekük, és ezért lehetne céljuk is, mert alternatívája az európai háború.

Nincsenek izolált szigetlakók, nincsenek feltáratlan kontinensek, mindenhova eljut a többi ember. A kérdés csak az, hogy a többiek fegyveresen vagy barátságosan jönnek-e. Történet-filozófiai cél lehet, hogy erős jogrend védelmezze a Föld minden polgárát fegyveres bandáktól vagy saját hatóságaitól. A jugoszláv esettanulmány a példa, hogy a szomszéd népek akár egy államban is egymásnak eshetnek, és egymás bestiális gyilkosai lehetnek, ha az érintett politikai főszereplőknek zavarosak az értékei és irreálisak a céljai. Jöhetnek a mániás alakok, akik létező sérelmeket felnagyítanak, eltúloznak, aktuális döntéseket végzetes jelentőségűvé forralhatnak föl. Ha például nem lesz közös pénz a század végére, akkor megfordulhat a hangulat, és sok forrófejű túlszimbolizáló azt mondhatja, hogy semmi sem lesz közös! Maradjunk csak külön! És akkor ismét beköszönt a nemzeti sündisznóállások divatja. Az európai gyanakvó idiotizmus visszatérése ellen nincsen biztosíték. Európa nevében senki sem tud ma még hitelesen beszélni. Kár, hogy Európának nincsen elnöke. Ha a közös pénz tervének egy újabb nacionalista militarizációs periódus lenne az alternatívája, ez újabb nagy visszaesés lenne, és időpazarlás az európai iskolában. Ennek az iskolának az a fő tantárgya: hogyan tudnánk elviselni egymást, és a személyes összetartozás-érzés olyan fejlesztése, amely többek között az egyénre bízva annak az örök-új kérdésnek a megfogalmazását, hogy mi ez a társaság, amely ilyen nagy tarkasággal és sűrűséggel összejött ezen az aránylag kicsi, de megművelt félszigeten. Nem tudsz olyan különös lenni, hogy ne légy éppen ezzel a mással, ezzel a nóvummal európai, teljes jogú tag a különbözőek klubjában. Meg kellene végre csinálni Európát, hogy a családunkat ne fenyegetse háború a mai fegyverekkel. Nem szabad megengedni, hogy felelőtlen alakok veszélyesen handabandázhassanak. Aki az európaiak testi-lelki épségét veszélyezteti, az legyen kitiltva a vezetői pályáról. Fegyveres bandák vezetőinek tudniuk kell, hogy nemzetközi rendőri erő fogja elkapni a gallérjukat. Ha az individuális gyilkos büntethető, akkor a közösség nevében fellépő gyilkosnak is büntethetőnek kell lennie, különösképpen annak, aki védteleneket ölt és öletett, vagy másokat erre biztatott.

A vezéreknek nem szabad védve lenniük legalább az európai közvélemény előtti felelősségre vonástól az ő ártalmas tetteikért. Szükség van egy európai transznacionális felügyelő hatalomra, amely nem engedi kibontakozni a helyi zsarnokságokat. Az Európai Unió arra való, hogy biztosítsa az európaiak biztonságát, szabadságát és méltóságát. Ez az összefogás első és mindent felülmúló célja. A gazdasági érdekek egyeztetése, a piacok egybenyitása helyénvaló, de alárendelt cél. Ha az Európai Unió elgondolásából és megvalósításából az európai humanizmus kimarad, ha nincsen szellemi távlatot nyitó elgondolás Európáról, akkor az Európai Unió nem fog megvalósulni. Nem fog, mert a széttartó különérdekek nyomatékosabbak. Nem ártana tisztázottabb értékfogalmakkal lépni a huszonegyedik századba ebből a huszadikból, amelyre a nagyképű felelőtlenség volt a leginkább jellemző. Meggondolatlan radikalizmusok dühöngése okozta az erőszakos emberhalál zömét. Eszmék, elképzelések, metaforák vezette radikalizmusoké, amelyek hízelegtek a többes szám első személynek és gyűlöletesnek ábrázolták a többes szám harmadik személyt.

Lehet, hogy a szavahihető és értelmes európai demokrácia megteremtése egy tizenharmadik századi eszme megvalósítása, de ez nem szégyen. Kell, hogy legyen az európai integrációnak hatalommal bíró politikai valósága. Kell, hogy az európai elnök szavának súlya legyen. Amíg ez nem lesz, addig az amerikai elnök dönt, és az ő szavának van súlya. Ami nem baj, de hogy ki lesz amerikai elnök, az esetlegesebbnek látszik, mint az, hogy egy európai föderáció kit emelne az első posztra. Egyelőre az amerikai elnök emberei nem voltak ügyetlenebbek kritikus helyzetekben, mint az európai politikusok. Hogy földrészünk nemzetei háborúk sorozatában egymásnak estek, ez az euro-idiotizmus példás bizonyítéka. Valószínűleg eljutottunk az európai felvilágosodás újabb fázisához, amely abban különbözik nemes tizenharmadik századi elődjétől, hogy kiismerte az elképzelések és a valóságos alakulás zaklatott viszonyát. Az európai felvilágosodás a tizenkilencedik században elbizonytalanodott, és teret adott az európai romantika két áramlatának, két populizmusnak, az államnacionalizmusnak és az államszocializmusnak, amelyeknek radikális változatai, a fasizmus és a kommunizmus, a huszadik században megmutatták a bennük rejlő morális tartalmat, amelynek nevében a felvilágosodás elitizmusát elvetették. Mindkét áramlat szertelen etatizmust eredményezett, és a nemzeti bürokráciák kizárólagos hatalmát; a nemzet, illetőleg a munkásosztály nevében felszámolták a független polgárok szerveződéseit s velük az értelmiségi önállóságot. Az európai szövetkezésnek az a legelső célja, hogy ezen a földrészen ne lehessen többé eszmei igazolással védtelen embereket tömegsírba löni. A társulás éppenséggel a kockázatos esetlegességek korlátozására való. Ellenőrző, fékező, lengéscsillapító intézményeket teremt a hibák láncreakciójának megállítására. Az európai integráció az európai humanizmus érvényesülése. Európa csak önmagával kiengesztelődve tudja a maga, globális hivatását teljesíteni, napról napra összeszövögetni a világot, ha ideiglenes, szakadékonny egyezségekkel is, amihez sok bátorság és sok alázat kell.

ÁRAMLÓ LELTÁR⁸

Az amnézia természetes, akár az idő múlása, ami épüléssel és sorvadással jár együtt. Az emlékezet a legnagyobb csodák egyike, de a feledést se ültessük a vádlottak padjára.

A bennünk lakó személyek egyike mindent meg akar őrizni, a másik meg azt mondja: elég! Ezt a nyomasztó rakományt, ezeket a rémes alakokat és történeteket most mind kidobjuk! Megszabadulunk a huszadik századtól, amelyre büszkének lenni nincsen sok okunk. Majd talán száz év múlva kedvesebb lesz hozzá az utókor, mi most még erre a hetvenöt évre, ami 1914 és 1989 között eltelt, és amit sokan a tulajdonképpeni huszadik századdal azonosítanak, nem tudunk büszkének lenni.

Az elnézés, a megértő távolság nem adódik könnyen, sem a vadsággal, sem a gonosz ostobaságokkal nem tudunk kiengesztelődni, hiszen egész népek voltak az agresszív tévedések áldozatai, és sem a túlélők, sem a gyerekeik nem tudják a megtörténeteket megbocsátó humorral, értékmentes, tárgyilagos megértéssel szemlélni. Majd talán a dédunokák, akik már nem sokat tudnak a dologról, mert nem tapasztalták meg a bőrükön, mert csak az elbeszélések és a dokumentumok állnak rendelkezésükre, amelyek nem tudnak annyira fájni, hogy az életük rendjét megzavarják.

A képzelet azonban - az emlékezet ikertestvére - megengedi, hogy áthajózzunk az imaginárius túloldalra, a még meg sem született leszármazottaink tudatába, és abból az elgondolt, megsejtett távolságból nézzünk vissza önmagunkra és korunkra.

A huszadik század? Arrogáns volt és felelőtlen. A kezdetén fiatalemberek úgy gondolták, hogy félretehetik a szülők polgáris óvatosságát, és nagyszabású történelmi kalandokba bocsátkozhatnak. Ebből sok halál és embertelenség lett, mert a nagyszabású terveknek nagy az ára. Minél merészebb az elgondolás, annál erőszakosabb és felelőtlenebb.

A század elején költők még szerelmesek tudtak lenni a háború eszméjébe, romantikus banktisztviselők vérben kívántak volna megfürödni és vasban megedződni. Ez a gondolkodás a huszadik század végén Európa nagyobb részén némileg undorító butaságnak látszik. A teória érdekében el kellett tekinteni a projektek emberi tartalmától. Tudjuk, hogy mi lett ebből, nem lehet már könnyed önbizalommal kísérletezni, tudjuk, hogy mi az ára a dolognak.

Nem sajnálatos, hogy most kevesen akarják gyökerestül átalakítani a dolgok rendjét, és hogy nincsen terjedő gondolati séma, amely az átalakításhoz tervet és technológiát ajánlana. Itt Európában senki sem akar vadonatúj világot, senki sem jön megváltani másokat. Nincs semmilyen forradalmi terv és utópia a tulajdonviszonyok, a hatalmi struktúra radikális megváltoztatására.

Európában nagyjából kialakultak a nemzetek, a régiék megvannak, újak is léptek a színpadra, gyakoribbak a válások, mint a házasságok. Lehet, hogy még jelentkeznek újabb nemzetek, de nagy meglepetések már nem várhatók, aki van, az mind hallatta a szavát, egyiknek-másiknak a hangja még erősödni fog. Az európai egyesülés előrehaladásával további válások is bekövetkezhetnek a kipróbált nyugati democráciákban is.

⁸ Felolvasás a hollandiai tilburgi egyetemen A huszadik század hagyatéka című konferencián, amelynek különös témája az amnézia politikája volt, 1996 június.

Mi a huszadik század hagyatéka? Nagy zűrzavar és némi tisztázódás. A csábító ajánlatok prospektusából, amelyeket a tizenkilencedik század elgondolt és előkészített, a liberalizmus, a nacionalizmus és a kommunista szocializmus három versengő ötletéből ki lett próbálva és pipálva a két utóbbi, mert mind a kettő az állam túlhatalmához vezet, és korlátozza a polgári szabadságot.

A radikális nacionalizmusban és a kommunizmusban nemcsak a titkosrendőrség fenyegető uralma a közös, hanem a mentalitás is: a polgárellenes és elitellenes populizmus is, az az elgondolás, hogy az alsó osztályt és annak értékeit a felső osztály helyére kell tenni, ami az előbbi eszményítésével és az utóbbi büntudatra kényszerítésével jár együtt.

Átvéve a származás tényezőjének konzervatív fölértékelését, mind a kettő elvetette a polgári jogegyenlőség és a formális szabadság elvét. Ellenségek tekintenek embercsoportokat, más osztályokat és nemzeteket vagy együtt élő nemzetiségeket, vallási közösségeket. Befeketítik; korlátozzák, megalázzák, alkalmasint meg is gyilkolják őket.

Mind a kettő olyan feudális jellegű, a polgári forradalom előtti, rendi hierarchiát hozott létre, hogy világossá vált, a jövőt ígérk, de a múltat hozzák vissza, államjobbággyá téve és a szolgálat moráljára kényszerítve a polgárokat.

A liberális demokrácia eszméje a századfordulón gyengébb volt a két robusztus demagógiával előretörő populizmusnál; öreges, formális, tehetetlen, nem lényegi álláspontnak tűnt fel a radikális ifjúság szemében. Nem volt lelkesítő, nem festett utópiát, de úgy-ahogy működött egy olyan Európában, ahol útleveél nélkül lehetett utazni, és nem volt cenzúra.

Az eltelt huszadik évszázad során a formális demokráciával szembeállított szubsztantív demokrácia ideája kiüresedett. Világossá vált az összes nem demokratikus rendszer társadalmi tartalma, uralmi szerkezete és emberi költsége. Látjuk őket az emberi jogok nézőpontjából: mérhető a különböző rezsimek szabadságfoka, türelmessége saját állampolgáraikkal szemben.

Ha tehát a század elején a nacionalizmus és a kommunizmus volt a két energikus, fiatalos eszméáramlat, most - a század végéhez közeledve - mind a kettő meggyengült, híveik többségének ősz a feje. A populista etatizmusoknak a mai világgazdaság nem ad komoly teret. Kevéssé valószínű, hogy Európában vonzó és használható alternatívaként merülneek föl még egyszer.

Nem lehet új ötletként eladni a hivatali, rendőri, katonai bürokrácia hatalmának kiterjesztését annak semmilyen ideológiai változatában. Mind reakciós anakronizmusok, amelyek a polgári forradalmak előtti állapotokat restaurálják, egyszemélyes zsarnokságoknak adnak teret, a művelődést az állam szolgálatára kényszerítik, az egyéni méltóságot pedig megalázzák. Diszkreditálódott minden olyan ideológia, amelyből koncentrációs táborok következhetnek.

Kegyetlen és ravasz zsarnokságot nemcsak világi eszmék jegyében lehet csinálni, a vallás is megteszi. Az iszlám fundamentalizmus mind a kommunizmussal, mind a fasizmussal sok közös tulajdonságot mutat. A papok is be tudják tölteni az exkluzív uralkodó elit szerepét. Ők sem ellenségei a saját zsebüknek. Vallásuk nevében is lehet eltérő gondolkodásúakat kínozni és feldarabolva megölni.

Tanúi voltunk egy nagy absztrakt lendületnek, sikerült radikálisan elidegenedni az emberitől, amennyiben ez a szó: „emberi lény” többet jelent, mint lehetséges hamut. Ennek a századnak sikerült eddig a legmesszebbmenően alárendelnie az alárendelhetetlent valamiféle transzcendens-teoretikus céloknak, háborús stratagémáknak.

Kipróbáltuk az erőszakot, a század elején még forradalmár az erőszak igenlése nélkül nem volt elképzelhető. A géppuska a forradalmi ikonográfiában összekapcsolódott a marcona vasmunkás és a cvikkeres intellektuel fejével a forradalmi tányérsapka alatt. Értelmiségiek nem érték be a világ megértésével, úgy döntöttek, hogy tevőlegesen be kell avatkozniuk a dolgok menetébe, és ehhez az elképzeléshez hozzátartozott ez a felszerelés, ami a kamasz-fantáziát valóban felcsigázta. A katonai stílus a század kezdetén még parancsoló, uralkodó és esztétikus volt. A tiszt felpofozhatta a pimasz civilt. A bőrkabát alatt a revolver meg a fűzős csizma a férfiasság netovábbjának látszott.

Két világháború, a hidegháború, legújabban pedig a jugoszláviai és a kaukázusi harcok elégséges tapasztalatot nyújtottak ahhoz, hogy a fegyveres erőpróba az európaiak többségét már nem vonzza. Bealkonyult a jó lelkiismeretű fehér-fekete egyszerűsítésnek, a jó és a gonosz fogalmaiban gondolkozó populizmusoknak, a hidegháború elmúltával nincs világos ellenségkép, és nincsen világos mi-tudat. Kiderült, hogy ezek az absztrakt kettősségek nem működnek. Nem egymással szemben állunk életre-halálra küzdelemben, hanem egymás mellett élünk a földgömbön, arra kényszerülve, hogy összeférjünk egymással és elviseljük egymást.

A háborúk és forradalmak mind a múlt átértelmezésével jártak együtt. Népek és nyelvek, városok és utcák neve megváltozott. Ifjúkoromban a boltokból és a könyvtárakból eltűntek a kultúrpolitikai tisztviselők által indexre tett könyvek, kivonták őket nemcsak a forgalomból, de a memóriából is. A polgár, aki az életét féltette, a legtöbb dologra - amire egyébként emlékezhetett volna - nem emlékezett; addig hitte, hogy nem emlékezik, míg aztán gyakorlatilag így is lett. Az emlékezet városa elromosodhat.

Van politikai szándékú felejtés, és van hanyag felejtés. A normális polgári társadalomban az emlékezet szakosodik, és aránylag kevés ember dolgoz emlékezni. Van közösségi emlékezet is, mint például egy falué, de az sem megy hátrébb két generáción túlra. A nép emlékezete töredékes és nem különösebben megbízható. Az emlékezet fogyóanyag, szükség van a gondozókra, a felelőtlen kísérletezők után jönnek az archiváriusok.

A világ nagyjából fel van fedezve. Katalogizálva van. A multimédia korszakában neves kortársaink és klasszikus elődeik megszerezhetők, megfigyelhetők az érdeklődők számára, anélkül hogy odamennénk hozzájuk látogatóba. Vannak globális személyiségek, akiket a világ legtöbb televíziónézője felismer, arcok, amelyek mindenki számára léteznek. Ez egy új e világi és az egész földet átfogó mitológia, amelynek hatása alól semmilyen zárt társadalom nem képes tartósan kibújni.

Európa nagy részén kinőttünk a jobb- vagy baloldali radikalizmusok korából, meg kellett szokni, hogy már nem a nagy nevek legitimálják a hatalmat, hanem a névtelen szavazócédulák többsége.

A hőseszmények bűvópatakéletet élnek, és tovább kísértenek a harci morálokban, amelyek a szent harcost, az öngyilkos robbantót emelik a titkos vagy nyílt dicsőítés piedesztáljára, hiszen egyesül benne a devóció két túlzása, a halálos önfeláldozás és a tömeggyilkosság. Újabban csak a vallásilag színezett etnikai fundamentalizmusok követelték az embereiktől, hogy istent ezzel a két túlzással szolgálják.

A terror lassan, egyenletesen szétszóródik a földgolyón, lényege szerint kiszámíthatatlan, s nem tudhatni, hogy melyik bolond társaság akarja így hívni fel magára a figyelmet. A terroristának nem kell nagy technika, ha kész feláldozni az életét. Akkor aránylag könnyű egy csapásra sokat ölnie. Aki a gyilkosság sikere érdekében az öngyilkosságot is vállalja, aki mások megölését tartja az életcéljának, az fölényben van a szkeptikus világiakkal szemben.

Az átlagembert megérintheti az a feltevés, hogy valaki meg akar ölni, hogy a gyilkos a közelünkben ül a nézőtéren, és csak fordít egyet a kapcsolón, s megy vele az egész publikum.

Némelykor a vallási-etnikai szövődmények szétvetik az államot, mint ahogy ez Jugoszláviában és a Kaukázusban történt, és zajlik mind a mai napig. Maradt néhány zug még Európában is, ahol az ember az életével valamilyen közösségi eszmének tartozik, más szóval mozgalmi-szolgálati feletteseknek.

Az ügy kiváltképpen hatalmas, ha a vallás is csatlakozik hozzá, és ha van, aki hiszi, hogy a politikai odaadás isten előtti áldozat, jutalmát pedig odaát biztosan elnyeri. Az odaátról alighanem az iszlám képe a legkellemesebb. A versengő vallások az etnikai nemzet propagandájával híveket szereznek maguknak. A háború a szerbeket ortodoxabbá, a boszniai muzulmánokat mecsetjáróbbá, a horvátokat katolikusabbá tette.

A nyelvi-kulturális-világi összetartozást érvénytelenné tette a vallási-nacionalista elkülönülés. Természetes, hogy a vallási vezetők felelősek mindazért, ami történt, és nem tekinthetők semelyik oldalon sem ártatlannak. Nem tettek meg mindent azért, hogy vallási tekintéllyel tárgyalóasztal mellé ültessék a harcosokat, inkább megáldották őket.

Kiderült, hogy a pogromhoz nem okvetlenül kellene a dühöngés tárgyaként a zsidók, baráti szomszédok is agyon tudják csapni egymást, csak mert erre ösztönöznek az okosok, csak mert úgy adódik. Bosznia a modell arra, hogy mire vagyunk képesek. Ott a háború előtt nem gyilkosok laktak. A politikák csináltak gyilkost annyi fiatalemberről.

Ez a példa mutatja, hogy milyen vékony kortársainkon és talán rajtunk is a civilizációs kéreg, és hogy nincsen biztos szellemi immunitásunk a kegyetlenség elharapódzása ellen. Technikailag sincsen védekező eszköz a külső-belső terroristákkal szemben, ha elszánták magukat a halálra. A civilizáció és a szörványos terror elválaszthatatlannak látszik.

Magatartások harcát látom a konfliktusokban. Az egyenlőtlen gazdasági fejlettség, a gazdagabbat, a nyugatit a felvilágosító fölényével ruházza fel. Óhatatlanul nagyképű, számára minden egyszerű, megoldható és technikai kérdés. A felvilágosítandó nézőpontjából a Nyugat misszionáriusa némiképpen gyenge elméjű, mert csak a saját észjárását, csak önmagát érti, mint az olyan ember, aki nem beszél idegen nyelveket. Keletnek és Nyugatnak továbbra is nyelvi nehézségei vannak a párbeszédben; ugyanazok a szavak nem ugyanazt jelentik.

Az európaiaknak nem áll módjukban elfalazniuk önmagukat a fanatizmusoktól. A téboly, akár a talajvíz, feltör, itt várod és elfojtod, és lám, ott szökik tovább, majd jön vissza rejtekutakon. Az ember, úgy látszik, nem tud megszabadulni a csapás eshetőségétől, akármilyen eszes. Nem tudsz egyszerre minden irányban védekezni. Ha pedig folyton a védekezésen törnéd a fejed, beleőrülnél. Tehát marad a naiv létezés, némi gyermeki bölcsesség. A gyerekek tudnak akkor is játszani, amikor közel a halál. Nincsen réstelen kerítésfal, a természet alkotja a réseket, aki nagyon akar jönni, az jönni fog. Bejön a csapás, és többnyire egy másik ember képében, mert az ember a legkiszámíthatatlanabb lény a földön.

Miért olyan vacak az esti tévéfilmek többsége? Miért kell növekvő mennyiségű fizikai erőszakot szolgáltatni a tévénézőnek, hogy a reklám kifizetendő legyen? Miért árasztja el a csatornák többségét az agresszió álszent apoteózisa? Ha a többségnek ez nem kéne, akkor nem adnák. Nyilván ezt szereti a többség, ilyesmiről ábrándozik. Azonosul a hősökkel, ő üt, ő öl, minden áldott este. Ami nem nyugtat meg nyugati és keleti kortársaim lelki állapota felől.

A huszadik századi kegyetlenségek sorozata azt mutatja, hogy a bennük részt vevők önként és kéjjel öltek. Ennek a mondatnak a vége Radnóti Miklós költőtől való, aki nem tekintette magát zsidónak, hiszen katolizált, de zsidó munkaszolgálatosként egy tömegsír gödör partján tarkón lőtték, kabátzsebéből pedig előkerültek az utolsó versei. Alighanem azt mondaná, hogy ma is vannak és a jövőben is lesznek emberek, akik embertársaikra akarnak vadászni. Az ölés szenvedélyét a legkülönbözőbb ürügyek ki tudják csalni rejtőző odvából. Csak egy hívó szó kell, csak egy kis ingerlés, és Káin jön.

Káint nem lehet száműzni, ő a testvérgyilkos faj emblémája. Miért öli meg Káin Ábel? Irigységből. Mert az ő áldozatának a füstje nem száll olyan szépen, mint Ábelé az Úrhoz. Ábelén áldás van, őrajta nincsen. Az áldás, akár a csapás egyenlőtlen, az Úr nem mér egyenlő mércével. Amíg van ok irigységre, amíg van egyenlőtlenség, amíg van győztes és van vesztes, márpedig a vesztest megalázzák, addig van bosszú és van rablási, fölperzselési vágy. A nép azért nem fájlalta olyan nagyon bármely népcsoport deportálását, eltávolítását, mert lehetett remélni, hogy marad utána valami hazacipelhető érték.

A nemzeti közösségek szívesen megfélemeznek a kisebbségekről, a zavaró másokról, kivált, ha a többség méltatlanul bánt el a kisebbséggel, ha megalázta, elűzte, kiirtotta. Hogy itt volt valami kisebbség? Hogy szép teljesítményei voltak? Hogy itt maradtak a javai és a művei? Nem tudunk róla, itt nem volt senki. Mindig mi laktunk ebben a városban, ebben a házban, ezt a festményt, azt a szőnyeget a szüleinktől örököltük, nem holmi szedett-vedett népségtől.

A meghibásodott egyed úgy működik, mint egy csőtörés. A károkozás tekintetében önmagát meghaladó jelentőségre tud szert tenni. Nincs kellő biztosítás a bennünk és az embertársainkban rejlő pusztító szenvedéllyel szemben.

Teológiai békekötésekre ma még nem számíthatunk. A kiszámíthatatlanságot kulturális jelenségnek kell tekintenünk, együtt fogunk élni vele. Nem lehet győztesnek tekinteni a Nyugatot, vagyis a túlnyomóan fehér, keresztény, euroatlanti, demokratikus zónát, mert sérülékeny. A háború nem tűnik el, csak átalakul vallásháborúvá, polgárháborúvá.

Amikor a Nyugat a kommunizmussal állt szemben, akkor egy másik ideologikus racionalizmussal találta szemben magát, technika állt technikával szemben, diplomata diplomatával. Más a vallási köztársaság eszméjének a harca a világi köztársaság ellen. A bolsevik titkos ügynök nem volt kamikaze, nyugati fejjel is gondolkodott, nem volt más anyagból. Pontosan ki volt számítva, hogy kit kell megölnie. Most a vaktában ölés lett az új forma, mindegy, hogy ki repül a levegőbe, csak sok legyen, csak fájjon annak a másik tévéközösségnek, csak látni lehessen a jajgató hozzátartozókat a képernyőn.

Géppisztolyt fogni minden analfabéta tud. Csak a közelmúltból három ország - Szomália, Ruanda és Libéria - példája bizonyítja, hogy kamaszok összevissza lövöldözése átveheti a fővárosban az uralmat. A háborúnak ez a formája a törzsek harca, a forradalmi suhancuralom, a bandák háborúja, a hadsereg privatizációja feltehetően szélesedni fog. A Nyugatot csak az fogja szeretni, aki részesedni fog benne. De az sem mind. A népességrobbanás növeli a szegények, a nem részesülők számarányát. Minden ötödik ember éhezik. Ez a belátás esetlegességélményt ad.

Az államok fogyatékosan képesek megvédeni polgáraikat a fegyveres magánerőszaktól, ami a terror másik neve. Ha a közelünkben indulatok csapkodnak, és dühöng a sértett nemzeti méltóság lírája, akkor ott előbb néhányan, majd egyre többen belelovalják magukat az ölés hangulatába, onnantól pedig elindulhat a láncreakció.

Európa nem sáncolhatja el magát a világ többi részétől, a merénylők átcúsznak a szűrőkön. A fejlett világ hajlamos elbizni magát, és nem teszi jól, ha összetéveszti a lelkieit a vásárlóerővel. A szegényebb világ a megalázott másik; a győztes sohasem bízhat meg egészen a legyőzöttben. A szegénység okozta neheztelés céltáblákat keres magának, diffúzan terjeng, és váratlanul lángra lobban.

Akik közel vannak egymáshoz, azok úgy látszik, forróbban tudnak megsértődni. Jó ideig hiába csitítják a haragosokat, hogy kerüljék el a vad mérkőzéseket, ez a beszéd önkik még nem időszerű. Majd ha ezt a harci indulatot kiadták magukból. Humanizmusról csak a győzelem után lehet szó. Terror ott van, ahol sértett identitás van. Ha a gyengébb fél nem győzhet is, az erősebb se örülhessen a győzelmének.

Sok fiatalembernek kell a veszély, a kockázat, akarják a vizsgát, megmérkőzni óhajtanak, isten tudja, kivel, úgy istenigazából, amikor a játék életre-halálra megy, amikor az egyik a fűbe harap. Mivelhoggy gyengék és bizonytalanok vagyunk, elfoghat bennünket a halálfélelem, és idegességünkben az ölhetnék, a felebarát szétrombolásának a szenvedélye.

A csapás lehetséges forrása a másik ember. Alkalmasint a másik emberi közösség. Mindenki védekezésből agresszív, gyanakvóból, szorongásból, márpedig a szorongó ész veszélyes. A legjobb, amink van, az a mi legördögibb veszedelmünk. Az ember az értelem által uralkodik a földgolyón, és ez az értelem arra sarkallja, hogy embertársai fölött is uralkodni próbáljon olyan körben, amilyenben képes erre. Védekeznie kell, hiszen a másik ugyanúgy tárgya az okos én kísértéseinek. Érdek és önvédelem imperializmusra kényszerít. A mindig többet akarás fausti, ha tetszik, európai ontológiája hoz konfliktusba a többi mindig többet akaróval.

A nukleáris háborúra készülődés volt az ölésszenvedély legmesszebbmenő racionalizálása. A két nagynak megvolt és még most is megvan a valóságos tehetsége az emberiség teljes kiirtására. 1989 előtt számolni kellett a totális háború eshetőségével, azzal, hogy egy szép napon úgy jön, mint a szívszélhűdés vagy az agyvérzés. Azért élünk még, mert a két játékos észjárása kompatibilis volt. Ha nem lett volna az, akkor a biztonsági megállapodások nem működtek volna. Ez a poszt nukleáris, ha tetszik, posztmodern háború más, ez ésszerűtlen, partikuláris és meglepetésszerű.

Nem tudjuk, mi fog még bennünket, embereket egymás ellen fordítani. Aggasztó, hogy mind gyakrabban észlelhető az agressziók vallási racionalizációja, hiszen éppen a vallások tehetnének még némi pedagógiai szolgálatot az erőszak ellen. Az etnikai és a vallási egyesülve nacionalizmus lesz vagy szeparatizmus.

Nyugati? Ez a bizonyos nyugati kultúra nincs is olyan messze a keresztes hadjáratoktól vagy a vallásháborúktól! Pár száz év a népek tartós viszonyában érzelmileg áthidalható időtávolság. És mi volt a gyarmatosítás? Nem a profit keresztes hadjárata?

Emerről jön a racionális, individualista, világi, legalista univerzalizmus. Amarról jön a hívő és harcos, vallásos és katonai vagy éppen terrorista partikularizmus. A baj az, hogy ezek nem tudnak egymással beszélni, hogy nem értik egymást. A nyugati mindig a logikáját, a keleti mindig a méltóságát érzi megsértve.

Éreznünk kell az elkényeztetettség miatt való relatív szegényünket, nekünk, európaiaknak, a nagy többségnek, akik nem éhezünk. Azért, hogy jóllakhassunk, nem kell drámai döntéseket hoznunk. Ha nagyjából megvan, ami kell, és ha nincs mit eldönteni, akkor elkezdünk szenvedni az ürességtől.

A világ inkább van, mint a huszadik század elején volt, és lehet, hogy tízszer annyit utazunk, mint a nagyapáink. Kialakult az internacionális dialógusközösség. Valószínű, hogy ezen belül a partikularizmusok alárendelt szerepet játszanak, és inkább a tanulmányozás tárgyai, mint amolyan folklórjelenségek.

Logikus, hogy ezzel az új univerzalizmussal szemben folyamatosan újratermelődnek a nacionalista populizmusok, amelyek például azt szeretnék elfelejteni, hogy az ő földjükön laktak vagy laknak mások is, szeretnék elfelejteni, hogy a ház, amelyben laknak, valaha másé volt, akit erőszak távolított el belőle, szeretnék kifelejteni a többi nép hozzájárulását az ő kultúrájukhoz.

A liberális demokrácia rendben van, nincs vele nagyobb baj, de hogy tekintsük a történelem végállomásának a huszadik század végi nyugati status quót, racionalitást és értékrendszert? És nem fog hiányozni valami, ami túl van azon, ami az orrunk előtt van? Mindannyian jobbak akarunk lenni. És azt gondoljuk, hogy a szomszédunknak is jobbnak kellene lennie, neki különösen.

Hiányzik valami, ami túl van a kvantitatív logikán, a költség-haszon számításon, valami, ami más; mint a növekedés. Hova kívánnék nőni, terjedni? Miből akarnék többet, ha értesülnék róla, hogy ez az utolsó napom? Társadalmunk vezértörekvései közül melyik segítene hozzá a kiengesztelődéshez? Sikerült nagyobbá tennünk hazánkat, cégünket, iskolánkat? Tettük a munkahelyen, amit kell, otthon meg zenéltünk, olvastunk? Hát igen. Az ésszerű masinériát fenn kell tartani. Elképzelhető, hogy a működő rendszernél a kortársaknak nincsen jobb ötlete.

A csapás egyébként bármikor jöhet. Ez a dolgok normális rendje. Isten vagy a sors vagy a vak alakulás hatalmában vagyunk. Mindannyian halálra vagyunk ítélve, és ezt nem titkolták előlünk. Az elszólítás időpontja nyitva van. A sorsunk játékszerei lennének? Van-e egyáltalán sorsunk? Talán van, mert kezdődik, végződik, és a két végpont között van valami. Nekünk van sorsunk? Vagy mi vagyunk a sorsunké? Kaptuk a kezdőállományt és X időt: mihez kezdünk vele?

Lehetetlen elkerülni, hogy a sorsunkat ne akarjuk olvasni. A nap eseményeiben és látványaiban figyelmeztetést, javaslatot, nekünk szóló, kisilabizálható jeleket szoktunk látni. A benyomások olvasása nem babona. Meg vagyunk írva, íródunk, írjuk magunkat. Nem lehetünk olyan önhittek, hogy csak a saját művünknek tekintsük önmagunkat.

Az a dolgunk, hogy betöltsük a sorsunkat. Együtt írjuk millió más eseménnyel azt a történetet, amelyet sorsunknak nevezhetünk. Novella? Regényfolyam? A narráció szelektálja az eseményeket. Az emberek megérik a sorsukat, aszerint alakítják, ahogy elbeszéli.

Úgy olvasom el ezt a már megírt sorsot, hogy egyszersmind be is töltöm azt. Elvégzem a rám mért feladatot, amelyet meg kell sejtenem. Önmagunkat és a hozzánk közel állókat figuraként látni egy regényben olyan enyhe játék a megkettőzéssel, olyan elmekirándulás, ami egybevág emberi hivatásunkkal: megérteni magunkat és egymást.

Ha a konfliktusok megoldhatatlanok, valahogy el kell viselni őket. Megváltásra nem vágyakozom, a megoldás lehetőségében kételkedem, ami engem illet, én a túlélés stratégiáját követem. A túlélés stratégiájának ez a lényege: a semminél több. Éjjel is félreejthettem volna a fejem, és akkor most semmi lennék, de nem ejtettem, ennélfogva a semminél több vagyok. Egyetlen legitim metafizikai relációm a hála, hogy még létezhetem.

Lehet, hogy ennél a fánál ablakom előtt vannak szebb fák is, lehet, hogy ennél az zöld üveges íróasztali rézlámpánál, amelynek tetején angyal tart kürtöt a szája elé, van szebb íróasztali rézlámpa, de mára mind a kettő elfogadható, kivált, ha számításba veszem, hogy talán ez az utolsó napom. Mára túlsordulóan szépek, akárcsak az orgonák és a bazsarózsák, amelyek ezekben a kora májusi napokban kifeslettek.

Annak, aki túlélte a halálveszélyt, jólesik a tejeskávé. Aki egy szerencsétlenségből megmenekült, az úgy jön-megy, mint aki kihúzta a főnyereményt. Asszonyok képessége, hogy mogorva viszonyok között is csinálnak egy tenyérnyi paradicsomot a családnak. Lenge függőhidakkal beszövik a szakadékokat.

A huszadik század újításai többnyire férfiak újításai voltak, beleértve a fegyverzet modernizációját. A megváltás is férfieszmé: eltávolodó, messzire szegezett transzcendencia, amelynek a jó: a nem ilyen, mint ez, hanem valami egészen más. Valami radikálisan más.

Mi az a túlélés? Hogy még mindig élünk? Hogy az ember tovább él, mint a baj? Győzelem a hosszabb élet által? Igen, a túlélés valami olyasmit jelent, hogy kibírtuk, felülkerekedtünk. A nép túléli vezéreit. Bajban olyasmit mondogatunk magunknak, hogy ezt a kis időt fél lábon is kibírjuk. A túlélés reménye magában foglalja a körülmények ideiglenességének a hitét.

Ez a stratégia fogadás arra, hogy mi a tartósabb. Ki hogy állja az időt, amelynek számunkra egyszer csak vége van? Szemben áll és mérkőzik egymással a túlélő és a haldokló - mi-bennünk. Az egyik a búcsúzó, a másik az újrakezdő, az egyik fáradt, a másik kialussza magát, és reggel ismét nekilát. A környezet többnyire segít elapasztani a túlélők életerejét. Lesik az elgyengülését, és akkor nekimennek.

A túlélő végül is nem győzhet, mert a saját halálát nem élheti túl, de néhányszor közel kerül hozzá, és elfarol tőle. A túlélőhöz hozzátartozik a regeneráció, poraiból naponta megélemedik. Kedves szokása az újjászületés.

Ismerünk macskatermészetű embereket, akik mindig jól helyezkednek, akik minden történelmi változásban a napos oldalon sütkéreznek. Ismerjük a hitvesük sírja fölött új szerelemre ébredő özvegyek történetét. Az élet gyanús úgy.

A túlélés az egészség jele. Ez az, amit a macskában és a leanderben csodálunk. Aki a játékot feladja, az enged a halálnak, a lét undorával szórakozik, és ebből szerkeszt valami ezüstös romantikát. Az előkelőséghez hozzátartozik némi undor az élni akarástól. A polgár életpárti. A bibliai ósatyáknak az ittlét kellett, a hosszú ittlét, a sok nő, gyerek, unoka és nyáj.

Addig, amíg azt, amit akar, meg nem kapja, a kisfiú toporzékol. A kislány bölcsebb. Toppant a lábacsájával, már nyitja is sírásra a száját, noha a hanggal még jócskán takarékoskodik, de a kíváncsi dolgok helyettesíthetők. Ha erre nem lehet, akkor a másfél éves kislány eltipeg arra. Mindenre rámutat ujjongva, vagyis azon örvendezve, hogy van. Jó, hogy van cica, cipő, tulipán, jó hogy van nagymama és kisfiú a játszótéren. És öröme kifejezésekképpen megnevezi őket. A név kimondása vigalom. De jó, hogy a toll az toll, és a papáé, ezt sokszor el lehet ismételni, aztán el lehet venni a papától a tollat! De jó, hogy a dolgok vannak és megnevezhetők! De jó, hogy az események özöne létezik! A kisbabák élvezik az életet. Szemléljük meg a fürdőzésüket, hogy erről megbizonyosodjunk. Ők csak tudják, hogy miről van szó!

Legyen a gyerek a győztes. Ne haljon ki belőlünk. Az alkotás játék: vaktában dobunk, sugallatra hallgatunk. Amikor az ismeretlennel áll szemben, a gyerek kíváncsi, és fantáziával megbolondítja a valóságot. A játékos kezdeményez, jelzi, hogy lehet a dolgokat sokféle-

képpen megfogni, kérdésekkel meggondolkoztat, szellemesebb megoldásokkal, élhetőbb zugokkal kísérletezik.

A megváltás túlságosan holisztikus gesztus. A túlélés szerényebb. Az emberek nem szokták igényelni, hogy megváltásuk őket, tartanának ettől, sokba fog az még nekik kerülni. A valóságos, olyan-amilyen élet helyett ki akarna valami egész mást? Lehet az ember mérsékeltebben bűnös, de angyal nem lehet.

Szokták mondani a szenvedő betegről, hogy a halál az ő számára megváltás volt. Ez érthető. Akkor hát a halál? Az ember szeretné azt a jó kis másvilágot; ha nem lenne muszáj érte meghalni. A világi megváltás-stratégiák pedig mind a forradalomnál kötnek ki, és persze utána valami újmódi parancsuralomnál.

Hogyan is hihetné el épeszű, felnőtt ember, hogy a dolgok egy csapásra rendbe jönnek, ha azokat követi, akik ezt ígérik. Akinek a kollektív e világi megváltás kell, annak a teljes személycserében s logikus következményként táborokban kell gondolkoznia. Metafizikai vagy világtörténelmi futurologiáknál érdekesebbnek és vonzóbbnak tetszik ezt a mostani élet, úgy, ahogy van. Így májusban különösen.

A jelen megbecsülése a túlélőnek természetes. Hiszen ő minden percben túlélő. Percenkét kap még egy percet. Ő az élet ravaszságának a cinkosa. A földi élet olyan kivételes, hogy megkülönböztetett ápolásra szorul. Nem tudunk róla, hogy valami mással helyettesíthető lenne. Tudva-tudatlan részt veszünk az emberiség kalandjában, megéljük a ránk eső emberi tapasztalatot. Benne vagyunk, és néha rálátunk.

Jó nézni egy fa lombján át az eget, a kert sarkában a gyerekek mesterkedését és a patak felől a gólya szárnyalását. Úgy látszik, még nem elégteltem meg a benyomások szerzését, ha bicegve is, de megyek utánuk. Ha a nagy kerek erdőben egy jóra való fickóval találkozom, és az öregapjának szólít, akkor adok neki egy jó tanácsot. Aztán megyek tovább, dűnnyögök, keresem a kedvemet. Minél kevesebb vizet próbálok zavarni. A többiek egész jól megvannak nélkülünk is, ergo szórakozhatunk.

Az ünnep és a játék összetartozik. A gyerekek, ha nem kell menni iskolába, egész nap játszhatnak. Erről szólnak az utópiáink, gyerekkori kertünk képmásai. Ha most, amikor ezt írom, mondjuk éppen Amszterdamba gondolok, akkor vágyaim nem mennek messzebbre, mint egy fonott szélig egy csatorna partján. Kávé, genever, ásványvíz, zsebfüzet, toll: minden megvan, ami kell. Nézem a madarakat, a hajókat és a biciklistákat, a nőket valamivel figyelmesebben, mint a férfiakat. Sietek leszögezni, hogy érdek nélkül tetszenek, egyet kivéve, aki egy vagy több gyerekkel közeleg, és sok újdonságot mesél, mégis úgy rémlik, mintha már ismerném évtizedek óta.

Mivelhogy jámbor fajta vagyok, nem nagyon igényes jószág, sohasem kívántam meg a különböző megváltástanfolyamokat. A kereskedelmi reklámmal kísért üdvkursusok azt ígérik, hogy kiszabadítanak önmagamból, és segítenek egyesülni mindennel, ami kíváncsú, akár az univerzummal is. Megváltanak bajaimtól, nyűgeimtől, kiszabadítanak kötelekeimből. Csak hát bajaimmal, nyűgeimmel, kötelekeimmal együtt vagyok, aki ez ideig voltam. Haljon meg valamely részem a másik kedvéért? Hiszen nem is vagyok az enyém, kaptam magamat, ajándékot nem illik eldobni.

Kiválasztunk néhányat az emberiségből. A csepp az egészben nem jelentéktelen. Mindig az az egy, amely elénk jön: az az igazi kihívás. Az ember ezzel úgy van, mint a stopposokkal, nem vesz föl egyet, kettőt, sokat, aztán egyszer csak valamiért fölvesz egyet.

Érezzük, hogy mikor vagyunk jók, és mikor gonoszok. Gyakran megmakacsoljuk magunkat, és a harag lángját az önsajnálat olajával öntözzük. Máskor meg, bárha mibennünket gyűlölnék, mi nem gyűlölünk. Ha nem értenek meg, ez az ő bajuk. Kihívás arra, hogy mi viszont értsük meg őket. Voltaképpen lehetünk a magunk választotta életút szerzetesi regula alatt álló követői. Módunkban áll nem ártani a velünk érintkezőknek. Ráadásul valami kevés jót is tehetünk. A jó az semmi különös, többnyire a legegyszerűbb.

Magunkra vehetjük mások terhét, elvállalhatjuk gondozását olyanoknak, akiknek szükségük van a törődésre. Majd jön a személyes szólítás. Egyenként hívnak be a doktorhoz a váróteremből. Akinek valóban szüksége van ránk, akinek valóban ránk van szüksége, az elénk kerül, ráismerünk, rá és az alkalomra. Aki ad, magának ad; aki másokon segít, önmagán segít, véli a Talmud egyik bölcse. Hallottuk már azt a mondást is, hogy aki egy életet megment, az az egész emberiséget mentette meg. Végére is az emberiséget megmenteni a semminél több.

Reális viszonyunk a jövővel a család, a tanítványok, a fiatalok, akiket kiválasztunk, akik bennünket kiválasztanak. Káin családos ember. És mi az ő leszármazottai vagyunk. Szegény Ábel nagybátyánkkal csak Káinon át vagyunk vérrokonságban. Ez is, az is bennünk van, rákényszerülünk, hogy lássuk magunkban Káint.

Megpróbáljuk felülről nézni, mintha mi lennénk a játékmesterek, és nem a kósza erők döntenének. Mit tehetnénk? Őrizzük meg a tisztánlátásunkat, legyünk önmagunkkal úgyahogy rendben, végezzük el a magunkra mért szolgálatokat és nyilvánítsuk önmagunkat fölkészültnek a távozásra. Minden vacsora utolsó vacsora. Ha így van, éppen ma este bosszankodjunk semmiségek miatt? József Attilának, a huszadik század nekem legtöbbet mondó magyar költőjének két sorát idézem: „Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis! Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.”

Életében és halálában az ember ki van szolgáltatva a róla mesélőknek, hazudozóknak. Mi is szeretünk másokról anekdotákat elbeszélni, és természetesen színezzük, eltorzítjuk őket kedvünk szerint, hogy a történet hatásosabb legyen. Hol van otthon az emlék? Az irodalomban, a fikcióban. Ott, ahol nem muszáj szó szerint igazat mondani. A múltból az marad meg, ami le van írva.

Amnézia? Tudatkisöprés. Kiürítjük a szobából a felesleges limlomot, kitakarítjuk, és ami még kellhet, azt eltesszük; jöhetnek az új vendégek, az új események és az új lomok. Az aktuális memóriának nyitva kell lennie.

A felejtés nemcsak veszteség, hanem az élet segítője. A politikai felejtésnek előnye is lehet, ha például eltávolítja a polgárok tudatából az előző totalitárius korszak beidegződéseit, gondolati és erkölcsi reflexeit. Például azt, hogy egy szokatlan gondolatra a hallgatók elgondolkodás helyett följelentéssel reagáljanak. Zsarnoki hatalom alatt kialakul a létezés, a túlélés ennek megfelelő grammatikája, ami az emberek közötti nyílt viszonyok helyett az alatomosság beszédére nevel, mert az normálisnak és szükségesnek látszik.

Az új nemzedéknek nem árt, ha elfelejti a gyanakvás, az előítélet és a gyűlölet örökölt és a régi rendben uralkodó sztereotípiáit, a cenzúra és az öncenzúra automatizmusát, a beidegzett elhallgatást vagy félrevezetést, az alattvalói szolgálalkúséget, nem árt, ha a harci értékek begyakorlása helyett távolságot nyer tőlük.

A tanuláshoz felejtés is kell, hogy a régi ideológiát mint afféle csudabogarat lehessen tőle megszabadulva szemlélni, furcsállkodva, hogy milyen képtelenségek vezérelték az észjárásunkat. Kell a felejtés, hogy a múlt elfoglalja méltó helyét a könyvekben és a múzeumokban.

Fontos, hogy az emlékezőnek szuverenitása legyen az emlékekkel szemben, hogy azok ne tudják megszállni és leigázni. Van felejtés, ami a rezsimeknek kell, és van felejtés, amely az autonóm személynek kell. A rezsim fogalmába beletartozik a szellemét fenntartó réteg és gondolkodásmód. A rendszer voltaképpen egy mentalitás.

Felejtés? De hiszen így volt megszerkesztve a köztudat, a művelődés, hogy a tanulónak, a polgárnak irányított legyen az emlékezete. Maga a tudható is így volt megszerkesztve, nemzeti történelmek, nemzeti irodalmak, nemzeti színházak, a kultúra szerveződési terepe a nemzet volt, a nemzeti kultúra volt a gondolkodás kerete, ezen belül adódtak viták, és ehhez képest megvolt ugyan, de csekélyebb helyet foglalt el az a kulturális orientáció, amely európai vagy még tágabb perspektívában tájékozódott.

Mind az államnacionalizmus, mind az államszocializmus elvetette a liberális kozmopolitizmust. Igazi antielitizmus volt ez, a hajófenék a fedélzet ellen, a tanulatlan a tanult ellen, a tömeg az elit ellen, a gátlástalan a megfontolt ellen. Ma mindez nincs. Csak marginálisak javasolják a létező elitek kicserélését valami más személyzettel.

A politika a transzindividuális kollektív emlékezettel dolgozik. Hasznossági alapon, a rezsim jó működése érdekében kezelik, manipulálják, konstruálják, költik, szűrik, szelektálják az emléket. Ideologikus rendszerek különös előszeretettel formálják a felszínre kerülő, nyilvános emlékezetet, átdolgozzák a maguk hasznára.

A rezsim? Ki az? Nemcsak néhány ember, hanem egy nagy sokaság, olyanok, akik tudják, hogy mire kell és mire nem kell emlékezni. Amikor Budapesten 1949-ben a sztálinizmus beköszöntött, akkor a könyvtárakból visszavonták, indexre tették azoknak a könyveknek a nagyobb részét, amelyeket szerettem volna kikölcsönözni. Proust regényfolyamát nem folytathattam, mert ő sem volt kikölcsönözhető.

Az irodalom története alapos szelekció alá esett. Önkényes döntések születtek, hogy a múlt melyik szakaszát és alakját lehet, sőt illik felhozni a mélyből, és mi fölött kell átsuhanni, mintha nem is létezne. Dosztojevszkij és Kafka volt a két legnevesebb fantom a sztálinizmus virágkorában. Aztán, ahogy a virág elhervadt, őket is kiengedték a zárt anyag börtönéből, és sorra megjelentek olyan könyvek, amelyek bár nagyszerűek voltak, mégsem érthettük, hogy mit láttak bennük az index papjai olyan veszedelmesen felforgatónak.

Alkudozni kellett a könyvtárosokkal, különös papírokat kellett hozni, hogy adjanak olyan könyvet is, amelyekről valakik öfölközték azt gondolták, hogy nem helyesek, de még nem ellenségesek. Az ellenségesnek minősített zárt anyagból jóformán semmit sem lehetett megkapni.

Múlt az idő, a gimnazistából középkorú író lettem, és a nemzeti könyvtárban már a saját betiltott és külföldön megjelenő könyveimnek a katalóguscéduláján is megláttam a zárt anyag szavak kezdőbetűjét. Én sem olvashattam volna őket, csak talán különleges engedéllyel. Amikor saját könyvemet külföldről hazajövet a vámhivatal elkobozta, az illetékes tisztviselő ezt azzal magyarázta, hogy újraolvasásukkal magamat is megmérgezhetem. Megóvtak engem tőlem.

A rendszer kinyilvánította, hogy ezek a könyvek nincsenek, nem szabad létezniük. Levelet is kaptam a belügyminisztériumtól, amely értesített, hogy például a *Cinkos* című regényem kéziratát egy barátomtól elkobozták és megsemmisítésre ítélték. Ez a rövid levél indokolta, hogy eljártsszam a gondolattal: engem ítélték megsemmisítésre. A könyveim nem létezhetnek, tehát én sem vagyok. Letagadtak, nincs ilyen nevű író, még akkor sincs, ha fel-alá sétál

Budapest utcáin. A nem létező embert, az „unperson”-t nem illett szóba hozni vagy akár egy lábjegyzetben megemlíteni. Azért fantom, hogy ne legyen, hogy a neve se hangozhasson el.

Mulatságosan hátborzongató volt megfigyelnünk a *Nagy szovjet enciklopédia* metamorfózisait. A könyvtárosoknak egyes oldalakat, amelyek időközben fantomná nyilvánított emberekről szóltak, ki kellett vágniuk, hogy a helyükre azonos betűvel kezdődő nevű, politikailag azonban helyes figurákról szóló oldalakat ragasszanak be. Csoportképekről a helytelen arcokat kiretusálták, és az eltávolított fej helyén vagy az üres háttér látszott, vagy felbukkant egy másik fej, akit utólag erre méltónak találtak.

Voltak konstruált elbeszélések, illetve megtanulni - úgy, ahogy megszövegezték - őket, és ezeket cáfolni, más adatokkal korrigálni akár államellenes izgatásnak is minősülhetett. Azt mondani például, hogy akit a nép ellenségének nyilvánítottak, halálra ítélték és kivégeztek, hogy az ilyen emberi valójából kivetkezett szörny ártatlan volt, bűncselekménynek minősült, és lecsukatást eredményezhetett.

Rendszerváltozások után a régi rend fontos alakjai a felejtés üregébe hullanak, dicsőségük nyomtalan semmiséggé lesz, és mások lesznek a múltból hivatalosan tiszteletre méltók. Nem minden ironia nélkül megállapíthatom, hogy a demokratikus rendszerváltás is a politikai amnézia egyik fázisa. Általában tehát el kell felejtetni azt, aki és ami a jelenlegi rezsim önértékét, hiúságát zavarja. Van, amire nem praktikus az emlékezés, az író ilyesmit még csak-csak megengedhet magának, ez azonban csupán individuális rigolya, de már nem válhat zsurnalisztikus közhellyé.

Rossz időkben a jó memória szerencsétlen adottság, praktikusabb az üres agy, legjobb nem emlékezni semmire. Ezt különösképpen tudják azok, akiket kihallgatnak, abból nem lehet baj, amire nem emlékezel, hiszen minden felidézett személy vagy adat vád lehet ellened.

A klasszikus diktatúra idején a letartóztatottat felszólították, hogy írjon részletes önéletrajzi vallomást, semmit se hallgasson el, minden részletnek döntő fontossága lehet, saját érdekében írjon meg mindent a fogoly. Mikor az államvédelem irodalmárai kézhez kapták a részletes önéletrajzot, gyerekjáték volt egyes részleteket úgy összehozni egymással, hogy azokból egy másik, ördögi história bontakozhasson ki, amely híven ábrázolja az elvetemült ellenségek összeesküvését. A forgatókönyvírók kedvtelve kombináltak össze elemeket, találkozásból szervezkedést konstruáltak, és alkotó munkájukért büszkén elfogadták a megérdemelt honoráriumot.

Ma sem olyan nehéz valós elemeket egy prekonceptióba úgy beleilleszteni, hogy az elbeszélés a szóban forgó személyt gyűlöletes színben tüntesse fel. Ha be kell sározni, ha meg kell rágalmozni valakit valamilyen politikai érdek indíttatására, akkor ez a gyakorlat ma is folytatható, különösebb ész sem kell hozzá, csak egy kis rosszindulat és érvényesülési vágy.

Emlékszem az irányított felejtés korszakára, voltak preferált és voltak diszkriminált századok, áramlatok, szerzők, könyvek. Ez volt a központosító, egységesítő, hierarchiát teremtő modernitás. És ez már nem megy tovább, jön a sokféle egymás mellett, nincs megszabott rend, nincs hierarchia, és ezt lehet rendetlenségként is átélni.

Valószínűleg sokat kellett felejtetni ahhoz, hogy továbbhaladjunk. Az, hogy mit mondunk el, egyszersmind döntés arról, hogy mit hallgatunk el. Elfelejtjük a megszégyenítő, kellemetlen emlékeket, a továbbhaladás igényeli a felejtést. Aki nem felejt, leragad. Ha az elmét magánál tartja az emlék, az esemény képe, ez fixáció, rögeszme, betegség. Aki nem tud felejtetni egy veszteséget, aki nem tudja a gyászt abbahagyni, az belerokkan, az itt megáll.

Ha például a magyarok 1956 után, egy vesztés kísérlet után hanyatt vágják magukat, és nem gyakorolják a túlélő képességüket, ha lemondanak az újrakezdés lehetőségéről, akkor nem volt értelme a kísérletnek, amely éppenséggel az életerő megnyilvánulása volt. A fájdalmas emléket azonban nem eltemetni kell, hanem elraktározni. A helyére tenni egy mély fiókban.

Az emberi memória ruganyos szerv, visszahúzódik a megtörtént eseménytől, tud eltávolodni tőle, visszatérni hozzá, ráközelíteni, és tudja előhozni is a mélyből, ahogy a számítógépen a file-ok jegyzékéből egy gombnyomással elő tudjuk hívni a kellő szöveget, egyébként azonban csak a tartalomjegyzéket tarjuk nyitva, az emléket magát nem.

Hasonlíthatnánk az emléket egy lakcímhez is, ha akarunk, odamehetünk a házhoz, beléphetünk a kapun, és körüljárhatunk benne. De ha odamegyünk, akkor ott vagyunk, hosszan elidőzhetünk benne, és akár bele is veszhetünk. Előbb-utóbb azonban ki kell jönnünk abból a házból, mert benne vagyunk egy másik jelenben, amelyből, hogy az életünket bonyolíthassuk, nem szállhatunk el tartósan.

Az emlékező megidéz, megjelenít, jelenné tesz; valamit, ami a múltba csukódott, visszahoz. Itt van. Benne vagyunk, akár egy regényben, amely ha leköt, akkor körülvesz, mint egy másik világ, amely az olvasás során a mi világunkká változik, olyannyira, hogy szokásos, kronologikus jelenünk egy másik időtérnek adja át a helyét.

Kiszállunk az aktuális jelenből, és átköltözünk egy másik házba, ami emlék és képzelet, és éppen ezért van valami belső végtelensége. Minden szituáció végtelenül gazdag, és nem juthatunk felfogásának a végére, mert tovább kell haladnunk. Egymásra torlódnak a közelmúlt és a távolmúlt emlékei. Eldöntjük, hogy most melyikkel foglalkozzunk.

Olyan ez, mint a számítógépben az aktuális memória és a keménylemezen a teljes memóriaraktár. Az elme szakadatlanul gazdálkodik, és utilitáriusan különbséget tesz a fontos és a kevésbé fontos között. Ha az ember bezárkózik egy emlékbe, akkor ott van, távol van, figyelmetlen, a nem itt lét gátolja az aktuális feladat-végrehajtásban. A felidéző aktivitás a tó mélyéről a roncsokat, a töredékes látványokat felhozza, és elkülönülő diribdarabokból történetet fűz össze, a felidézés akaratlagos művelet, ha igénybe veszi is a félálomba, a félfeledésbe leszállás módszereit.

Aki úton van, aki gyakran vált szálláshelyet, az néhány napra megotthonosodik egy szállodaszobában, és éjjel fölriadva könnyen megtalálja a villanykapcsolót, a fürdőszobát, a pohár vizet és az éjjeliszekrényre tett szemüveget. A keze már a második napon önkéntelen nyúl a dolgok után, de ha tovább kell mennie, egy másik városba, egy másik szobába, mindezt el kell felejténie és újra meg kell tanulnia.

Holnap másokkal fog reggelizni, vacsorázni, mások alkotják körülötte a társaságot, másokat enged belezárni az életébe, másokra lesz tekintettel, mások életrajzába bonyolódik bele, és már egy új fűzfa ágai söpri az ablakát; ez lesz a világ körülötte, érezni fogja maga körül a várost, nemcsak a szemével, de a hátával is. Tudja, ha a két karját kinyújtja, hogy milyen égtájakra mutat. És azt is tudja, hogy ha dolgára indul, ösztönösen merre forduljon az első utcasarkon.

Ez a gondolkodást sem igényelő természetesség, amely talán már a harmadik napon előáll, egy új odatartozást jelent. Már érdeklik a hely hírei az újságban. Volt már helybeli lakásokban. Névjegyek és telefonszámok hevernek az asztalán, üzenőcédulák és meghívólevelek, amelyek találkozásokat javasolnak. Dolga van itt és ott, és már nem is kell a térképet vizsgálnia, hogy odataláljon. Megotthonosodik annyira, hogy az elemi ügyekkel elboldoguljon.

Természetesen a párjával a telefonkapcsolat marad, a legszűkebb kör a fejében van, de az utasra is áll az, ami a börtön foglyaira, hogy álmaikban állandó vendég a legközelebbi hozzátartozók képe, fogyatoznak azonban a kinti társadalmi kapcsolatok, és sűrűsödik a rabtársak és foglárók jelenléte.

Ha otthonunktól hosszabb ideig távol vagyunk, elfelejtjük emberek, utcák nevét, lejjebb süllyesztjük őket, olyan raktári helyiségekbe, amelyeknek kulcsai nincsenek a kezünk ügyében. Ha távol vagyunk, a hívottak nem jönnek elő, mígnem aztán otthonunkba visszatérve maguktól tolonganak vissza az emlékezetünk fölszíni rétegébe, hívnunk sem kell őket, jönnek, gondolják, hogy szükségünk lehet rájuk, mint ahogy vizsgán vagy veszélyhelyzetben olyasmi is előbukkan, amit már elfeledni véltünk, és bizonyosan el is fogunk felejtetni újra, ha már túl leszünk a vizsgán és a veszélyen.

Emiatt gondolom, hogy tulajdonképpen nincs is felejtés, csak gazdálkodás. Más-más dokumentumokat hívunk elő és küldünk a mélybe szükség szerint. Ha nem tennénk ezt, működésképtelenek, elmebetegek lennénk, de minden valahol megmarad, csak éppen egyelőre hozzáférhetetlenné válik. Olyan mélyre süllyedt, hogy a bűvár oda már nem tud leszállni, fáradt. Ellenben szívesen elővesz egy már többszörösen ismételt történetet. Az újabb benyomásokat a fáradó elme már nem rendezi össze történetekké, van elég lom a szekrényben. Az emlékezet és a felejtés jelenségét szerencsésebb inkább a reflexió, mintsem az erkölcsi értékelés megvilágításába helyezni, mert egyik sem egyértelműen jó vagy rossz, helytől, időtől és alkalomtól függően jók vagy rosszak. De ha a tanulás a fő tevékenységünk, akkor emlékezni mégiscsak érték, és az a gazdag ember, akinek van mire emlékeznie.

Ha belebocsátkozunk, van esély rá, hogy az emlék eluralkodjon rajtunk, és már mindig azzal hozakodjunk elő. Lehet, hogy akkor újra meg újra fölhánytorgatunk egy sérelmet. Mint amikor a boltos előhossa a kelmét a raktárból és kiviszi a boltajtó elé, hogy jobban lásd, hogy érdekeljen és vedd meg tőle. Mutatja a kincseit, jelentőségre tesz szert általuk. Nézzétek, mi mindenem van! Milyen rémes dolgokon mentem keresztül! Az emlékezés ilyenkor hivalkodás, dicsekvés.

De lehet az emlékezés korrekció is, a jelen valóság helyesbítése, mert az nem kielégítő. Halljuk a sántikáló öreg elbeszélését egykori nagy futásairól, szép szeretőiről. Híres emberek olykor a régi fotóikat adják lapoknak, szívesebben azonosítják magukat azzal, akik egykor voltak, mint azzal, akit a tükörben látnak. Magányában az özvegy hajdani boldog pillanatokat húz elő a fiók mélyéből, fantáziával kiszínezett pillanatokat. Neki ez az igazibb, ez a belső valóság. Az emlékezés - mese, az elmúlt valóság a felidézés által költészetté változik.

A század legnagyobb eredménye egy új tudatforma: a sokoldalú, sokpólusú, sokrétegű, sokemeletes, sokszereplős, tágulni és szűkülni képes tudat, amely elménket folyamatosan a sok irányú párbeszéd állapotában tartja. Ha nevet kéne adnom neki, dialogikus tudatnak nevezném, ahogy a modern regény is ennek a megtestesülése.

Ugyanaz a múlt mindenkinek más színben tűnik fel, és sem az önkényes fölény, sem a dermedt alárendelődés nem bizonyult szerencsés stratégiának vele szemben. Ez minden, amink van, ez, ami volt. A jelen pillanat azonnal helyet foglal a múlt kosarában. Legfőképpen, de már ott. És mi már új pillanatokban reménykedünk, és más újaktól félünk. A vágy és az iszony már nem őrájuk irányul, hanem az ismeretlenekre.

Gyerekkorunkban szeretnénk volna, ha minél gyorsabban múlna az idő, ha jönne már a születésnap vagy a szünidő, egy félóra várakozás is sok volt nekünk. A korombeliek pedig épp ellenkezőleg, nem nyújtózkodnak a holnapi nap felé, inkább marasztalni szeretnék a más, és nem várnak a holnapi naptól valami sokkal jobbat, mint amilyen ez a mai nap volt, hiszen ez sem volt igazán rossz. Még éltünk, és ez több volt a semminél. Egyáltalán: volt! Mi is még voltunk! És ehhez képest a hogylétünk már csak másodlagos kérdés.

-&-